

PKN

Stichting voor
onderzoek
historische
tabakspijpen

Jaarboek 2021

Redactie:

Bert van der Lingen
Ewout Korpershoek

Jaarboek PKN

Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen
2021

Redactie: Bert van der Lingen en Ewout Korpershoek

Over de PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen

De Stichting heeft tot doel de kennis over de geschiedenis van de tabakspijp te bevorderen. Dit doen we door middel van onderzoek, regelmatige publicaties en bijeenkomsten. Een belangrijk streven is om een verbinding te verzorgen tussen verzamelaars, musea, archeologie en overige geïnteresseerden, in zowel binnen- als buitenland.

Alle uitgaven en activiteiten van de Stichting PKN worden mogelijk gemaakt door de bijdragen van donateurs en de inzet van vrijwilligers. U kunt ook donateur worden voor een bedrag van 30 euro per jaar (buiten Nederland 40 euro).

Meer informatie op www.tabakspijp.nl/over-ons/lid-worden/. Hiermee ontvangt u behalve het Jaarboek, ook een drietal kwartaalbladen met korte artikelen en heeft u direct toegang tot de activiteiten die de Stichting organiseert, en contact met andere verzamelaars en geïnteresseerden.

Uitgave: PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen, Leiden
www.tabakspijp.nl
info@tabakspijp.nl

Redactie: Bert van der Lingen
English summaries: Bert van der Lingen en Kath Adams (correcties)
Lay-out: Ewout Korpershoek

Druk: DPN Weurt

Voorzijde omslag: Een pijpenkop uit de eerste officiële archeologische opgraving in Nederland, door Caspar Reuvers (zie artikel p. 31).

Achterzijde omslag: Fragment van een ontwerptekening van een Wilhelminapijp voor één van de vroege catalogi of voor een reclamekaart door de firma Hollandia (zie artikel p. 103).

ISBN 978-90-830114-2-4

© PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen. Overname van artikelen of illustraties is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie. Auteurs zijn verantwoordelijk voor hun bijdragen.

Inhoud

Voorwoord	7
Een pijp van Teunis van Dijk die laat zien dat ook een gildebestuurder de regels niet altijd naleefde Ruud Stam	9
Zeventiende-eeuwse bodemvondsten uit Zeeland Ewout Korpershoek	13
Kleipijpen van de opgravingen op de Hofstede Arentsburgh (Forum Hadriani) te Voorburg in 1827-1831 door Caspar Reuvers (1793-1835) Bert van der Lingen	31
Pijpen met een luchtje? Kleipijpen uit het scheepswrak ZP5/6 Zeewolde (Gemeente Zeewolde) Michiel Purmer, Jos Bazelmans, Jan van Doesburg en Menno van der Heiden	75
Rookgerei en een pijpenvorm uit het scheepswrak van 'De Drie Gezusters' (ZQ-18) Bert van der Lingen	85
Nieuwe gegevens over het bedrijf, de productie en de handel van Hollandia (Van der Want & Barras) Ruud Stam	103
Tussen hoop en vrees. Pijpen van Hollandia voor de vluchtelingen uit België in de Eerste Wereldoorlog Ruud Stam	149
Pipes-statuettes van de firma Gambier Arthur van Esveld	161
De pijpennijverheid in Roeselare in België Josef Goderis	173
Pijpen met asbest: Asbestos pijpen Ruud Stam	189

Voorwoord

Voor u ligt Jaarboek 2021 van de PKN, 'Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen'. Aan dit rijk geïllustreerde jaarboek, met gevarieerde artikelen over de geschiedenis van de tabakspijp, hebben een negental enthousiaste auteurs meegewerkt. Ook dit jaar kunnen we weer een lijvig Jaarboek presenteren met volop interessante artikelen en fraaie afbeeldingen over onder meer Nederlandse bodemvondsten, Franse kleipijpen en de pijpennijverheid in het Belgische Roeselare.

In een vijftal artikelen wordt aandacht besteed aan vondsten van Nederlandse bodem. Aan de hand van een kleipijp van Teunis van Dijk laat Ruud Stam zien dat ook **een gildebesteder de regels niet altijd naleefde** en Ewout Korpershoek beschrijft **zeventiende-eeuwse bodemvondsten uit Middelburg** en de omgeving van deze Zeeuwse stad, waaronder kleipijpen met onbekende merken die mogelijk in lokale werkplaatsen zijn vervaardigd. Bert van der Lingen heeft een bijdrage over de in 1827-1831 door de beroemde archeoloog Caspar Reuvens opgegraven **kleipijpen van de Hofstede Arentsburgh** (Forum Hadriani) te Voorburg, de vroegst bekende wetenschappelijke opgraving waarbij kleipijpen zijn gevonden.

Twee artikelen zijn gebaseerd op vondsten uit scheepswrakken uit het laatste kwart van de negentiende eeuw die in het huidige Zeewolde zijn vergaan. Michiel Purmer, Jos Bazelmans, Jan van Doesburg en Menno van der Heiden behandelen de **kleipijpen uit het scheepswrak ZP5/6**. Het grootste deel van de lading bestond uit het afval van een gasfabriek. In een ander artikel beschrijft Bert van der Lingen het **rookgerei en een pijpenvorm voor suikergoed uit het vrachtschip 'De Drie Gezusters' (ZQ-18)**, dat in 1893 verging met een lading steenkool.

Aan de hand van recent ter beschikking gekomen archiefstukken geeft Ruud Stam een aanvullend beeld over **de ontwikkeling en het functioneren van de firma Van der Want & Barras** en op een aantal aspecten van de **assortimentsontwikkeling, de handel en de handelsrelaties van Hollandia**. Van dezelfde auteur is een artikel over **tabakspijpen van Hollandia voor de vluchtelingen uit België**, die na de Duitse inval in 1914 massaal naar het neutraal gebleven Nederland kwamen. Voor hen en voor de export naar België werden onder meer pijpen met afbeeldingen van het Belgische koningshuis vervaardigd.

Ook in dit Jaarboek weer aandacht voor de Franse firma Gambier en de Belgische pijpennijverheid. In **Pipes-statuettes van de firma Gambier** beschrijft Arthur van Esveld de meest opvallende, zeldzame en soms 'ondeugende' tabakspijpen van dit Franse bedrijf, die in de vorm van miniatuur standbeelden zijn uitgevoerd. Jozef Goderis schreef een artikel over **de pijpennijverheid in Roeselare in België**. In België lag de focus bij veel onderzoekers op Wallonië maar de laatste jaren is er ook veel bekend geworden over de pijpenmakers, hun werknemers en de pijpen uit deze stad in West-Vlaanderen.

De laatste bijdrage, **Pijpen met asbest: Asbestos pijpen**, is van de hand van Ruud Stam. Asbest werd voor diverse producten gebruikt. Pas in de jaren dertig van de twintigste eeuw kwamen de eerste waarschuwingen voor het gevaar van asbest.

Wij wensen u veel lees- en kijkplezier in het nieuwe Jaarboek van de PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen.

Bert van der Lingen
Ewout Korpershoek

Een pijp van Teunis van Dijk die laat zien dat ook een gildebestuurder de regels niet altijd naleefde

Ruud Stam

A pipe by Teunis van Dijk that shows that a guild manager did not always comply with the rules

A farmer carrying a yoke with two milk buckets is depicted on both sides of the bowl. This decoration had long lost its popularity by the time this pipe was made. The depictions are sloppy and not very professionally engraved and it seems that this pipe was made as an inexpensive pipe for rural buyers. On the side of the heel is the coat of arms of Gouda with the letter S. This means that this pipe has been classified by the pipe maker as a pipe of the second-best quality. However, the pipe does not show any signs of workmanship corresponding to the quality of this pipe. Due to the poor finish, this pipe therefore belongs to the coarse pipes. The fact that Teunis van Dijk used to be a guild manager and that he violated the guild rules with this pipe is a sign that the enforcement of guild rules was not consistent.

De hier afgebeelde pijp (afb. 1a-d) is een achttiende eeuwse Goudse pijp met een bijzondere voorstelling. De pijp is gemerkt met 61 gekroond en is vermoedelijk gemaakt in de periode 1750-1770 door de Goudse pijpenmaker Teunis van Dijk, die van 1733 tot 1781 werkzaam was.¹

Op de zijkant van de hiel staat het wapen van Gouda met de S. Dat wil zeggen dat deze pijp door de pijpenmaker geclassificeerd is als een pijp van de één na beste kwaliteit. De pijp is echter niet geglaasd en ook de bovenrand is niet gebotterd, wat wel verwacht mag worden van zo'n kwaliteitspijp. De vormnaad is bij de eerdere exem-

plaren bijgesneden (afb. 1b-d), terwijl op latere exemplaren te zien is dat deze met een kam bijgewerkt is (afb. 3b). Door de slechte afwerking hoort deze pijp dus eerder tot de groffe pijpen met een aantrekkelijke voorstelling dan tot de kwaliteitspijpen. Vermoedelijk heeft deze pijp een vrij korte steel gehad. Opvallend is ook dat voor deze pijp een oude vorm van een zijmerkpip gebruikt is (afb. 4). Immers hier is nog te zien dat op de ketel van de pijp eerst 61 gekroond gestaan heeft.

Op zijmerkpijpen, die ook tot de groffe kwaliteit behoren, komt soms ook het bijmerk wapen van Gouda met de S voor (afb. 2). Ook pijpen uit de stadspijpenfa-

Afb. 1a-d. Het vroegste exemplaar van de pijp van Teunis van Dijk met het hielmerk 61 gekroond. Collectie Ruud Stam, foto's Bert van der Lingen.

Afb. 2. Voorbeeld van een Goudse zijmerkpijp met het bijmerk wapen van Gouda met de S. Collectie Han van Leeuwen, foto Bert van der Ling.

briek met VR op de ketel hebben vaak ook dit bijmerk.² Twee voorbeelden die in strijd zijn met de gilderegels.

Op de pijp van Teunis van Dijk is het bijmerk vrij scherp. Dit betekent dat niet verondersteld kan worden dat dit bijmerk nog in de mal was achtergebleven uit de tijd dat de mal nog voor de zijmerkpijp 61 gekroond gebruikt werd.

Op de ketel is aan beide zijden een boer met een juk met twee melkammers afgebeeld. Dit is een voorstelling die in de tijd dat deze pijp vervaardigd is zijn populariteit al lang verloren had. Aan de kant van de steel staan onder elkaar een hert met een gewei en een koe. Boven beide dieren is een kroon aangebracht. Op de andere zijde staat een koe onder het stadswapen van Gouda. De voorstellingen zijn slordig en weinig professioneel gegraveerd en het lijkt erop dat deze pijp gemaakt is als een niet al

te dure pijp voor afnemers op het platteland.

In de tijd dat deze pijp vervaardigd is verging het de meeste minder grote pijpenmakers slecht en de middel-grote pijpenmakers, waar Teunis van Dijk toe behoorde, eveneens minder goed. Immers de afzet van de hoogwaardige pijpen nam af en de productie concentreerde zich meer en meer in de grote bevoorrechte bedrijven. Teunis van Dijk had vooral afzet binnen Nederland. Wel was hij korte tijd, in 1745 en 1746 één van de bestuurders van het Goudse pijpenmakersgilde, maar hij mocht andere pijpenmakers geen pijpen laten maken met zijn merk (recht op uitbesteding) en bij de quotisatie van 1743 waren zijn verdiensten te gering om hem aan te slaan voor deze belasting. Pijpen met het merk 61 gekroond worden in het buitenland incidenteel in havens en in scheepswrakken aangetroffen.³ Het gaat dan mogelijk om pijpen die door zeelui meegenomen zijn, maar echte export van Teunis van Dijk is onbekend.

Het feit dat Teunis van Dijk gildebestuurder is geweest en hij met deze pijp de gilderegels overtrad is weer een teken dat de handhaving van die regels niet consequent waren en er tot op zekere hoogte sprake was van vriendjespolitiek.⁴

Mogelijk is deze pijp gemaakt om, in de moeilijke tijd voor de pijpenmakers, een ander marktsegment dan dat van de traditionele Goudse kwaliteitspijpen aan te boren, om zo een grotere omzet te behalen. Op het platteland werden in die tijd veel goedkope zijmerkpijpen verkocht, die veelal uit Schoonhoven, maar bijvoorbeeld ook uit Gorinchem en Utrecht afkomstig waren. Vermoedelijk was de hier besproken pijp dus een product om de zijmerkpijpen op het platteland concurrentie aan te doen, door een net wat aantrekkelijker en wat duurdere pijp in de markt te zetten.

Afb. 3a-d: Het latere exemplaar van de pijp van Teunis van Dijk waar de vormnaad met een kam is bijgewerkt. Vindplaats Noordse Dorp. Collectie Cultuur Historisch Museum Ter Aar, foto's Bert van der Ling.

Afb. 4. Groffe pijp met zijmerk 61 gekroond. Collectie en foto Ewout Korpershoek.

Afb. 5. Pijp met het eerder gebruikte zijmerk nog vaag zichtbaar boven het bijmerk. Foto Bert van der Lingen.

Noten:

1. Duco, 2003, p. 1002.
2. Stam, 2019, p. 107.
3. Zie de database van Vergeten Glorie op de website van de PKN: www.tabakspijp.nl/archief/vergeten-glorie/.
4. Zie bijvoorbeeld ook van der Lingen, 2015, p. 147-164. Stam, 2019, p. 118- 122; p. 137-139.

Literatuur:

- Duco, D. H., 2003. *Merken en Merkenrecht van de pijpenmakers in Gouda*. Amsterdam.
- Lingen, B. van der, 2015. De Amsterdamse pijpenhandelaar Dirk Entvogel, zijn opvolger Jacob van der Werf en het handelsmerk Wapen van Gouda. *Jaarboek PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen*, 2015, p. 149-164.
- Stam, R. D., 2019. *Vergeten Glorie. De economische ontwikkeling van de Nederlandse kleipijpenindustrie in de 17e en 18e eeuw, met speciale aandacht voor de export*. Utrecht.

Zeventiende-eeuwse bodemvondsten uit Zeeland

Ewout Korpershoek

Seventeenth century clay pipe finds from Zeeland

In this article, two groups of clay pipes are reviewed, that were found in the province of Zeeland, both in the vicinity of the city of Middelburg. Although the pipes of both groups were found at the different locations, one group consists of a complete private collection and therefore has a relevance with regards to it's composition. The second group is formed by a selection of pipes with unknown or uncommon makers marks. Special highlights from the first collection are two fragments of very large pipes, which were most likely made for advertising or promotion purposes. The majority of the pipes from the first collection can be attributed to a variety of pipe makers workshops from different cities in the Netherlands. The composition of this group generally confirms the findings of earlier reports about clay pipe finds from this province and presents a number of unknown, potentially locally made products. The second group consists of pipes with several uncommon or unknown makers marks which could have been made locally.

In dit artikel wordt aandacht besteed aan zeventiende eeuwse kleipijpen, die gedurende een periode van enkele tientallen jaren gevonden zijn in en om de Zeeuwse plaats Middelburg. De vondsten bestaan uit twee groepen, waarvan de eerste gevormd wordt door een complete particuliere verzameling. Hoewel de vondsten van deze groep van verschillende, niet traceerbare locaties komen, geven zij door hun behoorlijke omvang en compleetheid een indruk van de herkomst van de tabakspijpen die in de 17e eeuw in (de omgeving van) Middelburg gerookt werden.

Van de gemerkte kleipijpen is een belangrijk deel te herleiden naar bekende makers in verschillende plaatsen in ons land, maar ook zijn modellen aangetroffen van onbekende makers die mogelijk lokaal, in Zeeland, geproduceerd zijn.

De tweede groep die wordt besproken bestaat uit een selectie van bodemvondsten uit de omgeving van Middelburg en is afkomstig uit de collecties van de helaas overleden PKN donateur Elias Wysocki. Bij deze groep is in dit artikel een selectie gemaakt van onbekende en minder voorkomende merken uit andere dan de grotere

Afb. 1a-b. Zij- en onderaanzicht van het hielfragment van de presentatiepijp uit de omgeving van Middelburg. Collectie Hans Bostelaar, foto's Ewout Korpershoek.

Afb. 2a-d. Verschillende aanzichten van het hielfragment van de presentatiepijp uit Middelburg. Collectie Hans Bostelaar, foto's Ewout Korpershoek.

bekende plaatsen als Gouda en Gorinchem.

Alvorens dieper in te gaan op de verschillende kleipijpen, springen een tweetal fragmenten van zogenaamde presentatiepijpen in het oog. Met de benaming 'presentatiepijp' wordt een bijzonder groot uitgevoerde kleipijp bedoeld, die niet gemaakt zal zijn om uit te roken, maar waarschijnlijk gediend heeft als reclame-uiting voor de werkplaats van een pijpenmaker of handelaar, een tabakshandelaar en/of bijvoorbeeld een drank- en rooklokaal. Dergelijke pijpen werden gezien hun omvang met de hand gemaakt en niet in een persvorm zoals de normale kleipijpen. Sporadisch worden vooral fragmenten van deze 'reuzenpijpen' aangetroffen, waarvoor van de meesten de herkomst lastig te bepalen is.

Het eerste fragment bestaat uit de hiel van de pijp met daaraan vast nog een deel van de ketel. Op basis van de afmetingen van de hiel (diameter 3.2 cm), zal de ketel tussen de 14 cm en 16 cm hoog zijn geweest, ongeveer

vier keer zo groot als een normale kleipijp uit het midden van de 17e eeuw.

De platte hiel is voorzien van een zevental merkstempels waarop een eend of vogel zichtbaar is. Helaas zijn alle stempels enigszins onscherp. De ronde hiel is langs de rand met inkepingen versierd waardoor het de vorm van een rad heeft gekregen. Doordat er een lichte groef is gemaakt langs de rand van de hiel, oogt de hiel enigszins knoepvormig. In het midden van de hiel is rondom een enkele raderingscirkel aangebracht.

De rest van het fragment wordt gevormd door het onderste deel van de ketel. Op de plek van de steelaanzet en aan de buitenzijde is op dit fragment een versiering zichtbaar waarbij rondom hetzelfde gestempelde merk met vogel of eend, een serie punten en strepen in de klei is aangebracht, in een roos- of stervormig patroon. Voor zover de beperkte afmetingen van dit fragment het toelaten is het opvallend te zien dat deze ongetwijfeld handgemaak-

te pijp aan de buitenzijde met zorg is afgewerkt en een fraai, egaal oppervlak heeft. Helaas biedt het fragment geen verdere aanknopingspunten die wat meer over de maker of achtergrond zouden kunnen onthullen.

Het tweede fragment dat eveneens in de omgeving van Middelburg is gevonden, betreft een stuk steel van ongeveer 12,5 cm lang en heeft een diameter van 1,8 cm. Er is geen reden om aan te nemen dat beide fragmenten deel hebben uitgemaakt van dezelfde presentatiepijp.

Het steelfragment is fraai geglaasd en er zijn een drietal tandvormige cirkelpatronen rond de steel aangebracht, gescheiden door gladde banden die begrensd worden door raderingen. Aan de hand van de afwerking en vormgeving lijkt ook dit fragment rond het midden van de 17e eeuw te dateren.

Uit dezelfde collectie als waar de fragmenten van de presentatie pijpen deel van uit maken, zijn 333 gemerkte, 17e eeuwse pijpenkoppen nader bekeken. Van deze groep hebben er 25 een onleesbaar merk. De overige 308 zijn in tabel 1 opgenomen met waar mogelijk de maker en plaats van herkomst. Op basis van aantal en 'completeheid' vormt deze groep een min of meer gesloten vondst waardoor een indruk gekregen wordt van het belang van de Zeeuwse markt voor de pijpenmakers uit de verschillende productieplaatsen.

Iets meer dan de helft van de gemerkte pijpen uit de eerste collectie is te herleiden tot een maker in Gouda. Duidelijk overheersend zijn de merken goudsbloem, TIP, KCVO en posthoorn, een beeld dat we ook uit andere publicaties kennen.¹ Het overige deel van de gemerkte pijpen komt uit steden als Gorinchem (23 stuks), Bergen op Zoom (13 stuks), Breda (13 stuks) en enkelen

zijn te herleiden tot makers uit Schoonhoven, Leiden, Delft en Rotterdam.

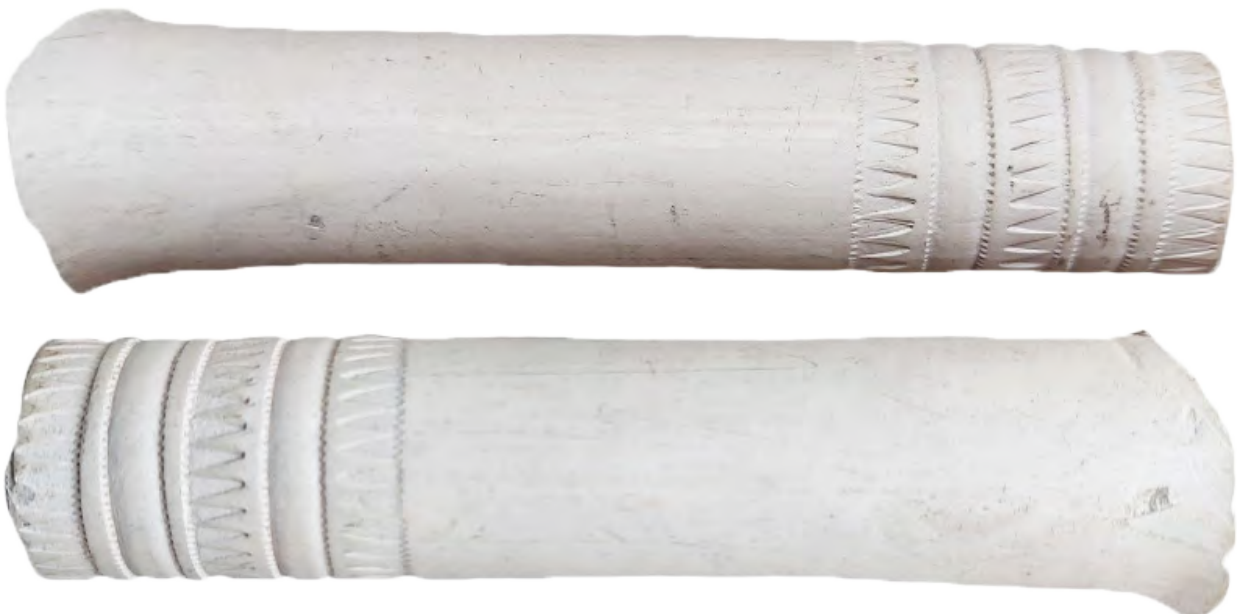
Ruim 44 bodemvondsten zijn niet eenduidig aan een maker of plaats te koppelen en lijken in een aantal gevallen een lokale oorsprong te hebben.

Over de pijpennijverheid in de Zeeuwse regio is helaas weinig bekend. Tot op heden zijn uit de archieven een tweetal pijpenmakers bekend. Isaack Willems en Jan Joosen van Son zouden rond respectievelijk 1636 en 1685 in Middelburg actief zijn geweest en mogelijk nog enkele anderen, niet bij naam bekend. Uit Tholen is de pijpenmaker Richard Dyer bekend die in 1638 trouwde.²

Recent is er wel meer inzicht gekomen in de historie van het ambacht in het tegen Zeeland aangelegen Bergen op Zoom waar tot op heden een zevental pijpenmakers is geïdentificeerd³ en waarvan in de hier beschreven vondstengroepen diverse producten voorkomen.

De vroegste pijpjes stammen uit de periode 1600-1630 (afb. 4-8, 10-12). Een aantal van deze merken (kroon, IR, RB en ruit) komt vaker voor op vondsten van dergelijke vroege pijpjes uit andere delen van het land en zijn tot op heden niet aan een maker, plaats of zelfs regio te koppelen. De pijpen van afbeelding 5 (IC)⁴ en afbeelding 12 (wapen van Zeeland)⁵ zijn ook bekend uit Bergen op Zoom en een lokale herkomst lijkt daarmee aannemelijk. Tot op heden onbekend is het merk HH gekroond (afb. 11), waarbij de lettercombinatie in monogram stijl is uitgevoerd. Het pijpje stamt op basis van zijn vorm en afmetingen uit de periode tussen 1620 en 1640.

Het merk RB komt in een aantal varianten (afb. 7-9)

Afb. 3a-b. Linker- en rechterzijde van het steelfragment van een presentatiepijp uit Middelburg. Lengte circa 12,5 cm, diameter ca. 1,8 cm. Collectie en foto's Hans Bostelaar.

Tabel 1: Eerste groep, bodemvondsten 17e eeuw, omgeving Middelburg

Merk	Aantal	Omschrijving	Periode	Plaats ²⁵	Maker ²⁵	Afb.
AA	1	Gekr., monogram	c1632-c1650	Gouda	Anthonij Alijn	
AB	2	Gekr., boven ster	c1640-c1660	Bergen op zoom	Andries Belles	13,15
AB	1	Gekr.,	c1640-c1660	Bergen op Zoom	Andries Belles	14
AD	1	Gekr.	c1640-c1660	Gorinchem?		
ADS	1	Ongekr.	c1630-c1670	Gouda	Arij de Seeuw	
AS	3	Ongekr., S spiegelbeeld, stip	c1630-c1650	Gouda/Gorinchem		
AW	1	Monogram, onder zon/lelie	c1640-c1660	Leiden		
BC	2	Ongekr.	c1640-c1660	Gorinchem	Bastiaan Groenevelt	
BS	5	Ongekr.	c1650-c1670			16
BS	1	Ongekr., met 2 sterren	c1650-c1670			18
BS	1	Ongekr., met stip	c1650-c1670			17
CD	3	Ongekr.	c1638-c1658	Breda	Christiaan Damman	19-21
CD	1	Ongekr., met ster	c1640-c1660	Breda?	Christiaan Damman?	23
CD	1	Ongekr. met stip	c1640-c1660	Breda	Christiaan Damman	22
DA	9	Ongekr., met sterren	c1640-c1660	Gouda?	Daniel Andriesz?	24,26
DA	7	Ongekr., met stippen	c1640-c1660			27-30
DA	1	Gekr.	c1640-c1660			25
DP	5	Gekr.	c1640-c1670	Breda?	Daniel Peyl?	31-35
DP	1	Ongekr., met 2 sterren	c1640-c1680	Breda?	Daniel Peyl?	36
DP	1	Ongekr.	c1640-c1680	Breda	Daniel Peyl	37
EB	1	Ongekr.	c1660-c1680	Gouda	Adriaen van der Cruis	
FS	1	Gekr.	c1650-c1690	Schoonhoven?	Frans (S)Wael?	38
GA	1	Ongekr.	c1660-c1680	Gouda/Rotterdam?		
GIR	1	Ongekr.	c1660-c1680	Gouda?		39
GRL	1	Ongekr.	c1670-c1685	Gouda	Gerrit Robbertsz Lam	
HD	1	Ongekr., monogram	c1660-c1680			40
HF	2	Gekr.	c1625-c1650	Bergen op Zoom	Hendrick Visser	42
HF	1	Gekr., met ster	c1625-c1650	Bergen op Zoom	Hendrick Visser	41,47
HF	4	Gekr., met stip	c1625-c1650	Bergen op Zoom	Hendrick Visser	44-46
HF	3	Gekr., met ster en stip	c1625-c1650	Bergen op Zoom	Hendrick Visser	43,48
HG	1	Ongekr.	c1660-c1680			49
HH	1	Gekr., monogram	c1630-c1640			11
HI	3	Ongekr.	c1650-c1680			
HR	1	Gekr., met roos	c1638-c1660	Gorinchem	Hendrik Roelofs	
HPA	1	Monogram	c1630-c1650			50
IB	2	Ongekr., met 2 sterren	c1640-c1660			
IC	1	Ongekr., met lelies/ bladeren	c1620-c1640			5
IKI	1	Ongekr., met stippen	c1640-c1660			51
IMM	1	Ongekr.	c1660-c1680	Gouda	Jan Michielsz Melfoort	
IR	1	Inclusie, met lelies	c1620-c1640			3
IW	1	Ongekr.	c1630-c1670	Gouda	Joost Witsius	
KCVO	25	Ongekr.	c1650-c1700	Gouda	Klaas Cornelisz van Os	
LS	1	Ongekr.	c1650-c1670	Gouda?		52
MC	1	Gekr.	c1633-c1660	Gorinchem	Marcus Claas	
MI	1	Gekr.	c1640-c1660	Delft?	Maarten Jacobszn?	53
MW	1	Gekr.	c1640-c1660			54
PC	2	Ongekr., met sterren	c1640-c1660			55
PL	1	Boom tussen letters	c1640-c1660	Leiden		
RB	1	Ongekr., met ster	c1620-c1640			8
RB	1	Gekr.	c1620-c1640			7
RB	1	Gekr., boven roos	c1640-c1660			9

Merk	Aantal	Omschrijving	Periode	Plaats ²⁵	Maker ²⁵	Afb.
RG	2	Gekr., boven roos	c1640-c1660			56
RS	1	Gekr., met ster	c1640-c1660	Gorinchem	Richard Sweetin	
SB	1	Gekr., met stip/ster	c1630-c1659	Breda	Samuel Broen	57
SMK	1	Ongekr.	c1655-c1674	Gouda	Simon Maartensz Kunst	
SS	1	Ongekr.	c1660-c1680	Gouda?		58
TIP	82	Ongekr., met 2 sterren	c1636-c1674	Gouda	Tiel Jansz Proost	
TT	1	Gekr.	c1640-c1660			59
WC	1	Gekr.	c1630-c1650			60
WF	2	Ongekr., met 2 sterren	c1630-c1650	Gouda?		
WR	1	Met gekr. roos	c1630-c1635	Gouda/Schoonhoven	Willem Renalts	61
WT	12	Onder springend hert	c1650-c1670	Gorinchem	Willem Teeck	
WT	4	Met springend hert	c1650-c1670	Gorinchem	Willem Teeck	62
Druiventros	1	Gekr.	c1663-c1700	Gouda	Hendrik W. Proefhamer	
Goudsbloem	26	Ongekr.	c1645-c1700	Gouda	Reijnier Jansz Bloem	
Huismerk	1	Ongekr.	c1640-c1680	Breda?		63
Kroon	1	Ongekr.	c1600-c1620			4
Posthoorn	11	Ongekr.	c1635-c1700	Gouda	Diverse makers	
Ruit	1	Ongekr.	c1610-c1630			10
Trompet aan lint	4	Ongekr.	c1670-c1700	Gouda	Jacobus Jansz de Vrient	
Voetboog	1	Ongekr.	c1680-c1700	Gouda	Gijsbert Aelbertsz Inering	
Walvis aan lint	1	Ongekr.	c1670-c1680	Gouda	?	
Wapen van Zeeland	1	Ongekr.	c1640-c1660			12
Roos	43	Verschillende varianten	c1630-c1680			64-67
Overig/On-bekend	25		c1630-c1700			
Ongemerkt	149		c1630-c1700			
Totaal	482					

voor, waarbij er twee uit de eerste decennia van de 17e eeuw stammen en er één duidelijk uit een latere periode stamt (afb. 9, ca. 1660). Mogelijk zijn een of meer van deze pijpen gemaakt door de Rotterdamse pijpenmaker Robbert Bon die tussen circa 1622 en circa 1655 actief was in Rotterdam.⁶

Dertien van de gemerkte pijpen zijn te herleiden tot makers in Bergen op Zoom. Het merk AB gekroond boven een ster lijkt door Andries Belles gemaakt (afb. 13-15), die in de periode 1635-1660 pijpenmaker was.⁷ Er zijn verschillende variaties van dit merk bekend waarbij de letters behalve boven een ster ook boven een halve maan zijn geplaatst.⁸

De meest ruim vertegenwoordigde Bergen op Zoomse pijpenmaker is Hendrik Visser (afb. 41-48) die tussen circa 1627 en 1640 actief was.⁹ Van hem zijn veel merkvariaties bekend waarvan er ook in deze vondsten-

groep een zestal voorkomen. Andere bodemvondsten die qua vormgeving ook hun oorsprong in Bergen op Zoom zouden kunnen vinden zijn gemerkt met HD (afb. 40), MW (afb. 54), en mogelijk BS (afb. 16-18).¹⁰ Het merk HD is mogelijk gebruikt door een zoon van de eerdergenoemde pijpenmaker Richard D(a)yer die in 1638 in Tholen trouwde.¹¹

Het merk BS komt in een drietal varianten voor en de pijpen lijken allemaal te dateren tussen ca. 1670 en 1690. Dergelijke bodemvondsten zijn ook bekend uit Bergen op Zoom en Valkenisse.¹² Over de andere genoemde merken is tot op heden niets bekend.

Een twaalfstal vondsten is waarschijnlijk afkomstig uit Breda. Het betreft vijf varianten met de letters CD (afb. 19-23) dat aan de pijpenmaker Christiaan Damman (overleden in 1658) wordt toegeschreven.¹³ De variant waarbij een ster boven de letters CD is geplaatst (afb.

23) is tot op heden niet expliciet uit Breda bekend, mogelijk is deze afkomstig uit bijvoorbeeld Gouda waar het merk tussen 1682 en 1706 gebruikt is door Cornelis Dirksz. van Wijk.¹⁴

Andere Bredase pijpen zijn gemerkt met SB (afb. 55) van Samuel Broen (circa 1637- circa 1659) en DP (afb. 31-37) van Daniel Peyl (circa 1650-1676). Ook dit laatste merk komt in een aantal varianten voor. Vermeldenswaardig is eveneens de bodemvondst van afbeelding 63, met een merk dat bestaat uit een kruis met vier vlakken waarin Franse lelies zijn afgebeeld en dat waarschijnlijk in Breda is gebruikt. Dit merk is in eerdere vondstbeschrijvingen omschreven als een 'kruis-met-4-symbolen'.¹⁵

Het merk DA is relatief sterk vertegenwoordigd en is bekend uit Gouda waar het tussen circa 1660 en 1675 door Daniel Andriesz is gebruikt in combinatie met een ster, ster en stip (of tweede ster).¹⁶ De modellen van afbeeldingen 26 en 27 lijken van Goudse oorsprong en daarmee van zijn hand. Opvallend zijn de modellen van afb. 28-30 die qua vorm afwijken van het dubbelconische Goudse model en mogelijk ergens anders geproduceerd zijn.

Een weinig voorkomende variant met de letters DA is de gekroonde uitvoering van afbeelding 25 die uit de periode 1640-1660 stamt, waarbij het model van de ketel een oorsprong in een van de grotere pijpenmakerswerkplaatsen uit Holland of mogelijk Amsterdam doet vermoeden.

Afbeeldingen 38 (FS gekroond) en 53 (MI gekroond) zijn waarschijnlijk afkomstig uit Schoonhoven¹⁷ respectievelijk Delft.¹⁸ Onduidelijk is waar de pijpen gemerkt met GIR (afb. 39, Gouda?), HG (afb. 49), het monogram HPA (afb. 50), IKI (afb. 51), LS (afb. 52, Gouda?), SS (afb. 58, Gouda?), PC (afb. 55), TT (afb. 59) en WC (afb. 60) vandaan komen.

Andere vermeldenswaardige vondsten zijn die van afbeeldingen 61 en 62. De eerste toont de initialen W en R aan weerszijden van een gekroonde roos en is waarschijnlijk aan de pijpenmaker Willem Renalts toe te schrijven die behalve in Gouda ook (kort) in Schoonhoven actief was.¹⁹ De tweede is een weinig geziene variant van het Gorinchemse merk springend hert met de letters W en T. Meestal staan deze letters naast elkaar onder het springende hert, in dit geval staat de W erboven en de T eronder.²⁰

In de eerste groep bevinden zich 43 met een roos of bloem gemerkte pijpen. De exemplaren die qua vormgeving mogelijk in de Zeeuwse regio gemaakt zouden kunnen zijn op afbeelding 64 tot en met 67 afgebeeld.

De tweede groep betreft een selectie van in Zeeland gevonden kleipijpen. De vroegst te dateren exemplaren zijn gemerkt met een ruitvormig kruis (afb. 70), de letters ii (afb. 71), RB (afb. 72 en 73), een gekroonde zon (afb. 74, 75), een onbekend huismerk (afb. 76) en een staande leeuw (afb. 68, 69). De gekroonde zon komt ook voor in eerdere Zeeuwse vondstbeschrijvingen.²¹

De pijp van afbeelding 77 is gemerkt met de letters DAL (mogelijk DAI) boven een ster en vertoont daarmee een gelijkenis met de verschillende merkvarianten van Bergen op Zoomse pijpenmakers. Het model van de ketel echter niet. Onduidelijk is waar deze pijp gemaakt is. Van mogelijk lokale makelij is waarschijnlijk de pijp van afbeelding 84, met het merk RG aan weerszijden van een gekroonde roos.²²

Ook de vondsten van afbeelding 78 tot en met 81 tonen een aantal merken die opvallen. Het merk KA met een ster boven en onder de letters (afb. 78) vertoont Gorinchemse kenmerken. Mogelijk zijn ook de vondsten van afbeelding 79 en 80 (merk KA) en afbeelding 81 (KV) in deze plaats gemaakt, maar daarvoor zijn tot op heden geen concrete aanwijzingen.

Ook van de pijp van afbeelding 82 (PIR) valt niet met zekerheid te zeggen waar deze gemaakt is.

Afbeeldingen 84 en 85 tonen een tweetal modellen met het merk RD gekroond en zijn waarschijnlijk van de hand van de pijpenmaker Richard Dyer or Drajer²³ uit Bergen op Zoom.

Tot slot nog een paar aardige vondsten van onbekende merken. Op afbeelding 85 een merk met de letters R en J aan weerszijden van een gekroonde roos op een model dat overeenkomsten vertoont met Bergen op Zoomse maar ook Rotterdamse pijpen.²⁴ Dit laatste geldt ook voor afbeelding 86 (merk TE onder een boom of staande lelie). Afbeelding 87 betreft een verder ongemerkte pijp met een drietal sterren op de rechter zijkant van de hiel die niet noodzakelijkerwijs in Zeeland geproduceerd zal zijn maar aardig is om af te beelden.

Tot slot

De samenstelling van de eerste vondstengroep bevestigt het beeld dat we op basis van eerdere publicaties kennen en waaruit blijkt dat voor de 17e eeuwse pijpenmakers uit Gouda en Gorinchem, Zeeland een belangrijke afzetmarkt was. Ditzelfde lijkt gegolden te hebben voor de pijpenmakers uit Breda en Bergen op Zoom, hetgeen gezien de nabijheid niet verwonderlijk is. De herkomst van een aantal hier afgebeelde vondsten laat zich momenteel nog raden, waarmee een lokale herkomst dus niet mag worden uitgesloten.

Hartelijke dank gaat uit naar Hans Bostelaar, Winnie

Tabel 2: Tweede groep, bodemvondsten 17e eeuw omgeving Middelburg

Merk	Aantal	Omschrijving	Periode	Plaats ²⁵	Maker ²⁵	Afb.
DAI	1	Boven ster	cl640-cl660			77
II	1		cl610-cl630			71
KA	1	Met 2 sterren	cl640-cl670	Gorinchem?		78
KA	1	Met 3 sterren of stippen	cl640-cl670	Gorinchem?		79
KA	1	Ongekr.	cl640-cl670	Gorinchem?		80
KV	1	Ongekr.	cl650-cl670			81
PIR	1	Ongekr. P en I boven R	cl650-cl670			82
RB	1	Inclusie	cl620-cl630	Rotterdam?	Robbert Bon?	72
RB	1		cl620-cl630	Rotterdam?	Robbert Bon?	73
RD	2	Gekr., met stip tussen letters	cl640-cl660	Tholen?	Richard Da(a)jer?	83, 84
RI (RJ?)	1	Gekr. met roos	cl640-cl660	Rotterdam?		85
TE	1	Letters onder boom of lelie	cl640-cl660	Rotterdam?		86
Leeuw	2	Staande leeuw	cl610-cl630			68, 69
Ruit	1	In kruisvorm	cl610-cl630			70
Zon	2	Gekr.	cl630-cl650			74, 75
Huismerk	1	Kruispatroon	cl610-cl630			76

Noten:

1. Van der Lingen, 2019, p. 222, 223 en 233.
2. Duco, 1981, p. 233.
3. Van Oostveen, 2017.
4. Van Oostveen, 2017, p. 29 en 30.
5. Van Oostveen, 2017, p. 52.
6. Van Oostveen, 2015, p. 24-30.
7. Van Oostveen, 2017, p. 20-22.
8. Van Oostveen, 2017, p. 20-22.
9. Van Oostveen, 2017, p. 25-28.
10. Van Oostveen, 2017.
11. Van Oostveen, 2017, p. 24.
12. Van der Linden, 1995.
13. Hupperetz, 1993 en Van den Eynde en Carmiggelt, 1993.
14. Duco, 2003, p. 157.
15. Hesemans, 2018, p. 46.
16. Duco, 2003, p. 154.
17. Korpershoek, 2020, p. 140-141.
18. Anoniem, 1996 en Van Oostveen, 2018, p. 16.
19. Korpershoek, 2020, p. 136.
20. Van der Meulen et al, 1992, o.a. p. 42-43.
21. Van der Linden, 1995.
22. Zie ook Van Oostveen 2017, p. 34 en Van der Linden 1995, p. 41 waar ditzelfde merk beschreven wordt.
23. Van Oostveen, 2017, p. 32-33.
24. Van Oostveen, 2015.
25. Voor de determinatie in de tabellen 1 en 2 is gebruik gemaakt van Duco (2003), Hupperetz (1993), Van den Eynde en Carmiggelt (1993), Van der Meulen e.a. (1992), Korpershoek (2020) en Oostveen (2015), (2017) en (2018).

Literatuur:

- Anoniem, 1996. *Delfse pijpenmakers*. Gemeentelijke Archiefdienst.
- Duco, D.H., 1981. De Kleipijp in de Zeventiende Eeuwse Nederlanden. *The Archeology of the Clay Tobacco Pipe V. Europe 2*. Oxford.
- Duco, D.H., 2003. *Merken en merkenrecht van de pijpenmakers in Gouda*. Amsterdam.
- Eynde, G. van den en A. Carmiggelt, 1993. *Een 17de-eeuwse tabakspijpenoven in Breda*. Breda.
- Hesemans, J. i.s.m. H. van Sasse, 2018. Kleipijpen uit een afvalkuil aan de Veemarktstraat 58 te Breda. Drie pijpenmakers op één locatie. *Jaarboek PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen* 2018, p. 41-53.
- Hupperetz, W., 1993. Pijpmakers in Breda gedurende de 17e eeuw. *Jaarboek De Oranjeboom* (1993). P. 157-177.
- Korpershoek, E., 2020. *De pijpenmakers van Schoonhoven*. Leiden.
- Linden, D. van der, 1995. Kleipijpen uit het verdronken land. *Verdronken Land. Valkenisse en Keizershoofd. Archeologisch en historisch onderzoek van een verdronken stukje Zuid-Beveland*, p. 38-43.
- Lingen, B. van der, 2019. Twee vondstengroepen van kleipijpen uit Middelburg. *Jaarboek PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen* 2019, p. 37-48.
- Meulen, J. van der, J.P. Brinkerink en P. von Hout, 1992. *Tabakspijpenijverheid in Gorinchem*. Leiden.
- Oostveen, J. van, 2015. *Tabak, tabakspijpenmakers en hun producten in Rotterdam (1600-1675)*. Boornotitie 19.
- Oostveen, J. van, 2017. *Tabakshandelaren en tabakspijpenmakers in Bergen op Zoom in de 17e eeuw*. Tiel.
- Oostveen, J. van, 2018. *Tabakshandelaren en tabakspijpenmakers in Delft (1600-1813)*. Tiel.
- Smiesing, P., 1999. Pijpen uit Zeeland. *PKN* (22) nr. 86, p. 1126-1135.

Afb. 4a-b. Hielmerk kroon. Circa 1600-1620.

Afb. 5a-b. Hielmerk IC met stip tussen letters en lelies of bladeren boven en onder de letters. Circa 1610-1630.

Afb. 6a-b. Hielmerk IR. Circa 1610-1630.

Afb. 7a-b. Hielmerk RB gekroond. Circa 1610-1630.

Afb. 8a-b. Hielmerk RB in hartvormig kader boven een ster. Circa 1610-1630.

Afb. 9a-b. Hielmerk RB aan weerszijden van een gekroonde roos, circa 1640-1660.

Afb. 10a-b. Ruitvormig stempel. Circa 1610-1630.

Afb. 11a-b. Monogram van letters H en H. Circa 1610-1630.

Afb. 12a-b. Wapen van Zeeland. Circa 1620-1640.

Afb. 13a-b. Hielmerk AB gekroond boven een ster. Andries Belles circa 1640-1660, Bergen op Zoom.

Afb. 14a-b. Hielmerk AB gekroond (boven ster?!). Andries Belles circa 1640-1660, Bergen op Zoom.

Afb. 15a-b. Hielmerk AB gekroond (boven ster). Andries Belles circa 1640-1660, Bergen op Zoom.

Afb. 16a-b. Hielmerk BS. Circa 1670-1690.

Afb. 17a-b. Hielmerk BS met stip tussen de letters. Circa 1670-1690.

Afb. 18a-b. Hielmerk BS met een ster boven en onder de letters. Circa 1670-1690.

Afb. 19a-b. Hielmerk CD, onduidelijk of er boven de letters nog iets staat. Christiaan Damman, Breda, circa 1638-1658.

Afb. 20a-b. Hielmerk CD. Christiaan Damman, Breda, circa 1638-1658.

Afb. 21a-b. Hielmerk CD, onduidelijk of er boven de letters nog iets staat. Christiaan Damman, Breda, circa 1638-1658.

Afb. 22a-b. Hielmerk CD, met stip tussen de letters. Christiaan Damman, Breda, circa 1638-1658.

Afb. 23a-b. Hielmerk CD, met ster boven de de letters. Circa 1650-1670. Gouda/Breda ?!

Afb. 24a-b. Hielmerk DA met ster boven en onder de letters. Circa 1630-1650, Gouda?

Afb. 25a-b. Hielmerk DA gekroond. Gouda/Gorinchem?! Circa 1640-1660.

Afb. 26a-b. Hielmerk DA met ster boven en onder de letters. Daniel Andriesz, Gouda, circa 1660-1675.

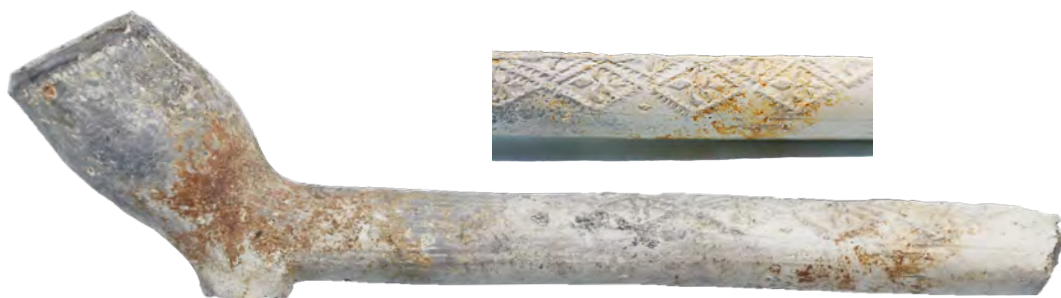
Afb. 27a-b. Hielmerk DA met stippen boven en onder de letters. Daniel Andriesz, Gouda, circa 1660-1675.

Afb. 28a-b. Hielmerk DA met stippen boven en onder de letters. Circa 1650-1660, Gouda?

Afb. 29a-b. Hielmerk DA met stippen boven en onder de letters. Circa 1650-1660, Gouda?

Afb. 30a-c. Hielmerk DA met sterren (?) boven en onder de letters. Op de steel een regelmatig patroon van fleur de lis in relief. Circa 1650-1660, Gouda?

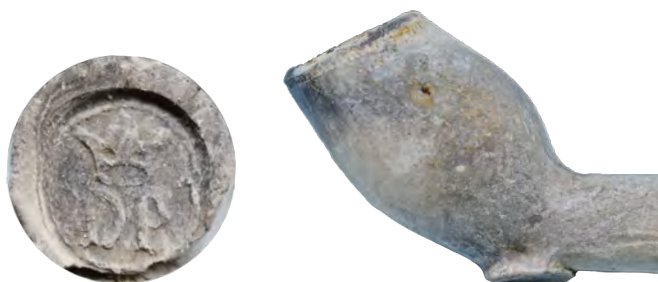
Afb. 31a-b. Hielmerk DP gekroond. Daniel Peyl, Breda, circa 1640-1680.

Afb. 32a-b. Hielmerk DP gekroond. Daniel Peyl, Breda, circa 1640-1680.

Afb. 33a-b. Hielmerk DP gekroond. Daniel Peyl, Breda, circa 1640-1680.

Afb. 34a-b. Hielmerk DP gekroond. Daniel Peyl, Breda, circa 1640-1680.

Afb. 35a-b. Hielmerk DP gekroond. Daniel Peyl, Breda, circa 1640-1680.

Afb. 36a-b. Hielmerk DP met een ster boven en onder de letters. Circa 1640-1680. Breda?

Afb. 37a-b. Hielmerk DP gekroond. Circa 1640-1680, Breda?

Afb. 38a-b. Hielmerk FS gekroond met stip tussen de letters. Circa 1650-1670, Frans (S)Wael, Schoonhoven?

Afb. 39a-b. Hielmerk GIR. Circa 1650-1670, Gouda?

Afb. 40a-b. Hielmerk HD monogram. Circa 1650-1670.

Afb. 41a-b. Hielmerk HF aan weersijden van gekroonde roos. Hendrik Visser, Bergen op Zoom, circa 1625-1650.

Afb. 42a-b. Hielmerk HF gekroond. Hendrik Visser, Bergen op Zoom, circa 1625-1650.

Afb. 43a-b. Hielmerk HF gekroond met stip tussen de letters en boven een ster. Hendrik Visser, Bergen op Zoom, circa 1625-1650.

Afb. 44a-b. Hielmerk HF gekroond met stip tussen de letters. Hendrik Visser, Bergen op Zoom, circa 1625-1650.

Afb. 45a-b. Hielmerk HF gekroond met stip tussen de letters. Hendrik Visser, Bergen op Zoom, circa 1625-1650.

Afb. 46a-b. Hielmerk HF gekroond met stip tussen de letters. Hendrik Visser, Bergen op Zoom, circa 1625-1650.

Afb. 47a-b. Hielmerk HF gekroond boven een ster. Hendrik Visser, Bergen op Zoom, circa 1625-1650.

Afb. 48a-c. Hielmerk HF gekroond boven een ster en met een stip tussen de letters. Versieringen op de steel in de vorm van ingestempelde lelies in ruitvorm en raderingen. Hendrik Visser, Bergen op Zoom, circa 1625-1650.

Afb. 49a-b. Hielmerk HG. Circa 1650-1670.

Afb. 50a-b. Hielmerk monogram van letters H, P en A. Circa 1640-1660.

Afb. 51a-b. Hielmerk IIK met stippen tussen de letters I en aan weerszijden van de letter K. Circa 1660-1680.

Afb. 52a-b. Hielmerk LS. Circa 1650-1670, Gouda?

Afb. 53a-b. Hielmerk MI gekroond. Circa 1640-1660, Delft?

Afb. 54a-b. Hielmerk MW gekroond. Circa 1640-1660.

Afb. 55a-c. Hielmerk PC met sterren. Circa 1650-1670.

Afb. 56a-b. Hielmerk RG aan weerszijden van een gekroonde roos. Circa 1640-1660.

Afb. 57a-b. Hielmerk SB gekroond boven een stip. Samuel Broen, circa 1630-1659.

Afb. 58a-b. Hielmerk SS. Circa 1650-1670.

Afb. 59a-b. Hielmerk TT gekroond. Circa 1640-1660.

Afb. 60a-b. Hielmerk WC gekroond. Circa 1620-1640.

Afb. 61a-b. Hielmerk WR aan weerszijden van een gekroonde roos. Willem Renalts, circa 1630, Schoonhoven/Gouda?

Afb. 62a-b. Hielmerk Springend hert tussen de letters W (boven) en T (onder). Gorinchem, Willem Teeck, circa 1650-1670.

Afb. 63a-b. Hielmerk met kruis en franse lelies in de vlakken. Circa 1650-1670.

Afb. 64a-b. Hielmerk roos gekroond. Circa 1650-1670.

Afb. 65a-b. Hielmerk roos gekroond. Circa 1640-1660.

Afb. 66a-b. Hielmerk bloem. Circa 1640-1660.

Afb. 67a-b. Hielmerk bloem. Circa 1640-1660.

Afb. 68a-b. Hielmerk staande leeuw. Circa 1610-1630.

Afb. 69a-b. Hielmerk staande leeuw. Circa 1610-1630.

Afb. 70a-b. Hielmerk ruit met patroon. Circa 1610-1630.

Afb. 71a-b. Hielmerk II. Circa 1610-1630.

Afb. 72a-b. Hielmerk RB (intaglio gestempeld). Circa 1620-1630.

Afb. 73a-b. Hielmerk RB. Circa 1620-1630.

Afb. 74a-b. Hielmerk zon gekroond. Circa 1630-1650.

Afb. 75a-b. Hielmerk zon gekroond. Circa 1630-1650.

Afb. 76a-b. Hielmerk huismerk of monogram van verschillende letters. Circa 1610-1630.

Afb. 77a-b. Hielmerk DAL boven ster. Circa 1640-1660.

Afb. 78a-b. Hielmerk KA met ster boven en onder de letters. Circa 1650-1670, Gorinchem?

Afb. 79a-b. Hielmerk KA met drie sterren tussen de letters. Circa 1640-1670.

Afb. 80a-b. Hielmerk KA. Circa 1640-1670.

Afb. 81a-b. Hielmerk KV. Circa 1650-1670.

Afb. 82a-b. Hielmerk PIR. Circa 1650-1670.

Afb. 83a-b. Hielmerk RD gekroond met stip tussen de letters. Circa 1640-1660.

Afb. 84a-b. Hielmerk RD gekroond met stip tussen de letters. Circa 1640-1660.

Afb. 85a-b. Hielmerk RI (of RJ) aan weerszijden van een gekroonde roos. Circa 1640-1660.

Afb. 86a-b. Hielmerk TE onder een boom of staande lelie. Circa 1640-1660.

Afb. 87a-c. Ongemerkt pijp met aan rechterzijde van de hiel een drietal sterren. Circa 1640-1660.

Kleipijpen van de opgravingen op de Hofstede Arentsburch (Forum Hadriani) te Voorburg in 1827-1831 door Caspar Reuvers (1793-1835)

Bert van der Lingen

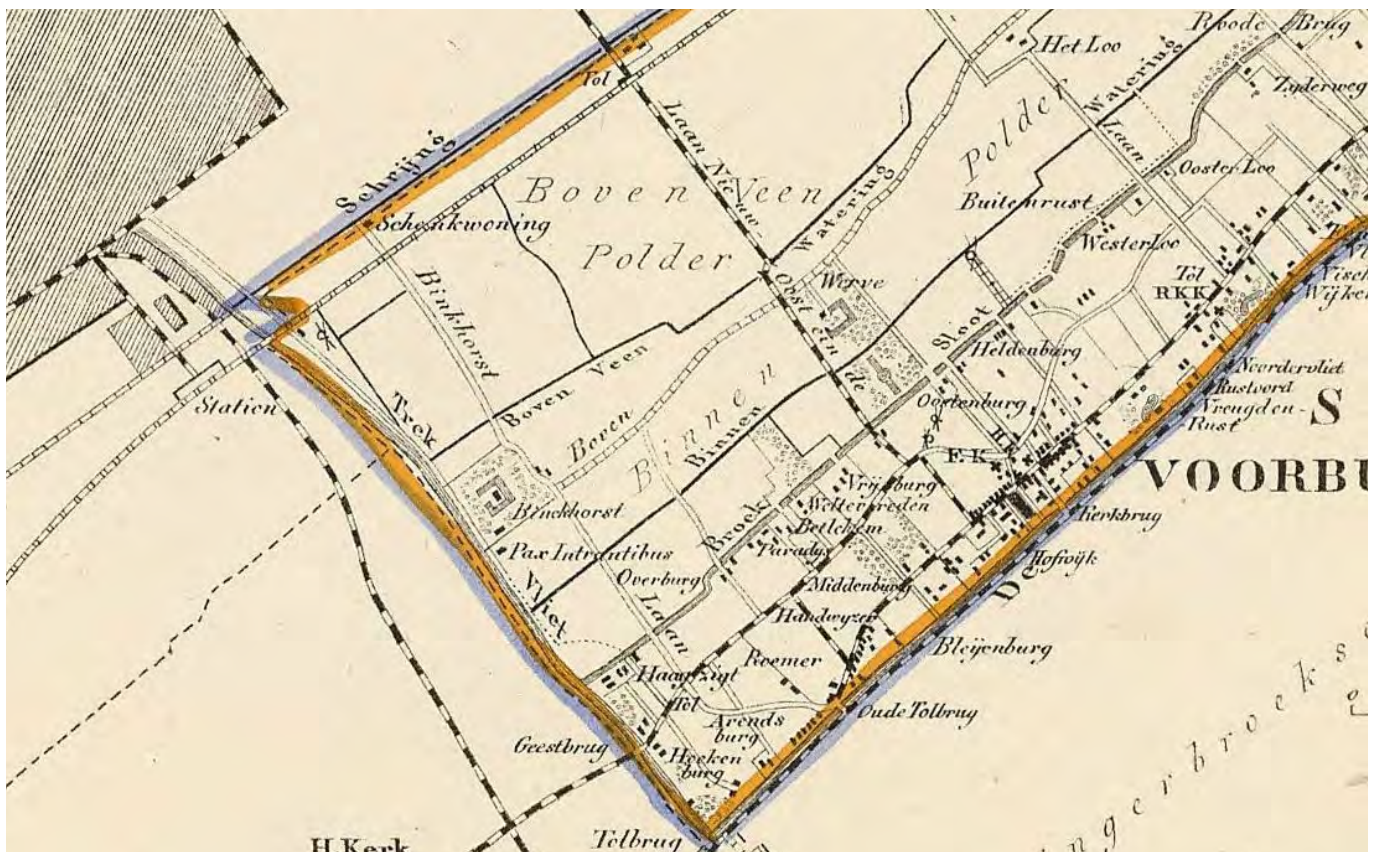
*Clay pipes from the excavations at the Hofstede Arentsburch
(Forum Hadriani) in Voorburg in 1827-1831 by Caspar Reuvers (1793-1835)*

In the Rijksmuseum in Amsterdam a collection of pipe bowls is kept that have been found during the excavations at the manor house Arentsburch in Voorburg, the location of Forum Hadriani (the northern-most Roman city on the European continent and the second oldest city of The Netherlands). The pipes were found under the supervision of Professor Caspar Jacob Christiaan Reuvers (1793-1835) during the first Dutch scientific archaeological excavation in 1827-1831. They are therefore the first pipe bowls collected during an official archaeological excavation in the Netherlands. Reuvers was appointed to the Leiden University in 1818 by King William I and was the first Professor of archeology in the world. He was also involved in the establishment of the National Museum of Antiquities (Rijksmuseum van Oudheden) in Leiden.

Inleiding

In het Rijksmuseum te Amsterdam bevindt zich een groep van 147¹ pijpenkoppen die afkomstig zijn van de opgravingen op de Hofstede Arentsburch te Voorburg tijdens het onderzoek naar de Romeinse stad Forum Hadriani. Het rookgerei is in de periode 1827-1831 onder toezicht van professor Caspar Jacob Christiaan

Reuvers (1793-1835) gevonden tijdens de eerste Nederlandse wetenschappelijk archeologische opgraving. Het zijn daarmee de eerste pijpenkoppen die verzameld zijn bij een officiële archeologische opgraving in Nederland. Reuvers werd in 1818 door koning Willem I benoemd tot buitengewoon hoogleraar in de 'Algemeene Oudheidkunde' aan de Leidsche Hogeschool (Universiteit

Afb. 1. Detail van de kaart van Voorburg met linksboven de contouren van 's-Gravenhage, de Haagse Trekvluit en in de punt onderaan hofstede Arentsburch. J. Kuyper, Gemeente-Atlas van Nederland naar officiële bronnen bewerkt, 1867.

Leiden) en was de eerste hoogleraar in de archeologie ter wereld. In 1826 werd de positie omgezet in een gewoon hoogleraarschap. Reuvens hield zich ook bezig met de oprichting van een nationaal oudheidkundig museum, met als resultaat het huidige Rijksmuseum van Oudheden te Leiden.

Ligging hofstede Arentsburg

Het rookgerei is gevonden op het terrein van de voormalige Hofstede Arentsburg in het huidige Voorburg-west (gemeente Leidschendam-Voorburg). Arentsburg was gebouwd op de resten van de Romeinse stad Forum Hadriani, de meest noordelijk gelegen Romeinse stad op het vasteland van Europa.

De Hofstede lag ten noorden van het punt waar de Haagse Trekvluit uitkomt in de Vliet in Voorburg (afb. 1 en 2). De Haagse Trekvluit is een bijna 2,5 kilometer lang kanaal dat in 1344-1345 werd gegraven als verbinding van het Haagse grachtenstelsel met de zuidoostelijker gelegen Vliet. De Vliet loopt van Leiden naar Leidschendam-Voorburg en gaat bij de Hoornbrug in Rijswijk verder als Delftsche Vliet naar Delft. Door deze kanalen was Arentsburg goed bereikbaar vanuit zowel Den Haag, Delft als Leiden.

Arentsburg

Het landgoed heeft vanaf het eind van de zeventiende eeuw vele eigenaren en gebruikers gehad. Aangezien de hier besproken vondsten voornamelijk uit de periode 1750-1810 afkomstig zijn zal hier alleen een korte historie van Arentsburg binnen dit tijdvak behandeld worden. Begin achttiende eeuw was het landgoed eigendom van Jacobus Scheltus. Vermoedelijk na zijn overlijden in 1712 werd het landgoed geërfd door zijn zoon Paulus Scheltus. Paulus en zijn echtgenote Catharina Brants gaven het landgoed in 1745 in handen van hun dochter Anna Scheltus en haar echtgenoot Willem Smits met de bepaling dat het na het overlijden van Smits in handen zou blijven van de familie Scheltus. In 1769 verkocht Willem Smits Arentsburg aan Isaac Scheltus, 'ordinaris drukker van de Staten van Holland en West-Friesland'. Die bracht in 1771 wijzigingen aan in het bos van Arentsburg. Na de dood van Isaac Scheltus en zijn vrouw ging Arentsburg, in 1804 of 1806, over op hun dochter Jacoba Maria. Na de dood van haar echtgenoot, Willem Carel Vosmaer in 1818 kwam Arentsburg in handen van zijn kinderen. Die verkochten het landgoed Arentsburg in februari 1826 aan de Staat der Nederlanden waardoor de opgravingen aanvang konden nemen.² Een jaar later begon Reuvens met de opgravingen die tot 1831 zouden duren, waarna het landgoed weer verkocht werd.

Afb. 2. Detail van de plattegrond van Arentsburg gemaakt in opdracht van Reuvens, ca. 1827. Collectie RMO, Leiden. Arentsburg Tekeningen en Kaarten RA 30b1.

Andere aanpak van de archeologie

Reuvs had een andere visie op de archeologie in Nederland dan gebruikelijk in zijn tijd. In tegenstelling tot zijn voorgangers hechtte hij groot belang aan de context van de archeologische vondsten die hij belangrijker vond voor de wetenschap dan losse vondsten. Een wetenschappelijke benadering van de archeologie werd tot dan toe in Nederland nog niet of nauwelijks toegepast.³ De opgraving op Arendsburch was daarmee de eerste wetenschappelijk georganiseerde opgraving in Nederland. Voor Reuvs was dit het grootste en belangrijkste project.

Reuvs hechtte belang aan alle vondsten die op landgoed Arendsburch werden gedaan. De pijpenkoppen en overige vondsten uit de zeventiende, achttiende en vroeg negentiende eeuw vormden daarop voor hem geen uitzondering. Reuvs was hiermee de eerste Nederlandse archeoloog die kleipijpen verzamelde voor de wetenschap. Hoewel kleipijpen uitermate geschikt kunnen zijn bij de datering van archeologische vondstcomplexen werden ze nog lang genegeerd door onderzoekers. Het zou tot na het midden van de 20ste eeuw duren voordat er, mede door de opkomst van de stadsarcheologie, enige belangstelling ontstond voor deze vondstcategorie.

Aanvang opgravingen en over het afstaan van vondsten

Op 22 juni 1827 begon Reuvs met de opgravingen op Arendsburch. Hij had eerder willen beginnen maar onder meer omdat het hekwerk rond het opgravingsterrein nog niet klaar was liep het project vertraging op. De afrastering was bedoeld om dieven buiten te houden. Reuvs was, onder meer wegens geruchten onder de lokale bevolking dat er goud gevonden was, bang dat er vondsten gestolen zouden worden. Ook werden er onder het opgravingspersoneel maatregelen genomen. De arbeiders moesten een verklaring tekenen waarbij ze beloofden, zolang ze werkzaam waren *‘op de Hofstede Arendsburch ter ontgraving van dezelve, alles wat opgemelde Hofstede het zij bij toeval, of door opzettelijk zoeken het zij van waarde of zonder waarde en van welken aard het ook zij gevonden mogt worden, te zullen beschouwen als eigendom van de Regering, als zijnde eigenaar der Hofstede, en dus niet alleen, niets van het zelve te zullen verdonkeren, maar ook daar op geenerlei regt hoege-naamd te zullen voorwenden.’*⁴ Hiermee wilde Reuvs alle vondsten veilig stellen of het nu Romeinse scherven, een muntschat of ‘moderne’ pijpenkoppen betrof. Op het hoogtepunt in 1827 waren er 42 mannen aan het werk. De gravers werden in de omgeving gerekruteerd en kregen tien cent per vondst. De scherven werden door meisjes gewassen.⁵

De opgravingen, het dagboek en de tabakspijpen

Vanaf het begin van de opgraving in juni 1827 liet Reuvs een dagboek bijhouden door Pieter Otto van

der Chijs, één van zijn studenten uit Leiden. Van der Chijs werd in 1835 directeur van het Penningkabinet in Leiden. In het dagboek werd onder meer beschreven waar gegraven was en welke vondsten gedaan waren. Van der Chijs beschreef de rechter pagina's van het dagboek terwijl Reuvs op de linker pagina zijn opmerkingen plaatste. Halverwege 1827 ging Reuvs het opgravingsdagboek zelf bijhouden omdat hij vond dat Van der Chijs dat niet nauwgezet genoeg deed. Reuvs was echter niet altijd even consequent in het aangeven van de opgravingslocaties en lang niet alle vondsten werden genoteerd.

Naast de Romeinse voorwerpen werden, zoals Reuvs in zijn dagboek noteerde, ook *‘moderne voorwerpen op Arendsburch gevonden. Het meeste niet opgeteekend maar afzonderlijk bewaard.’*⁶ Dat blijkt inderdaad bij het doorlezen van het dagboek. Slechts sporadisch werd vermeld dat er ‘hedendaagse’ vondsten zijn gedaan zoals aardewerk, steengoed, metaal, glas en tabakspijpen uit de zeventiende, achttiende en zelfs uit het eerste kwart van de negentiende eeuw. Het zijn vooral kleine voorwerpen die gewoonlijk op akkers met stadsafval worden gevonden. Zo werd notitie gemaakt van de vondst van een sleutel, een lood met cijfer 40, een hoefijzer en een cent uit 1822 die al bedekt was met groene oxidatie.⁷ Op donderdag 5 juli 1827 werden deze vondsten wat uitgebreider in het dagboek opgetekend:

‘Wederom voortgegaan op de plaats van gisteren, de beuken No 1 en 3 gerooid (oude boomen, denkelijk 120

Afb. 3. Fleszegel ‘Der Prins 1696’. Website Archeologische Werkgroep Haarlem (Vondst van de maand januari 2017).

jaren oud), onder de laatste bevonden zich eenige zware tegels; hoedanige ook op andere plaatsen gevonden werden, [...] ook werd er een hedendaagsche zeer verroeste kleine bijl uit den grond gehaald, verder stukken scherven enz. zoo als die de vorige dagen [nog een stuk van een waarschijnlijk oude Keulsche pot met het figuur van een leeuw]'.⁸

De volgende dag werd op dezelfde plaats verder gegraven en volgens het dagboek weinig belangrijks ontdekt. Wel werd op deze locatie 'Een stuk rond glas gevonden met het opschrift Der Prins 1696, ook nog een stuk van een Keulsche pot waarop een masker modern'.⁹ De Keulse pot is ongetwijfeld zeventiende of achttiende-eeuwse steengoed uit het Westerwald en het ronde stuk glas is zeer waarschijnlijk een zegel van een (Holsteinse) fles met een afbeelding van Johan Willem Friso (1687- 1711) de 'Prins van Oranje' op zijn paard en het opschrift 'der Prins 1696' zoals ook in een beerput in Haarlem is gevonden (afb. 3).¹⁰ Dergelijke zeventiende-eeuwse vondsten werden in 1827 aangemerkt als 'modern' maar toch belangrijk genoeg geacht om te verzamelen voor de wetenschap.

In het dagboek werd tweemaal genoteerd dat er een oud of een ouderwets pijpje was gevonden, terwijl er in totaal 147 pijpenkoppen en nog drie steelfragmenten zijn aangetroffen. Het is echter niet bekend waar deze pijpenkoppen zijn gevonden. Volgens Reuvens was er 'veel kans op het vinden van moderne voorwerpen langs eenen publieke weg en vooral pijpen bij eene sloot'.¹¹ Elders in het dagboek noteerde Reuvens hierover: 'Veel kans op langs publieke weg en langs slooten tabakspijpen' (afb. 4).¹² De exacte vindplaats van de gevonden pijpen werd niet genoteerd.

Bij fundamenten bij de koepel langs de Vliet werd op 10 september 1831 langs de tuinmuur een kleine concentratie losliggend puin gevonden, waaronder rode bouwstenen en 'een oud pijpje'. Het is de enige pijp waarvan de vondstlocatie vrij exact bekend is. Reuvens dacht hier Middeleeuwse moppen te hebben aangetroffen maar de Delftse aardewerkfabrikant Piccardt, meende dat alle daar gevonden stenen hedendaags konden zijn, bijvoorbeeld uit de zeventiende of achttiende eeuw.¹³ Een aantal grote groene, verglaasde bakstenen waren volgens

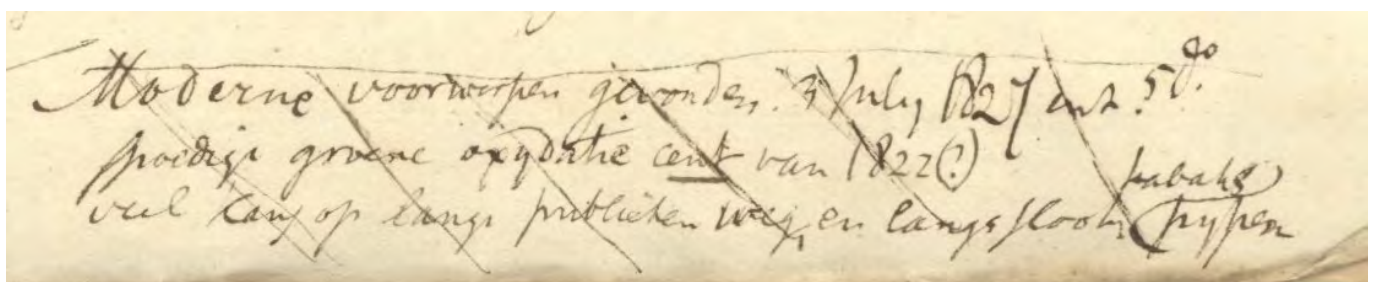
Piccardt boogstenen, die in de tijd van Reuvens nog gebruikt werden voor ovens en andere hittebestendige bouwsels.¹⁴ Ruim twee weken later schreef Reuvens in zijn dagboek dat hij had verzuimd aan te tekenen dat er nog 'een ouderwetsch pijpje circa 1 voet boven de oude Rom. Steenen' was gevonden en daar dichtbij nog het oor van een amfora met de letters PORCI.¹⁵

Opvulling van zandafgravingen of toemaakdek?

Hoe zijn de tabakspijpen op het terrein van Arentsburg gekomen? Zijn de pijpen ter plaatse gerookt en weggegooid of zijn ze elders gebruikt en met aangevoerde grond meegekomen? Behalve hofstede Arentsburg was er geen historische bebouwing op het terrein en de gevonden pijpen behoren zeker niet tot het rookgerei van een voornamen buitenplaats. Het is zeer goed mogelijk dat zich tussen de vondsten enkele tabakspijpen bevonden die door bewoners of personeel van het landgoed zijn gerookt, maar het merendeel laat rookgerei van de goedkoopste soort zien die eerder in een arme stedelijke arbeidersomgeving gebruikt werd. Gezien de variatie aan merken, de samenstelling en kwaliteit van deze pijpen is het niet aannemelijk dat ze ter plaatse zijn gerookt. Lokale werknemers, zoals tuinlieden, zullen niet zo'n variatie aan pijpen gerookt hebben.

De bovenlaag van Arentsburg was verstoord en bevatte opgebracht materiaal uit zowel de Romeinse tijd, Middeleeuwen als de Nieuwe Tijd. Volgens Reuvens waren de bouwvallen van Forum Hadriani bedekt met een laag donkere aarde van een tot anderhalve meter dik. Een verklaring hiervoor is dat in de omgeving van Voorburg veel zand werd afgegraven dat gebruikt werd bij de aanleg van parken en tuinen langs de Vliet. Het zand werd ook in Delft en Den Haag gebruikt als ophoogzand bij bouwprojecten. Hetzelfde was bijvoorbeeld gebeurd in 's-Graveland waar afgegraven zand naar Amsterdam werd vervoerd als ophoogzand in de bouw, terwijl de retourschepen geladen waren met stadsafval en bagger uit de grachten waarmee de afgegraven zandgronden vruchtbaar werden gemaakt.¹⁶

Aangenomen wordt dat deze zandafgravingen ook rond Arentsburg hebben plaatsgevonden onder meer bij het groot onderhoud in 1771 toen Isaac Scheltus eigenaar was.¹⁷ Gezien de laag donkere aarde die Reuvens

Afb. 4. Notitie over de vondstlocatie van tabakspijpen langs sloten. Arentsburg Dagboek II, f.245, Algemeene aanmerkingen.

waarnam moet het niet uitgesloten worden dat er door de eeuwen heen activiteiten plaatsvonden waarbij de landerijen en tuinen van Arentsburg vruchtbaar werden gemaakt met stadsafval of werden opgehoogd na zandafgravingen.

De vondsten doen sterk denken aan stadsafval zoals dat voornamelijk in veenweidegebieden en op zandgronden als toemaakdek wordt aangetroffen als bemesting. De mogelijkheid van stadsafval op Arentsburg is niet eerder ter sprake gebracht en dat is opmerkelijk omdat in de omgeving landerijen van toemaakdek zijn voorzien. Het lijkt er sterk op dat de tabakspijpen op deze wijze met het stadsafval zijn meegekomen en op het terrein zijn gestort. Ook de eerdergenoemde verglaasde bakstenen en een aantal 'verglaasde' kralen (afb. 6) van Arentsburg wijzen hierop.

Herkomst stadsafval

Al vanaf de Middeleeuwen werd stadsafval met name in de veenweiden gebruikt als ophoging van laaggelegen en drassige gebieden en ook als bemesting. Vaak gebeurde dit door schippers die turf als brandstof in de stad hadden gebracht en stadsafval als retourvracht hadden. Soms kan aan de tabakspijpen die in het toemaakdek op akkers gevonden worden, de stad herleid worden waar het afval geproduceerd is.

Zo is het een interessante observatie dat er geen tabakspijpen uit het ongeveer vijftien kilometer noordelijker gelegen Leiden zijn aangetroffen, de stad waar de Vliet begint, maar welke stad haar afval in de directe omgeving kwijt kon en er dus geen behoefte was om het naar Voorburg te transporteren. Wel zijn twee en mogelijk meerdere pijpen uit de periode 1630-1670 uit Delftse pijpenmakerijen gevonden. Aangezien de Delftse pijpenmakers vooral voor de lokale en regionale markt vervaardigden en deze pijpen gewoonlijk niet ver van de

stad van herkomst gevonden worden bestaat de mogelijkheid dat ze met stadsafval uit Delft of uit een andere dichtbijgelegen stad, mogelijk Den Haag, meegekomen zijn. Beide steden waren voor de ontwikkeling van Voorburg van belang. De boeren in en rond Voorburg verkochten hun producten in deze steden¹⁸ en het lijkt aannemelijk dat er stadsafval uit deze steden op hun landerijen werd uitgestrooid.

Het merendeel van de op Arentsburg gevonden pijpen¹⁹ dateert uit de tweede helft van de achttiende en de eerste decennia van de negentiende eeuw en deze hebben aan één kant van de tabaksketel een merk in reliëf. Deze pijpen behoorden tot de goedkoopste soort en zijn voornamelijk in Schoonhoven en Gorinchem vervaardigd. Dergelijke pijpen werden in geheel Nederland afgezet, zowel op het platteland als in de steden, en werden vooral door arbeiders gerookt. Ook werden pijpen voor specifieke afzetmarkten vervaardigd. Zo vervaardigden pijpenmakers in Schoonhoven producten met het wapen van Den Haag (een ooievaar met een paling in zijn bek), vooral voor afnemers in Den Haag.²⁰ Tussen het gevonden pijpmateriaal van Arentsburg bevinden zich een drietal pijpen met dit stadswapen (afb. 5, 14 en cat. 23, 60 en 92) en vermoedelijk is het rookgerei indertijd via de Haagse Trekvlies meegekomen met stadsafval uit het nabij gelegen Den Haag.

Van Arentsburg via Leiden naar het Rijksmuseum in Amsterdam

Nadat de opgraving was afgerond, werden de op Arentsburg gevonden voorwerpen overgebracht naar het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, dat in 1818 door Koning Willem I was opgericht. Caspar Reuvers was door de koning benoemd als de eerste directeur van het museum.

In 1860 publiceerde Rembertus Westerhoff (1801-1874)

Afb. 5a-b. Tabakspijpen met het gekroonde wapen van Den Haag. West Nederland, 1750-1800 (AR. 1297. 105/BK-NM-1684-105) en gekroonde wapen van Den Haag met HDH, Schoonhoven, Huijbert de Hoog, 1745-1790. (AR. 1297. 106/BK-NM-1684-106). Foto's Bert van der Lingen.

zijn boek *'Oudheidkundige verhandeling en aantekeningen betreffende de kleine rookpijpen, waaruit, naar 't volk hier en daar geloofd, de reuzen, alven, feeën en aardmannetjes oudtijds gerookt zouden hebben'*. Tijdens het onderzoek voor deze publicatie had hij rond 1850-1860 zijn 'oudheidkundige vriend' Leonhardt Johannes Friedrich Janssen (1806-1869) bezocht. Janssen was in 1835, na de dood van Reuvers, benoemd tot adjunct-conservator van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden en behield deze functie tot 1868. Janssen was ook verantwoordelijk voor de opgegraven voorwerpen van Arentsburg en zo ook voor de pijpenkoppen. In het toen nog Leidsche Museum van Oudheden, toonde hij aan Westerhoff:

*'een vrij grooten bak, gevuld met verschillende gebakken aarden pijpen, die door wijlen den Hoogleraar Reuvers, bij de opdelvingen, die, ruim 25 jaren geleden, onder zijne leiding te Arentsburg, onder Voorburg (het aloude Forum Hadriani) plaats vonden, gevonden en verzameld waren geworden, en onder deze menigte van pijpen, die schier alle tijdperken der pijpen-fabrikage vertegenwoordigen, vond ik verscheiden exemplaren, die met de door mij op en in de wierden gevonden pijpjes alle overeenkomst hadden, uitgezonderd dat zij alle op den nok of het hieltje een merkteken of eene letter droegen, iets dat bij velen door mij gevonden - en deze zie ik voor de oudste aan - het geval niet is'.*²¹

Het was Westerhoff opgevallen dat de pijpen van Arentsburg voorzien waren van een pijpenmakersmerk. Zelf had hij in en om de wierden in Groningen ongemerkte pijpjes gevonden die overeenkomsten vertoonden met die van Arentsburg. Hij beschouwde deze ongemerkte pijpen als de oudste exemplaren. Tegenwoordig weten we dat er ook vroege tabakspijpen met een gestempeld hielmerk zijn en dat de ongemerkte pijpen niet de vroegste hoeven te zijn.

De pijpenkoppen van Arentsburg zouden nog zo'n tien jaar in Leiden blijven. In 1875 werden ze tijdelijk overgedragen aan het Nederlandsch Museum van Geschiedenis en Kunst te 's Gravenhage, de voorloper van het huidige Rijksmuseum. In een brief gedateerd 9 juli 1875 van C. Leemans, directeur van het Rijksmuseum van Oudheden aan Mr. Victor Jonkheer De Stuers, Rijksadviseur van de gedenkstukken van vaderlandse

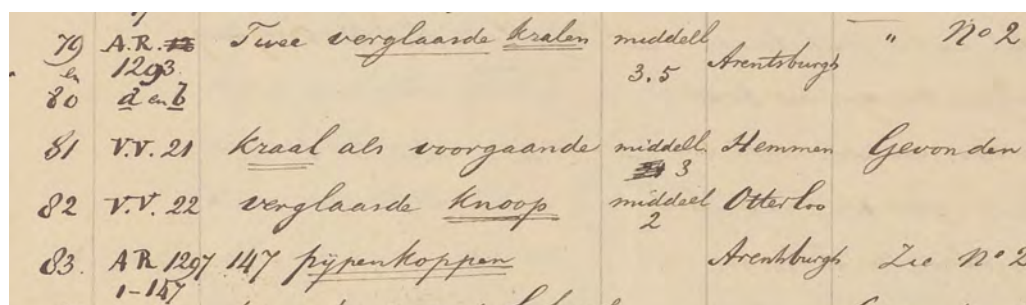
geschiedenis en kunst, is sprake van 312 voorwerpen van de middeleeuwen en latere tijden, die in Leiden gereedlagen om naar het Nederlandsch Museum overgevoerd te worden.²² In Bijlage C onder volgnummer 83 staat in de kolom 'Oude merken' de codes 'AR. 1297 1-147; 147 pijpenkoppen [herkomst] Arentsburg' (afb. 6) en daarvoor, onder volgnummer 2, de specifieke herkomst: *'Voorburg; Opgravingen van 1827-31 op de Hofstede Arentsburg onder toezigt van den Hoogleraar Reuvers'*.²³

In 1878 werd definitief besloten de verzameling van het Nederlandsch Museum van Geschiedenis en Kunst in 's-Gravenhage over te brengen naar het Rijksmuseum in Amsterdam. In januari 1883 sloot het Nederlandsch Museum zijn deuren en werd begonnen met het inpakken van de voorwerpen. Per schip werd de verzameling enkele maanden later naar Amsterdam vervoerd.²⁴ Het nieuwe Rijksmuseumgebouw in Amsterdam werd in 1885 geopend. Sinds die tijd bevinden de pijpen van Arentsburg zich in het depot van het Rijksmuseum.²⁵

In 1915 werd een pakketje bezorgd bij het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden met een aanvulling op de Reuvers collectie die toen al 32 jaar in Amsterdam was. De kleinzoon van Caspar Reuvers was daar kennelijk niet van op de hoogte. Hij had enkele voorwerpen uit de nalatenschap van zijn opa in bezit en vond het tijd *'een en ander ter plaatse te brengen waar 't eigenlijk hoort, n.l. in het Rijks Museum van Oudheden.'* In het pakje bevonden zich: twee lampjes en pijpen, een vuursteen pijlpunt en een klein voorwerpje in de vorm van een vaas. Van deze voorwerpen was geen plaats van herkomst bekend, behalve dat ze in Nederland waren gevonden.²⁶

Gevonden en geregistreerd

Bijna alle pijpenkoppen hebben nog het originele etiket (afb. 7 en 8) met daarop gedrukt de code AR. 1297 (Arentsburg 1297) en de handgeschreven nummers van 1 t/m 147. De etiketten zijn over eerdere, met potlood aangebrachte, codes geplakt, waarop alleen AR en een nummer staat. Waarschijnlijk zijn de codes met potlood na de opgraving aangebracht en de etiketten met de AR. 1297 codes kort voor de overdracht van de collectie. De nummering op de etiketten komt overeen zoals beschreven in de overdrachtsbrief van 6 juli 1875.

Afb. 6. Vermelding van de pijpenkoppen in Bijlage C van de overdrachtsbrief van 9 juli 1875. Archief RMO, Leiden.

Afb. 7 en 8. Voorbeelden van etiketten over een eerder met potlood geschreven nummer. AR. 1297. 29/BK-NM-1684-29 en AR. 1297. 131/BK-NM-1684-131). Foto Bert van der Lingen.

Volgens de brief zijn er 147 pijpenkopen verzameld maar in werkelijkheid zijn er 150 pijpfragmenten bewaard gebleven: 147 pijpenkoppen en drie steelfragmenten. Kennelijk heeft men bij het opstellen van de Bijlage bij de overdrachtsbrief de fragmenten niet nageteld en is men alleen afgegaan op de etiketnummers. Drie etiketten hebben echter een toevoeging op een bestaand nummer (AR. 1297, 3a; 65a en 77a). Deze pijpen lijken na de voltooiing van de registratie te zijn toegevoegd aan de collectie. Ze hebben een 'a' nummer gekregen omdat men vond dat het pijpmodel, de decoratie of het merk overeenkwamen met de voor- of achterliggende pijp. De drie hoogste nummers (AR. 1297, 145; 146 en 147) zijn steelfragmenten uit het laatste kwart van de 17de eeuw.

De etiketten met herkomstcodes en inventarisnummers op de pijpfragmenten zijn mogelijk kort voor de overdracht aangebracht. De pijpenkoppen zijn grotendeels op chronologische wijze gesorteerd en genummerd. Hieruit blijkt dat de medewerker die deze taak op zich had genomen enige kennis van kleipijpen heeft gehad. De oudste dubbelconische modellen uit de periode 1620-1700, hebben een laag nummer gekregen (AR. 1297, 3 t/m AR. 1297, 29 en de opvolgende trechtervormige modellen uit de periode 1700-1740 zijn genummerd AR. 1297, 25 t/m AR. 1297, 50. Twee versierde modellen uit

de periode 1700-1740 hebben echter afwijkende hogere nummers gekregen. De eerste, een pijp versierd met een duif en een doffer (afb. 9 en cat. 25) heeft nummer AR. 1297, 107 en een pijp gemerkt IB, van de Goudse pijpenmaker Jan Boot, in de vorm van een zittende man met krullen en hoed (afb. 10 en cat. 41), heeft nummer AR. 1297, 129. Mogelijk wist men zich met deze pijpen met afwijkende versiering en model geen raad en zijn ze daarom, deels ten onrechte, in de latere groep ovaalvormige pijpen ondergebracht. De ovaalvormige pijpen dateren uit de periode 1730-1825 en vormen niet alleen de grootste groep maar zijn ook ingedeeld in de langst lopende gebruikperiode.

De pijpen van Arentsburg

Het rookgerei van Arentsburg beslaat een periode van ongeveer tweehonderd jaar. Er zijn dubbelconische, trechtervormige, ovale en rondbodempijpen aangetroffen. De ovale modellen van de betere 'fijne' en 'porceleijne' kwaliteit, die in de tijd van Reuvens nog steeds populair waren, zijn minimaal vertegenwoordigd in de collectie terwijl de goedkope groffe soorten volop zijn gevonden. De vroegste pijp dateert van rond 1600-1620 en de jongste uit het eerste kwart van de 19de eeuw. De laatste was, hooguit enkele jaren voordat Reuvens hem vond, nog stevig gerookt. Het merendeel van de pijpen

Afb. 9 en 10. Pijp met een duif en een doffer (AR. 1297. 107/BK-NM-1684-107) en een pijp met een zittende figuur van Jan Boot met gekruld haar en hoed (AR. 1297. 126/BK-NM-1684-126). Foto Bert van der Lingen.

dateert echter uit de periode 1760-1810 en was hooguit twintig tot zestig jaar oud toen Reuvers ze opgroef. De kennis over deze pijpen was toen al grotendeels in de vergetelheid geraakt.

Opvallend is niet alleen het grote aantal pijpen van de goedkope groffe soorten maar ook de slechte kwaliteit van deze pijpen. Bij de gemerkte pijpen van de betere kwaliteit uit de zeventiende eeuw valt op dat de merken veelal slordig gestempeld zijn en niet altijd in zijn geheel zijn afgedrukt (cat. 9, 12, 14 en 15). Veel van de achttiende eeuwse pijpen met reliëfmerken komen uit versleten persvormen waarbij de merken en decoraties slechts gedeeltelijk op de pijp zijn overgebracht. Een groot deel van de tabakspijpen van Arentsburg lijkt hiermee van een tweede of misschien zelfs derde keus te zijn. Over het algemeen kan geconstateerd worden dat de pijpen in een omgeving zijn gebruikt waar niet veel geld kon worden besteed aan het rookgerei.

De 17de eeuw

Eerste-generatie (Tabel 1, afb. 11 en cat. 1)

Op Arentsburg is één eerste-generatiepijp uit de periode 1600-1620 gevonden. De tabak werd toen in Nederland hooguit nog maar dertig à veertig jaar als genotsmiddel in pijpen gerookt en deze pijpen behoren dan ook tot de minder voorkomende vondsten.²⁷ Dat pijproken nog ongebruikelijk was blijkt bijvoorbeeld uit de opmerking van een geleerde in Leeuwarden, die in 1603 een pijp met tabak aangeboden kreeg en verklaarde dit nooit eerder te hebben gezien.²⁸

De eerste-generatiepijp van Arentsburg heeft een glad afgesneden hiel, is ongemerkt maar wel geglaasd (gepolijst). Langs de ketelopening loopt een vrij brede radering. De hoogte van dit pijpje bedraagt 2,9 cm. Dit model wordt vooral in West Nederland gevonden en het is zeer goed mogelijk dat dit een vroeg regionaal product betreft.

Dubbelconische modellen (Tabel 1 en Cat. nrs. 2-17)

Er zijn in totaal 27 pijpenkoppen met dubbelconische modellen (Basistype 1) uit de periode 1610-1700 gevonden waarvan achttien stuks van een groffe kwaliteit en negen betere fijne soorten (Tabel 1). Het merendeel van de dubbelconische pijpen behoort tot de goedkope groffe soort. Ruim de helft is zwaar gerookt.

Rond 1620/1630 is het gebruik van tabak gemeengoed geworden en zijn of komen er in de meeste grotere steden productiecentra voor kleipijpen, zoals in Rotterdam, Delft en Leiden. In de periode 1630-1650 waren Amsterdam, Gouda, Gorinchem en Rotterdam de voornaamste productiecentra. Van deze steden was Amsterdam tot 1630-1640 het belangrijkste. Rond deze periode overtrof Gouda de Amsterdamse pijpen qua kwaliteit

en werd Gouda het belangrijkste productiecentrum van het land. De Goudse pijpenmakers vervaardigden pijpen van de beste kwaliteit, verzorgden de landelijke markt en Gouda werd uiteindelijk het grootste exportcentrum van kleipijpen in Nederland.²⁹ Dit kwam vooral door de hoge kwaliteit van met name de lange pijpen die de

Afb. 11. Eerste-generatiepijp met brede radering, West-Nederland, 1600-1620 (AR. 1297. 10/BK-NM-1684-10).

Goudse pijpenmakers wisten te maken. Gouda bleef het belangrijkste Nederlandse productie- en exportcentrum voor pijpen, terwijl de Amsterdamse pijpenproductie tegen het einde van de zeventiende eeuw vrijwel geheel stopte.

Groffe kwaliteit (Cat. 2-7)

Twaalf groffe pijpen uit de periode 1630-1700 zijn onversierd, vier hebben een roos van stippen aan weerszijden van de ketel en de laatste is een opvallende barokpijp (afb. 12). Ondanks de fraaie decoratie is de barokpijp een groffe soort. De pijp heeft aan weerszijden van de ketel een vierbladige gekroonde roos van stippen, aan de steelzijde een bloem en aan de keerzijde een gearceerd blad. Onder de filt is een dunne rij gestileerde lelies aangebracht en een band met stippen. Rond de nek bevindt zich ook een band met stippen. De steel is in de vorm van een vissenbek of zeemonsterkop zoals die ook op de zogenaamde Jonaspijpen zijn aangebracht. De pijp dateert uit de periode 1630-1645 en is mogelijk in Gouda gemaakt.

Fijne en/of porceleijne kwaliteit (Cat. 8-17)

De negen betere kwaliteitspijpen van Arentsburg zijn van fijne of, zoals na 1660 genoemd, porceleijne soorten

Afb. 12. Dubbelconisch model met gekroonde roos en vissenbek. Gouda[?], 1630-1645. H. 3.4 cm (AR. 1297. 24/BK-NM-1684-24).

uit de periode 1630-1680. Allen hebben een pijpenmakers merk op de hiel. In ieder geval twee van deze pijpen komen uit de Delftse werkplaatsen van Willem Ketel en Willem Pouwels en drie komen uit Gouda. Mogelijk zijn er meerdere producten afkomstig uit Delft maar dit kon niet met zekerheid gesteld worden. Van de overige pijpen uit de periode 1630-1680 is de herkomst onbekend. De Goudse pijpen, gemerkt met ADS, IAD en II gekroond, worden met regelmaat door geheel Nederland gevonden. De Delftse pijpenmakers produceerden voornamelijk voor de lokale en regionale markt. Uit een nog onbekend productiecentrum komt een pijpfragment met het hielmerk RB met twee sterren. In Rotterdam zijn verschillende versies van het RB-merk gevonden waarvan het merendeel afkomstig is uit de werkplaats van Robert Bon.³⁰ De op Arentsburg gevonden pijp kan nog niet aan een specifieke pijpenmaker toegeschreven worden. Deze pijp heeft aan de bovenzijde van de steel een afwijkende decoratie van een kruis in een ruit (cat. 8).

De 18de eeuw

Trechtersvormige modellen (Tabel 2 en Cat. 18-32)

In totaal zijn negentien pijpenkoppen met een trechtervormig model (basistype 2) uit de periode 1700-1740 gevonden. Hiervan behoren er dertien tot de groffe kwaliteit en zes tot de fijne of porceleijne kwaliteit. Evenals bij basistype 1 zijn ook de meeste trechtersvormige modellen van de goedkope groffe soort en zijn de meeste pijpen zwaar gerookt. Hierbij was geen onderscheid tussen groffe en fijne kwaliteit.

In de loop van de 18de eeuw hadden in het westen van Nederland Gouda, Schoonhoven en Gorinchem een afzetgebied dat een groot deel van de landelijke markt besloeg. Schoonhoven en Gorinchem produceerden voornamelijk goedkope, korte, groffe pijpen die door het minder welvarende deel van de bevolking werden gebruikt. In Gouda werden ook groffe pijpen vervaardigd maar deze stad was vooral toegespitst op de betere kwaliteitspijpen.

Tabel 1: Arentsburg, dubbelconische modellen, 1610-1700.

	Periode	Aantal	Mogelijk productiecentrum en maker	AR. 1297 (* is afgebeeld)
groffe kwaliteit / ongemerkt				
1e generatie	1605-1615	1	West Nederland	10*
barok	1630-1645	1	Gouda(?)	24*
grof onversierd ongemerkt	1630-1690	12	West Nederland	2; 3; 3a; 4*; 5; 6*; 7*; 8; 9; 26; 28 en 29*
roos 5 stippen weerszijden	1640-1660	1	West Nederland	23*
roos 6 stippen weerszijden	1650-1680	2	West Nederland	20 en 22
roos 6 stippen met kelk weerszijden	1660-1690	1	West Nederland	21*
totaal		18		
fijne/porceleijne kwaliteit met hielmerken				
ADS	1650-1670	1	Gouda, Arij Tobiasz de Seeuw, 1633/36-1648/61	12*
IAD (in parelrand)	1660-1680	1	Gouda	11*
II gekroond(?)	1650-1670	1	Gouda	16*
RB (in parelrand)	1630-1650	1	West Nederland	13*
WK monogram	1650-1670	1	Delft, Willem Ketel, 1630-60	15*
WP gekroond [parelrand]	1630-1650	1	Delft, Willem Pouwels, 1635-43	14*
lelie in ruit	1630-1680	2	West Nederland	17 en 18*
roos vijf blaadjes gekroond	1630-1645	1	Delft(?)	19*
totaal		9		
totaal aantal dubbelconische pijpen:		27		
Steelfragmenten met decoraties				
chevrons; raderingen en chevrons met stippen en raderingen	1650-1700	3	West Nederland	145; 146 en 147

Groffe kwaliteit (Cat. 18-26)

Van de groffe soorten zijn zeven pijpen glad of hebben een eenvoudige roos van stippen (cat. 20, 21 en 24) op de ketel en zes hebben een ketelmerk in reliëf (afb. 13-14 en cat. 22-24 en 26) of een keteldecoratie (afb. 9 en cat. 25-26). Geen van de groffe pijpen heeft een radering langs de ketelopening.

De zeven gladde trechtervormige pijpen van groffe kwaliteit zullen waarschijnlijk uit een productiecentrum in West Nederland gekomen zijn, maar kunnen niet aan een specifieke plaats worden toegewezen. De zes gemerkte en versierde groffe pijpen lijken voornamelijk uit Goudse werkplaatsen te komen. De eerste heeft het merk DH (cat. 24) met aan weerszijden van de ketel een eenvoudige stippelroos en komt mogelijk uit de werkplaats van Maarten van der Maas (1710-1740)³¹ uit Gouda. De tweede pijp heeft het merk CAS (afb. 13 en cat. 22) als reliëfmerk op de zij van de ketel en komt uit een onbekend productiecentrum, mogelijk eveneens uit Gouda. De derde pijp is gemerkt met het gekroonde wapen van Den Haag (afb. 14 en cat. 23). Het is een zeer slordig product dat in een productiecentrum in West Nederland gemaakt zal zijn, mogelijk in Schoonhoven en dan speciaal voor 's-Gravenhage.³²

Behalve zijmerkpippen zijn er ook twee versierde pijpen uit de periode 1700-1720 gevonden. Ondanks de fraaie decoraties behoorden ze tot de groffe kwaliteit omdat ze niet gepolijst konden worden. Ze waren waarschijnlijk wel wat duurder vanwege de graveerkosten van de persvormen en de decoraties in de vormen hadden na slijtage meer onderhoud nodig dan de gladde persvormen. Deze pijpen zijn waarschijnlijk in Gouda vervaardigd. Afgebeeld zijn een duif en een doffer tussen bladranken en bloemen en op de vormnaden een dubbele rij stippen (afb. 9 en cat. 25). De tweede pijp herdenkt Leidens ontzet en heeft links een staande man met haring en wittebrood met het opschrift LO (Leidens Ontzet) en op de ketel rechts het gekroonde stadswapen van Leiden met daaronder het merk CAM (cat. 26).³³ Deze pijp lijkt gemaakt te zijn in de werkplaats van Cornelis Ariensz Molegraaf in Gouda. Het is niet ondenkbaar dat de pijp

vervaardigd is in verband met de 150-jarige herdenking van Leidens Ontzet in 1724. Dit type pijp is ook door andere Goudse pijpenmakers vervaardigd.³⁴

Fijne en/of porceleijne kwaliteit (Cat. 27-32)

De zes pijpen van fijne of porceleijne kwaliteit hebben de hielmerken harp, molen, kraan gekroond, roemer en PS-monogram. Van het merk roemer zijn twee exemplaren gevonden en van de overige merken ieder één. Ze zijn te dateren in de periode 1715-1735 en komen allen uit Gouda. Opmerkelijk zijn drie pijpen met de merken roemer en PS-monogram die beiden eigendom waren van een lid van de familie Schoonevelt uit Gouda. De gevonden merken waren eigendom van belangrijke pijpenmakers en pijpenhandelaren die ook veel voor de export produceerden.

Een bijzondere pijp met een afwijkende vorm heeft een tabaksketel gehouden tussen de opgetrokken benen van een zittende man met gekruld haar en een klein hoedje (afb. 10 en cat. 41). Links op de ketelrand staat in reliëf nog vaag leesbaar het merk IB van de Goudse pijpenmaker Jan Ariensz Boot (1696-1744). Gezien het wapen van Gouda op de zij van de ketel is dit een laat product van kort na 1740. Boot stond ook bekend als vervaardiger van beeldjes van pijpaaarde.

De 18de eeuw

Ovaalvorm en rondbodem modellen (Tabel 3 t/m 9)

In totaal zijn 82 ovaalvormige modellen (Basistype 3), uit de periode 1740-1820 gevonden. Hiervan behoren maar liefst 75 stuks tot de goedkope groffe soort en slechts zeven tot de beste porceleijne kwaliteit. Voor een beter overzicht zijn de groffe ovale pijpen hieronder per productiecentrum in Tabel 3 t/m 6 gezet. Daarna worden de groffe rondbodem pijpen (Tabel 7, cat. 85-87) besproken, de fijne kwaliteit rondbodem pijpen (Tabel 8, cat. 98-102) en als laatste de ovale modellen van de porceleijne kwaliteit (Tabel 9, cat. 103-109).

Gouda bleef ook in de 18de eeuw het belangrijkste productie – en exportcentrum van pijpen. Ze gingen door met het vervaardigen van de hoogwaardige lange pij-

Afb. 13 en 14. Reliëfmerk CAS en gekroond wapen van Den Haag op groffe, trechtervormige modellen, 1720-1740 (AR. 1297. 38/BK-NM-1684-38 en (AR. 1297. 50/BK-NM-1684-50).

pen van de zogenaamde ‘fijne’ en ‘porceleijne’ kwaliteiten. Vooral de laatste soort maakte Gouda over de hele wereld beroemd. Daarnaast werden in Gouda ook goedkope, korte groffe pijpen vervaardigd en de stad was hiermee van groot belang voor zowel de lokale als de buitenlandse markt. Ook in Aarlanderveen werden behalve goedkope groffe zijmerkpijpen ook kwalitatief hoogwaardige imitaties van Goudse pijpen vervaardigd die, ondanks protesten uit Gouda, ook nog eens voorzien waren van Goudse merken.³⁵ Ook Schoonhoven en Gorinchem waren belangrijke productiecentra en voorzagen een groot deel van de landelijke markt van deze goedkope korte pijpen.

Groffe kwaliteit (cat. 33-97)

De 75 ovaalvormige groffe pijpen waren net als de eerder besproken groffe trechtervormige pijpen, ongepolijst,

glad, of hadden een merkteken of versiering in reliëf. De groffe ovale pijpen van Arentsburg dateren uit de tweede helft van de 18de eeuw en een enkele uit het eerste decennium van de 19de eeuw en komen voornamelijk uit de bovengenoemde drie belangrijkste productiecentra.

De op Arentsburg gevonden groffe pijpen komen uit Gouda (10 stuks), Gorinchem (11), Schoonhoven (43) en uit onbekende West-Nederlandse productiecentra (11). Hierbij valt vooral het grote aantal producten op van pijpenmakers uit Schoonhoven, die in 's-Gravenhage en ook in Rotterdam een belangrijk marktaandeel hadden. Dit aantal is wellicht hoger aangezien een deel van de pijpen in Tabel 6, waarin onbekende West-Nederlandse producten zijn ondergebracht, mogelijk ook uit Schoonhoven of Gorinchem afkomstig zijn maar dit kan nog niet bevestigd worden.

Tabel 2: Arentsburg, trechtervormige modellen, 1700-1740.

	Periode	Aantal	Mogelijk productiecentrum en maker	AR. 1297 (* is afgebeeld)
groffe kwaliteit /ongemerkt				
geen filtradering	1700-1740	4	West Nederland	25; 27; 30*; 31*
roos zes stippen weerszijden	1700-1730	<u>3</u>	West Nederland	42*; 43 en 45*
totaal		7		
groffe kwaliteit / ketelmerken / versierd				
DH en roos zes stippen	1720-1740	1	Gouda(?), Maarten van der Maas 1716-1732/40 (?)	41*
CAM(?) en man met haring en wittebrood & wapen van Leiden gekroond	1710-1730	1	Gouda(?), Cornelis Ariensz. Molegraaf 1720-1730/40	49*
CAS	1720-1740	1	Gouda(?)	38*
wapen van Den Haag gekroond	1720-1740	1	Gouda(?)	50*
duif en doffer	1715-1730	1	Gouda	107*
IB en zittende man met krullen en hoed	1700-1740	<u>1</u>	Gouda, Jan Boot 1700-1740	129*
totaal		6		
fijne/porceleijne kwaliteit met hielmerken				
PS monogram	1720-1723	1	Gouda, Jan Pietersz Schoonevelt 1720-23	32*
harp	1720-1735	1	Gouda, Jan Sodaen 1722-29; Cornelis van Mechelen 1729-33; Willem de Vet 1733-49	33*
molen	1720-1735	1	Gouda, Arij Jacobsz Danens 1697-1722; Jacob Arijsz Danens 1722-59	34*
roemer	1715-1735	2	Gouda, Pieter Schoonevelt 1699-1725; Jan Pietersz Schoonevelt 1725-1728	35* en 36
kraan gekroond	1715-1735	<u>1</u>	Gouda, Frans Majoor (1701/02-1739	37*
totaal		<u>6</u>		
totaal aantal trechter modellen		19		

Vormgelijkheid

Onder het 18de eeuwse groffe ovale rookgerei bevinden zich een aantal pijpen die in dezelfde persvorm zijn vervaardigd. Dit kan een aanwijzing zijn dat de pijpen tegelijkertijd in grotere aantallen op de plaats van consumptie zijn aangekomen en na gebruik en breuk als groep ook weer bij het afval terechtgekomen zijn om uiteindelijk op Arentsburch te belanden. Tabakspijpen met de volgende merken vertonen vormgelijkheid: 50 gekroond (2 stuks, zie Tabel 3, cat. 33), GHL met N gekroond (7 stuks uit twee verschillende vormen, cat. 58); IHN met N gekroond (2 stuks, cat. 66); LDIS met vis gekroond (2 stuks, cat. 74) en MVO met N gekroond (2 stuks, cat. 77). Deze pijpen zijn in de Tabellen cursief gezet en onderlijnd.

Van Machiel Andriesz van Oosterhout (c1714-1774) zijn twee pijpen gemerkt MVO met N gekroond uit dezelfde persvorm afkomstig en daarnaast is van deze pijpenmaker nog een exemplaar met MAO met M gekroond (cat. 75) gevonden.³⁶

De meeste pijpen en ook de meest verschillende decoraties zijn afkomstig uit de werkplaats van Gerrit Hollands (c1730-1776) of zijn weduwe Debora de Ruyter (1776-1789) uit Schoonhoven.³⁷ In totaal zijn elf pijpenkoppen gevonden met drie verschillende merken en decoraties: GHL met N gekroond, GHL met een driemaster en GHL met een gekroonde vis, waarbij, in tegenstelling tot wat gebruikelijk is bij deze pijpen, geen golfjes onder de vis zijn aangebracht (cat. 55-58). De pijpen met het merk GHL met N gekroond komen het vaakst voor. Ze zijn in vier verschillende persvormen vervaardigd waarvan uit één vorm vijf exemplaren komen en uit een andere vorm twee exemplaren. De overige pijpen komen beiden uit een verschillende vorm.

Daarnaast zijn ook enkele pijpen gevonden die uit dezelfde persvorm komen maar niet tegelijkertijd zijn gemaakt. Dit werd geconstateerd bij pijpen met het merk IHN met een gekroonde N van Jacobus Huijvenaar de oude (c1760-c1788) en zijn weduwe Christina Latoer (c1788-1795).³⁸ Door slijtage van de persvorm zijn kleine verschillen ontstaan bij het afdrukken. Dit lijkt te betekenen dat deze pijpen over een langere periode aan dezelfde afnemers werden verkocht.

Ook zijn er een viertal pijpen aangetroffen met het merk de arm met de tulp die allemaal in een verschillende persvorm zijn gemaakt (cat. 36-39). Dit lijkt erop te duiden dat pijpen met dit merk geliefd waren bij de rokers in deze contreien.

Groffe pijpen staan gewoonlijk niet bekend om hun fraaie uiterlijk. Opmerkelijk bij de pijpen van Arentsburch is dat het merendeel van de gevonden groffe pijpen van bijzonder slordige kwaliteit is en van mindere

kwaliteit dan van andere vondstlocaties, alsof het om tweede of derde keus gaat. Bij veel pijpen is iets aan te merken op het productieproces, waaronder het slordig afwerken van vormnaden en slordige gravering van merken en decoraties in de persvorm. Mogelijk door het niet zorgvuldig uitnemen van de ongebakken pijpen uit de persvorm hebben decoraties, merken en de pijp zelf kleine maar opvallende beschadigingen opgelopen. Verder hebben veel pijpen, mogelijk door een verkeerde kleibereiding of een verkeerd droog- en bakproces, scheurtjes in het oppervlak.

De groffe pijpen zullen hieronder per productiecentrum worden besproken.

Groffe kwaliteit, Gouda, 1740-1775 (Tabel 3 en Cat. 33-41)

Het aandeel groffe ovaalvormige pijpen uit Goudse werkplaatsen op Arentsburch is gering. Er zijn tien Goudse pijpen gevonden uit zes verschillende werkplaatsen die 13 % van het totaal aantal groffe ovale pijpen uitmaken. Kennelijk haalde men liever (goedkoper?) rookgerei uit Schoonhoven. Wat transportkosten en afstand betreft maakte het niet veel uit of de pijpen uit Schoonhoven of Gouda kwamen. De eerste gingen over de Lek naar Rotterdam en vandaar naar 's-Gravenhage en die uit Gouda over de IJssel eerst naar Rotterdam. Een tweetal merken is in meervoud gevonden. Van de 50 gekroond zijn twee identieke pijpen uit dezelfde persvorm aangetroffen en van het merk arm met de tulp zijn vier exemplaren gevonden die allemaal in een andere persvorm zijn vervaardigd. Dat lijkt erop te wijzen dat er grotere aantallen pijpen met deze merken aan afnemers in Den Haag werden geleverd en mogelijk zelfs over een wat langere periode. Overige Goudse merken zijn IH gekroond, hond gekroond, Zeeuwse rijksdaalder en de lampetkan gekroond met AN tussen palmblederen.

Met uitzondering van de IH gekroond, de 50 gekroond en de lampetkan gekroond met AN zijn de groffe Goudse pijpen slordig afgewerkt. Vooral de pijpen met de merken Zeeuwse rijksdaalder en de arm met de tulp zijn van slechte kwaliteit. Bij een exemplaar van dit laatste merk is de filtradering breed en slordig aangebracht en zijn beide vormnaden scheef met een kam bestreken (cat. 36), iets dat voornamelijk voorkomt bij pijpen uit productiecentra als Schoonhoven en Gorinchem. Het is niet ondenkbaar dat dergelijke pijpen (deels) uit andere productiecentra komen dan Gouda.

Groffe kwaliteit, Gorinchem, 1750-1800 (Tabel 4 en Cat. 42-54)

Uit Gorinchem komen een elftal groffe pijpen (15 %) uit de periode 1750-1800 uit werkplaatsen van zes pijpenmakers die voor de landelijke markt vervaardigden. Zowel van Jan van Aten, Jan van Wouw, Jan Ophuisen als Dirk Barunet zijn twee exemplaren gevonden met

Tabel 3: Arentsburg, ovaalvormige groffe modellen, Gouda, 1740-1775.

Ketelmerken en bijmerken	Periode	Aantal	Mogelijke maker	AR. 1297 (* is afgebeeld)
50 gekroond (weerszijden hiel wapen Gouda met S)	1750-1770	2	Pieter Visser, 1749-51; Jan de Wilde en weduwe, 1763-67; Adrianus de Bruijn, 1767-1801	48* en 86
IH gekroond	1740-1760	1	Jan Fransz. Heeneman, 1738-1753	84*
arm met tulp	1740-1771	3	Lieve Gijsbertsz van Keulen en wed. Ap- polonia van den Berg, 1715-1754 of Jacob van Keulen, 1754-1771	51*; 52*; 53* en 54*
arm met tulp (weerszijden hiel wapen Gouda met S)	1740-1770	1	zie boven	53
hond gekroond, springende	1750-1770	1	Daniel van Hoorn, 1709-1755	47*
lampetkan gekroond met AN (weerszijden hiel wapen Gouda met S)	1771-1775	1	Anthonie Nobel, 1771-1775	110*
Zeeuwse rijksdaalder (weers- zijden hiel wapen met S)	1740-1770	<u>1</u>	Gerrit de Zeeuw, 1714-1743; Willem Boot, 1745-1760 of Pieter Thoen, 1760-1773	111*
totaal		10		

verschillende decoraties (cat. 42-43). Van Dirk Barunet zijn daarnaast ook nog twee identieke rondbodempijpen gevonden met aan weerszijden van de ketel de letters DBUN tussen bloemen en bladertakken (cat. 44). Barunet is daarmee de meest voorkomende Gorinchemse pijpenmaker op Arentsburg.

Groffe kwaliteit, Schoonhoven, 1750-1800 (Tabel 5 en Cat. 55-87)

Ruim de helft (43 stuks, 57 %) van de groffe ovaalvormige pijpen van Arentsburg is afkomstig uit Schoonhoven. De in totaal 43 pijpen zijn gemaakt door minimaal 21 verschillende pijpenmakers. Het meest voorkomende merk is de GHL van Gerrit Hollands en zijn weduwe

Debora de Ruyter, die hierboven zijn besproken. Van Pieter de Leeuw (c1735-1785) zijn een drietal pijpen gevonden, waaronder een met de letters PDL boven een gekroonde N en twee pijpen met PDL boven een kwispedoor (cat. 82-84).

Een typisch Schoonhovens merk is de IG gekroond dat oorspronkelijk tot het midden van de 18de eeuw gemaakt werd door Jan Gerritse. Door de enorme populariteit van dit merk werd het in de tweede helft van de 18de eeuw door verschillende, veelal onbekende pijpenmakers, zowel binnen als buiten Schoonhoven, gebruikt. Vaak als decoratie onder hun eigen initialen of merk.³⁹ Een bijzondere vondst is een pijp met het merk IVHA

Tabel 4: Arentsburg, ovaalvormige groffe modellen, Gorinchem, 1750-1800.

Ketelmerken en decoraties	Periode	Aantal	Mogelijke maker	AR. 1297 (* is afgebeeld)
DBN met N gekroond	1760-1780	1	Dirk Barunet, 1750-1785	56*
DBN met vis gekroond	1750-1790	1	zie boven	92*
IDL met vis gekroond	1750-1780	1	Johannes de Lang, 1725-1779	1*
IOH met vis gekroond	1750-1800	1	Jan Ophuijsen sr. of jr., 1750-1780	98*
IOH tussen blad (beide zijden)	1755-1785	1	zie boven	87*
IVA met vis gekroond	1750-1800	2	Jan van Aten, 1743-1814	99* en 100*
IVW met N gekroond	1770-1792	2	Jan van Wouw, ca.1774-1792	73* en 74*
IVW met pauw gekroond tussen blad	1770-1792	1	zie boven	108*
WGB met vis gekroond	1750-1800	<u>1</u>	Wouter Groenenberg, 1756-1784	104*
totaal		11		

Tabel 5: Arentsburg, ovaalvormige groffe modellen, Schoonhoven, 1750-1800.

Ketelmerken en decoraties	Periode	Aantal	Mogelijke maker	AR. 1297 (* is afgebeeld)
IG gekroond	1750-1800	2	(?)	82 en 83*
CHN met N gekroond	1770-1800	1	Cornelis Huijvenaar (c1760-1806)	66*
GHL met N gekroond	1770-1800	2	Gerrit Hollands (c1730-1776) en weduwe Debora de Ruyter (1776-1789)	59 en 61*
GHL met N gekroond	1770-1800	2	zie boven	58 en 64
GHL met N gekroond	1770-1800	5	zie boven	57*; 60; 62; 63; 65
GHL met vis (zonder golfjes) gekroond	1770-1800	1	zie boven	95*
GHL met driemaster	1750-1800	1	zie boven	109*
GVD met N gekroond	1755-1790	1	Gerrit van Duuren (de oude), c1727-1780	55*
HDH met ooievaar gekroond	1770-1800	1	Huijbert de Hoog (c1745-1789)	106*
HLR met wapen van Utrecht gekroond	1750-1800	1	Johannis (Hannis) Lammoree (c1752-c1800)	90*
HLR met vis (zonder golfjes) gekroond	1750-1800	1	Johannis (Hannis) Lammoree (c1752-c1800)	96*
IANM met vis gekroond	1770-1800	1	Johannes Willemsz Murk (c1755-1796)	97*
IHN met N gekroond	1770-1800	2	Jacobus Huijvenaar (sr.) (c1760-c1788) en wed. Christina Latoer (c1788-1795)	65-A* en 67
ILR met N gekroond	1770-1800	1	Johannes Lammoree (c1782-1803) en wed. Aagje den Buurman (1803-c1811)	68*
IVHA met N gekroond	1750-1800	1	(?)	69*
IVS met N gekroond	1750-1800	3	(?)	70*; 71 en 72
KM met wapen van Utrecht gekroond	1750-1780	1	Coenraad Willemsz Murk (c1748-1771) en wed. Willemijntje Welleken (1771-c1785)	91*
KRM met N gekroond	1750-1785	1	Coenradus Arnoldusz Murk (c1763-1817)	75*
KRM met vis gekroond	1750-1800	1	zie boven	102*
KVR met vis gekroond	1750-1800	1	Jacobus van Rijn (c1761-c1780)	101*
LDIS met vis gekroond	1750-1800	2	Jan Smit (c1799-c1808/1815)	93* en 94
MAO met M gekroond	1750-1770	1	Machiel Andriesz van Oosterhout (c1714-1774)	85*
MVO met N gekroond	1750-1780	2	zie boven	76* en 77
MVG met vis gekroond	1750-1800	1	Machiel van Genderen (c1728-1784)	103*
NKW met N gekroond	1780-1800	2	Nicolaas Walter (c1790-1794)	77a* en 78*
PDL met N gekroond	1750-1780	1	Pieter de Leeuw (c1735-1785)	79*
PDL met kwispedoor	1780-1800	2	zie boven	46* en 124*
PST met N gekroond	1770-1800	2	Pieter Jansz Seton (c1776-c1795)	80* en 81*
totaal		43		

boven een gekroonde N (afb. 15 en cat. 68). Deze mogelijk in Schoonhoven vervaardigde pijpen worden slechts sporadisch aangetroffen. Ze zijn waarschijnlijk slechts kort in productie geweest. Eerder is in Den Haag een pijp met dit merk gevonden in een beerkelder aan het Lange Voorhout,⁴⁰ terwijl in een naastgelegen beerput, behorend bij het Lange Voorhout ⁸⁴¹ een pijp met het merk IVH boven een gekroonde H werd aangetroffen die waarschijnlijk vervaardigd is door Jan van Heumen (c1725-c1750) uit Schoonhoven.⁴² De maker van

de pijp met het IVHA-merk lijkt hieraan gerelateerd te zijn. Mogelijk is het een laat product van Van Heumen of van een nog onbekende nazaat. Een identieke pijp, uit dezelfde persvorm als de pijp van Arentsburg, is gevonden in de gracht langs de Peperstraat in Gouda.⁴³ Een derde exemplaar is aangetroffen in Woerdense Verlaat⁴⁴ en is indertijd meegekomen met stadsafval uit Leiden.

Opmerkelijk zijn ook drie pijpen, uit drie verschillende persvormen, met het merk IVS boven een gekroonde

Afb. 15. Tabakspijp met ovaalvormige ketel en merk IVHA boven een gekroonde N. Schoonhoven(?) 1750-1790. (AR. 1297. 69/BK-NM-1684-69).

N (cat. 69). Dit merk wordt in verband gebracht met de Utrechtse pijpenmaker Johannes (Jan) Versluijs die in 1765 in Utrecht trouwde en daar in 1801 begraven werd. Jan was een zoon van de uit Schoonhoven afkomstige Jan Huijgen Versluijs.⁴⁵ Utrechtse pijpen worden gewoonlijk niet ver van het 'Utrechtse' gevonden. Op Arentsburg zijn verder geen Utrechtse producten gevonden. Dat zou kunnen betekenen dat deze IVS-pijpen mogelijk (nog) in Schoonhoven zijn vervaardigd en vandaar via Den Haag op Arentsburg terechtgekomen zijn.

Opmerkelijke afwezigheid op Arentsburg zijn producten gemerkt HVDO van Hendrik van den Oever uit Schoonhoven, waarschijnlijk de grootste fabrikant van groffe pijpen in deze stad en vrijwel altijd aanwezig in vondstcomplexen met groffe pijpen uit Schoonhoven.

Groffe kwaliteit, West-Nederland, 1750-1800 (Tabel 6 en Cat. 88-97)

Van een elftal pijpen uit de periode 1750-1800 (Tabel 6) is niet duidelijk waar ze vervaardigd zijn. De pijpen met knorren en bladmotiefjes, het wapen van Den Haag en de eierkorf zijn in deze groffe kwaliteit vooral

Tabel 6: Arentsburg, ovaalvormige groffe modellen, West-Nederland, 1750-1800.

Ongemerkt en decoraties	Periode	Aantal	Mogelijk productiecentrum en maker	AR. 1297 (* is afgebeeld)
roos 6 stippen weerszijden ketel	1750-1780	2	West-Nederland	40 en 44*
roos 9 stippen links en 8 stippen rechts	1750-1800	1	West-Nederland	39*
knorren met omlijnningen en bladmotiefjes	1750-1780	1	West-Nederland / Gorinchem/ Schoonhoven(?)	130*
knorren met parelrijen waarboven roosjes van stippen	1750-1780	1	West-Nederland / Gorinchem/ Schoonhoven(?)	131*
knorren met parelrijen waarboven afwisselend blad of bloemen	1750-1780	1	West-Nederland / Gorinchem/ Schoonhoven(?)	139*
knorren met parelrijen waarboven afwisselend blad of bloemen en symbolen kaartspel	1750-1780	1	West-Nederland / Gorinchem/ Schoonhoven(?)	140*
totaal		7		
Ketelmerken en decoraties				
eierkorf met 8 stippen en roos van 6 stippen	1770-1790	1	West-Nederland / Gorinchem/ Schoonhoven(?)	123*
man met glas en AVOES gekroond	1750-1800	1	West-Nederland / Gorinchem/ Schoonhoven(?)	113*
man op de stoel gekroond	1750-1790	1	West-Nederland / Gorinchem/ Schoonhoven(?)	112*
wapen van Den Haag gekroond (ooievaar)	1750-1790	1	West-Nederland / Gorinchem/ Schoonhoven(?)	105*
totaal		4		
totaal		11		

Tabel 7: Arentsburg, rondbodem pijpen groffe kwaliteit, 1730-1800.

Groffe knorrenpijpen ongemerkt en gemerkt in reliëf op ketel				
Merk / versiering	Periode	Aantal	Mogelijk productiecentrum en maker	AR. 1297 (* is afgebeeld)
knorren met lijnen	1740-1780	2	Schoonhoven(?)	127* en 128
knorren & wapenschild met staande leeuw	1740-1780	3	Schoonhoven(?)	141; 142 en 143*
wapenschild Frankrijk en Navarra gehouden door twee staande engelen	1750-1800	1	Gorinchem/Schoonhoven(?)	119*
IHD gekroond boven knorren	1750-1785	1	Schoonhoven, Joris Hoogendijk, c1737-1785	144*
DBUN weerszijden ketel tussen bladertakken	1770-1780	2	Gorinchem, Dirk Barunet, 1754-1785	88 en 89*
totaal		9		

in Schoonhoven en Gorinchem gemaakt en de mogelijkheid bestaat dat ook deze pijpen daar gemaakt zijn. Een van de knorrenpijpen is afwijkend en heeft rondom de ketel acht knorren waartussen parelijnen die bovenaan afwisselend eindigen in harten, ruiten en rooster-achtige figuren, mogelijk een verwijzing naar de symbolen van het kaartspel.

Een tabaksketel met in reliëf een gekroonde pijproker op een stoel (cat. 54) en een pijp met een gekroonde staande man met wijnglas en de tekst AVOES (cat. 90) ofwel 'op uwe gezondheid!', is mogelijk eveneens uit Schoonhoven of Gorinchem afkomstig. Beide pijpen worden elders vooral in vondstgroepen met voornamelijk Schoonhovens en Gorinchems rookgerei gevonden. Pijpen met de pijproker op een stoel zijn ook aangetroffen tussen pijpenmakersafval van Dirk Barunet in Gorinchem⁴⁶ en zijn een aanwijzing dat deze pijpenmaker dergelijke pijpen mogelijk in zijn assortiment had.

Rondbodem modellen (Tabel 7 en 8)

De rondbodem pijpen maken met negentien exemplaren 13 % uit van het totaal aantal gevonden pijpen. Hier van behoren er negen tot de groffe en tien tot de fijne en porceleijne kwaliteit. De groffe rondbodempijpen (Tabel 7) komen waarschijnlijk allemaal uit Schoonhoven

en Gorinchem, terwijl de betere kwaliteitspijpen (Tabel 8) uit Gouda komen. De datering van deze rondbodempijpen ligt evenals die van de groffe zijmerkpijpen, in de tweede helft van de 18de eeuw.

Groffe kwaliteit, rondbodem modellen (Tabel 7 en Cat. 85-87)

Een drietal van de negen groffe pijpen kan aan een specifieke maker worden toegeschreven. De pijp met het merk gekroonde IHD met knorren (cat. 85) is afkomstig uit de werkplaats van Joris Hoogendijk (c1737-1785) en de pijp met aan weerszijden van de ketel het merk DBUN is afkomstig van Dirk Barunet uit Gorinchem. Uit zijn werkplaats komen ook een tweetal zijmerkpijpen.

Een bijzondere en wat decoratie betreft afwijkende pijp heeft aan de steelzijde naar de roker toe, het wapenschild van Frankrijk en Navarra gehouden door twee staande engelen (cat. 97). Het koninkrijk Navarra, aan weerszijden van de Pyreneeën werd in 1789 opgeheven. Tot aan de Franse Revolutie (1789) droegen de Franse koningen officieel de titel 'koning van Frankrijk en Navarra'. Mogelijk is deze pijp gemaakt in verband met de export van tabakspijpen naar deze regio.

Wat opvalt bij deze knorrenpijpen is de slordige afwer-

Afb. 16. Tabakspijp met half geglasde ovaalvormige ketel met aan de steelzijde het gestempelde merk de fruitben. Gouda, Jan Nieuwveld, 1740-1780 (AR. 1297. 138/BK-NM-1684-138).

Tabel 8: Arentsburg, rondbodem pijpen fijne / porceleyne kwaliteit, 1740-1800.

Fijne kwaliteit knorrenpijpen ketelmerk onder- en steelzijde ketel				
Merk / versiering	Periode	Aantal	Mogelijk productiecentrum en maker	AR. 1297 (* is afgebeeld):
48 gekroond, (ketel onderzijde gestempeld ketel rechts glad wapenschild)	1740-1780	1	Gouda, Pieter Jansz Bakker, 1728/1730-1760 of Wiggert van der Heijden, 1764-1805	121*
47 gekroond, 'Turkenkop' (ketel onderzijde gestempeld geen bijmerk)	1750-1780	1	Gouda, diverse makers	125*
bok met B, knorren (ketel steelzijde gestempeld geen bijmerk)	1760-1800	1	Gouda, diverse makers	129*
fruitben knorren, (ketel steelzijde gestempeld geen bijmerk)	1740-1750	3	Gouda, Jan Nieuwveld, 1725-1789 of Teunis van Zon, 1789-1789	132; 134* en 136
fruitben knorren, (ketel steelzijde gestempeld bijmerk wapen Gouda ketel links)	1740-1780	4	Gouda, zie boven	133; 135; 137 en 138*
totaal		10		

king en de onzorgvuldigheid waarmee de merkstempels zijn gezet. Ook zijn de decoraties op veel van deze pijpen slecht afgedrukt wat mogelijk te wijten is aan slijtage van de persvormen. Waarschijnlijk zijn de pijpen in twee verschillende persvormen gemaakt, maar dit kon door de slechte afdrukken niet bevestigd worden. Hoewel de pijpen van de beste porceleijne kwaliteit zouden moeten zijn, halen ze deze kwaliteit niet en mogelijk is er vanuit Gouda een tweede of derde keus naar Den Haag verzonden. Slechte kwaliteit en afwerking was eerder ook geconstateerd bij de groffe zijmerkpippen.

De enige onversierde rondbodempijp heeft aan de onderzijde van de ketel het merk 48 gekroond en een glad wapenschild als bijmerk (cat. 98). Een versierde rondbodempijp is in de vorm van het hoofd van een man met snor, ringbaard en oorbellen en rond het hoofd een

band met V-vormige lijnen. Deze zogenaamde 'Turkenkop' (cat 101) is aan de onderzijde gemerkt met de 47 gekroond en mogelijk afkomstig uit de werkplaats van Gerrit van Florense (1763-1787) of zijn weduwe Jannigje van der Kraan (1789-1794).

De 18de en vroege 19de eeuw

Ovale modellen, fijne en porceleijne kwaliteit, 1750-1825 (Tabel 9 en Cat. 103-109)

Opmerkelijke afwezigheid bij de vondsten van Reuvers zijn de betere, lange kwaliteitspijpen met gladde ovale modellen en hielmerken uit de periode 1740-1820. Wel zijn er een vijftal geheel versierde ovale pijpen van porceleijne kwaliteit verzameld en een tweetal afwijkende gladde pijpen met een kort ketelmodel. Een van deze pijpen heeft het hielmerk de turfmand gekroond (cat. 104) van Jan Houtam (1733-1786) of Teunis van

Afb. 17. Tabakspijp met de portretten van koning-keizer Frans en keizerin Maria Theresia. Hielmerk kind in de wieg gekroond. Gouda, Cornelis Gruijtershof, 1748-1770 (AR. 1297. 118/BK-NM-1684-118).

Son (1786-1813). De andere pijp heeft een korte gedrongen ketel met een kleine afgesneden hiel en een onleesbaar ketelmerk aan de steelzijde (cat. 103). Deze pijp heeft een cirkel als vormmerk maar geen bijmerk. De slordige afwerking van deze pijp, de groffe polijststrepen en het ontbreken van een bijmerk doen vermoeden dat de pijp niet in een Goudse werkplaats vervaardigd is maar mogelijk uit Alphen aan den Rijn komt waar deze cirkels vaker op pijpen gezet werden.

Geheel versierde ovale modellen, 1750-1825

Geheel versierde pijpenkoppen worden weinig gevonden en maken gewoonlijk hooguit een of twee procent van het totaal aantal vondsten uit. De aanwezigheid van vijf versierde pijpen in de collectie Reuvens doet vermoeden dat er ook een aanmerkelijk aantal gladde ovale pijpenkoppen met hielmerken op Arentsburg gevonden zijn. Deze pijpen bevinden zich echter niet in de collectie. Dit lijkt erop te wijzen dat deze gladde pijpen selectief verzameld zijn. De ovale pijp, ook wel 'Gouwenaar' genaamd, was ten tijde van de opgravingen van Reuvens in de periode 1827-1831 namelijk nog steeds populair en volop in gebruik. Dat zou een reden kunnen zijn dat deze 'gewone en hedendaagse' gladde pijpen niet verzameld zijn en alleen de fraaiere exemplaren bewaard zijn. Door een veranderde rookgewoonte, mentaliteitsverandering van de pijpenmakers en mode werd de lange wereldberoemde Goudse pijp rond 1850 grotendeels vervangen door korte, modieus versierde pijpen.⁴⁷

De vroegste versierde ovale pijp is gemaakt naar aanleiding van de Vrede van Aken in 1748 waarmee de Oostenrijkse Successieoorlog eindigde (afb. 17 en cat. 105). De pijp heeft vlakke zijden. Aan de steelzijde staan in ovalen de portretten van Frans I Stefan keizer van het Heilige Roomse Rijk (1745-1765) en zijn vrouw keizerin Maria Theresia, met daaronder de opschriften KEISER en KEISERIN. Op de achterzijde van de pijp staat de gekroonde dubbelkoppige adelaar van het Habsburgse rijk naast het gekroonde wapenschild van Hongarije. De pijp is vervaardigd tussen 1748 en 1770 en is op de hiel gemerkt met het gekroonde kind in de wieg. Eigenaar van dit merk was in deze periode de Goudse pijpenmaker Cornelis Gruijtershof (1734-1771).

Het tweede exemplaar is op de hiel gemerkt met het zwijn en heeft aan de steelzijde een karikaturale kop met daaronder de letters VP en op een lint VIVAT ORANIE (afb. 18 en cat. 106). Op de achterzijde is de gekroonde leeuw met staf en vrijheidshoed in een tuin afgebeeld en aan weerszijden ovalen met de portretten van een man en vrouw.

Voor de vervaardiging van deze pijp is een persvorm gebruikt waarin oorspronkelijk pijpen met een karikaturale kop met de letters VP waren aangebracht. De betekenis hiervan is niet bekend. Pijpen met deze karikaturen

werden vervaardigd met de letters VP, HD of I.I W en komen voor in de periode 1755-1820⁴⁸ maar werden vooral in de latere achttiende eeuw vervaardigd.

De hier afgebeelde pijp lijkt eveneens uit de late achttiende eeuw te dateren. De geportretteerden zouden stadhouder Willem IV en zijn echtgenote prinses Anna van Hannover voorstellen.⁴⁹ Vergelijking met de portretten op een Oranje-pijp in 'De tabakspijp als Oranje-propaganda' laat zien dat de portretjes op de hier besproken pijp sterk op die van de pijp op genoemde afbeelding lijken.⁵⁰ De vrouwenfiguur heeft op de hier besproken pijp geen kind op schoot, maar houdt een bloem vast.

Er zijn echter ook aanwijzingen dat op deze pijp Willem V (1748-1806) en Frederica Sophia Wilhelmina van Pruisen (1751-1820) zijn afgebeeld. Een vergelijkbare afbeelding en buste en face staat op een zeldzaam loodglazuur bord uit de late achttiende eeuw met het opschrift 'Willem de Vyfde, Prince van Oranje'.⁵¹ Op aardewerk staat Willem V meestal en profiel afgebeeld en draagt hij een sjerp over zijn borst. Op het bord en op de pijp draagt hij geen sjerp. De gekroonde leeuw, zoals die hier op de pijp is afgebeeld, komt slechts zelden voor op ovaalvormige reliëfpijpen van de betere soorten uit de achttiende eeuw.⁵² De leeuw op de pijp van Arentsburg staat namelijk in een tuin die niet geheel rond doorloopt en waarvan alleen de voorzijde is weergegeven. Deze wat slordige weergave, en de afwerking van de vormnaden met arceringen, lijken eerder te duiden op een datering in de latere achttiende eeuw.

Dergelijke tabakspijpen zijn zeldzaam en alleen bekend met het zwijn als hielmerk. Dit merk was in de periode 1774-1808 eigendom van de pijpenmakersbaas Evert Meurs uit Gouda. Meurs was Orangist en in 1787 lid van de Goudse Oranjesociëteit. In dat jaar was de Oranjerestauroatie, het herstel van de macht van Willem V als erfstadhouder van de Republiek der Verenigde Nederlanden door de Pruisische inval tijdens de patriottentijd. Het is zeer goed mogelijk dat Meurs in 1787 deze gelegenheid aangreep om stadhouder Willem V en Frederica Sophia Wilhelmina van Pruisen in een oude persvorm te laten graveren. Waarom hij daarvoor juist de persvorm met de karikaturale kop uitkoos is niet bekend. Omdat deze pijpen ook in Duitsland⁵³ zijn opgegraven bestaat er een mogelijkheid dat er een Pruisische connectie achter deze karikatuur gezocht moet worden. Nadat Wilhelmina van Pruisen bij Goejanverwellesluis was gearresteerd door de Patriotten kwam haar broer, de Koning van Pruisen het stadhouderlijk paar met zijn leger te hulp.

Een zekere toeschrijving valt aan deze pijp dus niet te geven, maar het lijkt waarschijnlijk dat stadhouder Willem V hier op een wat ongebruikelijke wijze is afgebeeld en dan is toeschrijving aan een pijpenmaker die

Afb. 18. Tabakspijp met karikaturale kop en de letters VP en op een lint VIVAT ORANIE. Ketel weerszijden ovaal met de stadhouder en zijn vrouw met bloem in de rechterhand. Hielmerk zwijn. Gouda, Evert Meurs(?), 1774-1808 (AR. 1297. 114/ BK-NM-1684-114).

Tabel 9: Arentsburg, ovaalvormige modellen, porceleyne kwaliteit met hielmerken, 1750-1825.

Porceleyne kwaliteit met gestempelde ketel- en hielmerken				
Merk (bij- en vormmerk)	Periode	Aantal	Mogelijk productiecentrum en maker	AR. 1297 (* is afgebeeld)
onleesbaar ketelmerk, steelzijde (geen bijmerk; hiel rechts vormmerk cirkel) onversierd	1750-1800	1	Alphen(?)	120
turfmand gekroond, (bijmerk hiel links wapen Gouda) onversierd	1750-1780	1	Gouda, Jan Houtam, 1733-1786 of Teunis van Son, 1786-1813	122
zwijn, (bijmerk hiel links wapen Gouda) VIVAT ORANIE en letters VP met karikatuur (ovalen met stadhouder Willem IV en prinses Anna van Hannover)	1750-1770	1	Gouda, Gerrit Moleman, 1753-1765	114
kind in de wieg gekroond, (bijmerk hiel links wapen Gouda) KEISER en KEISERIN (koning keizer Frans en keizerin Maria Theresia)	1748-1770	1	Gouda, Cornelis Gruijtershof, 1734-1771	118
molen, (bijmerk hiel links wapen Gouda) [KONING V:] PRUYSE (wapenschild van Pruisen gehouden door twee wilde mannen)	1750-1780	1	Gouda, Jacob Arijsz. Danens, 1722-1759 of Jan Arijsz Danens, 1759-1778	116
afgebroken, DE GO[EDE] VRINTSCHAP] EN [VREDE] (man met steek lange pijp en wijnglas zittend aan tafel waarop een fles glas en tabaksdoos)	1770-1790	1	Gouda	117
GN gekroond, (bijmerk hiel links wapen Gouda) Mercurius en Nep-tunes zittend tussen handelswaren	1814-1825	1	Gouda, Adrianus Fransz Sparnaaij, 1814-1859	115
totaal		7		

Afb. 19 (zie cat. 109). Tabakspijp met Mercurius en Neptunes. Hielmerk GN gekroond. Gouda, Adrianus Fransz Sparnaaij, 1814-1830 (AR. 1297. 115/BK-NM-1684-115).

een fervent Orangist was het meest logisch.

Voor de export bedoeld is een pijp met aan de steelzijde het gekroonde wapenschild van Pruisen, dat gehouden wordt door twee staande wildemannen met knotsen (cat. 108). Langs de bovenzijde op een lint staat het opschrift PRUYSE: (oorspronkelijk KONING VA: PRUYSE). Deze pijp, uit de periode 1750-1780, is op de hiel gemerkt met de molen en gemaakt in Gouda door Jacob Arijsz. Danens (1722-1759) of Jan Arijsz Danens (1759-1778).

Een fragment van een ovale pijp uit de periode 1760-1790 toont een zittende man met een driekante steek op en een lange pijp in de mond (cat. 107). Naast hem, voor een geruit scherm staat een tafel met gedraaide poten waarop een fles, een wijnglas en een tabaksdoos. Op een lint langs de bovenzijde stond oorspronkelijk het opschrift DE GOEDE VRINTSCHAP EN VREDE dat nog gedeeltelijk leesbaar is. De pijp is gemaakt in Gouda in de periode 1760-1800. Het hielmerk van deze pijp is afgebroken maar waarschijnlijk was dit de leeuw in de Hollandse tuin van Frans Verzijl (1724-1786) of de Firma Frans Verzijl & Zoonen (1786-1820).

Een 'hedendaagse' Mercurius en Neptunus

De laatste ovale pijp dateert uit de 19de eeuw en is daarmee de jongste pijp die Reuvers op Arentsburg verzamelde (afb. 19 en cat. 109). Op de ketel links zit Mercurius met slangenstaf op een kist met de letters PS, naast een langwerpige pijpenmandje (bennetje) en een gevulde pijpenton. Op de achtergrond zeilschepen. Op de andere zijde van de pijp zit Neptunus met drietand en op de achtergrond een schip. Op de steelzijde een staande leeuw met zwaard en pijlenbundel. De letters PS zijn van de Goudse zilversmid en graveur van pijpenvormen Pieter Scholenaar. De pijp is op de hiel gemerkt met de gekroonde GN van Adrianus Fransz Sparnaaij (1814-1859). De pijp is vrij nauwkeurig te dateren. Sparnaaij

kreeg het merk GN gekroond in 1814 in eigendom en heeft deze pijp mogelijk zijn gehele werkzame periode (tot 1859) vervaardigd en mogelijk heeft ook zijn opvolger deze pijp nog een aantal jaren gemaakt.

De zwaar gerookte pijp is in de periode 1827-1831 op Arentsburg verzameld en zal hooguit enkele jaren voor de opgraving zijn weggegooid.⁵⁴ Hij behoorde, onder meer met een cent uit 1822, tot de 'hedendaagse vondsten' zoals Reuvers ze beschreef in zijn notitieboekje. Deze pijpen waren ten tijde van de opgravingen populair en werden nog steeds vervaardigd en waren verkrijgbaar in de beter gesorteerde tabaks- en pijpenwinkels.

Dankwoord

Met dank aan Jeroen ter Brugge, conservator Maritieme Collecties bij het Rijksmuseum in Amsterdam, voor zijn enthousiaste ondersteuning tijdens mijn bezoeken aan het museumdepot en voor de aanlevering van documenten uit het Reuvers-archief in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden.

Noten:

1. Naast de 147 pijpenkoppen (BK-NM-1684) zijn er van deze opgravingen ook een drietal steelfragmenten bewaard gebleven waarmee het totaal uitkomt op 150 stuks.
2. Hees, 2006, 16-18.
3. Hees, 2006, 7.
4. Arentsburg Dagboek II, fol. [ongenummerd; achter fol. 249], contract Jacobus Hofstede. Getuigen C. Korpershoek, opzichter en Jacobus Jacobs, 25-06-1827. Eenzelfde contract werd opgemaakt voor onder opzichter Arent van der Zalm, 21-06-1827.
5. De Jonge, Bazelmans en De Jager, 2006, p. 223.
6. Arentsburg Dagboek II, folio 201, Moderne voorwerpen op Arentsburg gevonden (1827-1828).
7. Arentsburg Dagboek II, folio 201, Moderne voorwerpen op Arentsburg gevonden (1827-1828).
8. Arentsburg Dagboek I, folio 15-17, 5 juli 1827.
9. Arentsburg Dagboek I, folio 17, 6 juli 1827.
10. Een waarschijnlijk zelfde zegel is gevonden in een beerput aan de Lange Lakenstraat 33 te Haarlem. Zie website Archeologische Werkgroep Haarlem (<https://archeologischewerkgroep>

- haarlem.nl/2017/01/18/de-gebroken-prins/). Zie ook Henkes, p.296, afb. 3.01 (met de vermelding koning-stadhouder Willem III).
11. Arentsburg Dagboek II, folio 201, Moderne voorwerpen op Arentsburg gevonden (1827-1828).
12. Arentsburg Dagboek II, folio 245, Algemeene opmerkingen.
13. Arentsburg Dagboek II, folio 59, 10 september 1831.
14. Hees, 2006, p. 46.
15. Arentsburg Dagboek II, folio 63, 28 september 1831.
16. <https://www.geopark-heuvelrug.nl/graveland/>
17. De Jonge, Bazelmans en De Jager, 2006, p. 276.
18. De Jonge, Bazelmans en De Jager, 2006, p. 376.
19. De in dit artikel afgebeelde pijpen (zowel in de tekst als in de catalogus) zijn in de Tabellen met een * gemerkt achter het oorspronkelijke inventarisnummer beginnend met: AR. 1297.
20. Korpershoek, 2019, p. 109-110.
21. Westerhoff, 1860, p. 4-5. Dr R. Westerhof was honorair lid van het Genootschap ter bevordering der Natuurkundige Wetenschappen te Groningen.
22. Archief Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, Correspondentie RMO. Register van Ontvangen Brieven 1875, No. 55. Brief (minuut) van C. Leemans (directeur Rijksmuseum van Oudheden aan Rijksmuseum/ Museum voor Vaderlandse Geschiedenis en Kunst), 9 juli 1875.
23. Archief Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, Correspondentie RMO. Register van Ontvangen Brieven 1875, No. 55. Bijlage C bij brief van C. Leemans aan Mr. Victor Jonkheer De Stuers, 9 juli 1875.
24. Noord-Hollands Archief Haarlem, Toegangsnr. 476 Rijksmuseum en rechtsvoorgangers te Amsterdam.
25. In 2021 is de collectie overgebracht naar het nieuwe CollectieCentrum Nederland (CC NL) in Amersfoort, een samenwerking tussen het Nederlands Openluchtmuseum, museum Paleis Het Loo, het Rijksmuseum en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed Nederland.
26. Correspondentie RMO 1818-1923. Brief C.L. Reuvs, Nederlandse Entomologische Vereeniging te Oosterbeek aan A.E.J. Holwerda, RMO te Leiden, 6 februari 1915: Toezending van enkele oudheden die nog van zijn opa Prof. Dr. C.J.C. Reuvs zijn geweest, maar waarvan hij vindt dat ze beter thuishoren in het RMO.
27. Van der Lingen, 2014b, p. 111-149.
28. Van der Lingen, 2014a, p. 93-4.
29. Stam, 2019, p. 56-58.
30. Van Oostveen, 2015, p. 26, 29 en 66.
31. De in dit artikel gebruikte namen en data van Goudse pijpenmakers zijn afkomstig uit Duco, 2003. De data tussen haakjes refereert naar de werkzame periode van de betreffende pijpenmaker.
32. Korpershoek, 2019, p. 109-110.
33. Dit Type pijp is ook door andere Goudse pijpenmakers gemaakt zoals door Jan de Mol. Zie jaarboek 2015 p. 41
34. Stam, 2015, p. 41.
35. Van der Lingen, 2018, p. 55-99.
36. Korpershoek, 2020, p. 151-156.
37. Korpershoek, 2020, p. 232-234.
38. Korpershoek, 2020, p. 289-290.
39. Korpershoek 2020, p. 169-170, afb. 362-375.
40. Jacobs en Van Veen, 1996, p.49 (vondstcomplex 17).
41. Jacobs en Van Veen, 1996, p.47 (vondstcomplex 16).
42. Korpershoek 2020, p. 220.
43. <http://www.publicaties.kleipijp.nl/index.php/component/content/article/26-verzameling/2577-kleipijp-1469>
44. Gevonden op een akker aan de Hollandsekade. Collectie en database auteur.
45. Korpershoek 2020, p. 174 en p. 327-328, afb. 1557.
46. Van der Meulen, Brinkerink en Von Hout, 1992, p. 74 en p. 75, Plaat 18, afb. 7.
47. Stam, 2019, p. 17-18.
48. Amsterdam Pipe Museum Collectienummers APM 971, 8.252, 8.221a, 8.221b, 8.782a, 8.782b en 8.782c.
49. Amsterdam Pipe Museum Collectienummer APM 4.876. Deze pijp is gedateerd in de periode 1748-1765. Roedema en Bitter (2015, p. 11, afb. 5) dateren deze pijp in de periode 1724-1753.
50. Duco, 1992, p. 37, afb. 31.
51. Lunsingh Scheurleer, 1994, p. 108, afb. 123.
52. Zie bijvoorbeeld <https://www.claypipes.nl/merken/cijfers/19/> (geraadpleegd 18-09-2021). Dit exemplaar is gemerkt met de 19 gekroond en heeft als opschrift: T VORSTELYKE HUYS V ORANIE. Ook door de eigenaar van het merk both werden deze pijpen gemaakt. Zie website <https://www.goudsekleipijpen.nl/koninklijk-huis-17e-18e-eeuw> (Nr. Ds39FM419, geraadpleegd 18-09-2021).
53. Articus, 2001, p. 59-60 en Stam, Database, 2019, p. 24.
54. Eenzelfde pijp, eveneens met de GN gekroond, bevindt zich in het Amsterdam Pipe Museum (APM 4.265) en is gedateerd in de periode 1820-1870.

Literatuur en websites:

- Articus, R., 2001. Zwei "Kluchtenpijpen" aus Hamburg. *Knasterkopf* 15, p. 59-60.
- Duco, D.H., 1987. *De Nederlandse kleipijp. Handboek voor dateren en determineren*. Leiden.
- Duco, D.H., 1992. *De tabakspijp als Oranjepropaganda*. Leiden.
- Duco, D.H., 2003. *Merken en merkenrecht van de pijpenmakers in Gouda*. Amsterdam.
- Faas, K., 1993. Oranjepijpen in gewijzigde vorm. *PKN* 15 (60), p. 474-480.
- Hees, J., 2006. *Science des pots cassés. De opgravingen van C.J.C. Reuvs op het landgoed Arentsburg te Voorburg (1827-1834)*. Leiden.
- Henkes, H.F. 1994. *Glas zonder glans / Glass without gloss*. Rotterdam Papers 9. Bureau Oudheidkundig Onderzoek Rotterdam. Rotterdam.
- Jacobs, E. & M.M.A. van Veen, 1996. *Van kerk tot rekenwerk. Laat-en postmiddeleeuwse vondstcomplexen aan het Lange Voorhout*. Haagse Oudheidkundige Publicaties 3. Den Haag.
- Jonge de, W., J. Bazelmans, D. de Jager (red), 2006. *Forum Hadriani. Van Romeinse stad tot monument*. Uitgeverij Matijs, Utrecht.
- Lingen, B. van der, 2014a. Een 'tobacqy pyp met tin beslaegen' in een linnenkast in Dokkum, 1604. *Jaarboek PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen* 2015, p. 93-97.
- Lingen, B. van der, 2014b. Een groep zeldzame eerste-generatiepijpen uit Amsterdams afval, 1590-1625. *Jaarboek PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen* 2014, p. 111-149.
- Lingen, B. van der, 2018. Bedrijfsafval van een pijpenbakker uit Alphen aan den Rijn. Fragmenten van kleipijpen, pijpenpotten en klein gereedschap gevonden aan de Gouwsluiseweg. *Jaarboek PKN, Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen* 2018, p. 55-99.
- Lunsingh Scheurleer, D.F., 1994. *Oranje op aardewerk van Willem de Zwijger tot Koningin Beatrix*. Uitgeverij Antiek, Lochem.
- Oostveen, J. van, 2015. *Tabak, tabakspijpenmakers en hun producten in Rotterdam (1600-1675)*. BOORnotitie 19. Rotterdam.
- Roedema, R. en P. Bitter, 2015. Patriotten en prinsgezinden. *Jaarboek PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen* 2015, p. 9-17.
- Stam, R., 2015. Leidens Ontzet op pijpen. *Jaarboek PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen* 2015, p. 37-44.
- Stam, R., 2019. The Export of Dutch and Westerwald Pipes in the Nineteenth Century and the Beginning of the Twentieth Century: Facts and Questions. *Journal of the Académie Internationale de la Pipe, Vol. 12*, p. 15-41.
- Stam, R.D., 2019. *Vergeten Glorie. De economische ontwikkeling van de Nederlandse kleipijpenindustrie in de 17e en 18e eeuw, met speciale aandacht voor de export*. Utrecht.
- Stam, R.D., 2019. *Database Vondsten van Nederlandse pijpen in het buitenland behorend bij 'Vergeten Glorie'*. Website <https://www.tabakspijp.nl/archief/vergeten-glorie/>
- Westerhoff, R., 1860. *Oudheidkundige verhandeling en aantekeningen betreffende de kleine rookpijpen, waaruit, naar 't volk hier en daar geloofd, de reuzen, alven, feeën en aardmannetjes oudtijds gerookt zouden hebben*. Groningen.

Catalogus kleipijpen van de opgravingen op de Hofstede Arentsburgh (Forum Hadriani) te Voorburg in 1827-1831 door Caspar Reuvers (1793-1835)

In deze catalogus is een ruime selectie van de kleipijpen van Arentsburgh afgebeeld. De pijpfragmenten zijn op chronologische wijze en per kwaliteit weergegeven. Hierbij zijn als eerste de dubbelconische modellen (Basismodel 1) opgenomen, daarna de trechtervormige modellen (Basismodel 2) en vervolgens de ovale (Basismodel 3) en rond-bodemmodellen (Basismodel 4). De huidige objectnummers worden voorafgegaan door de oorspronkelijke nummering op de etiketten.

Dubbelconisch, 17de eeuw groffe kwaliteit

Catalogusnummer 1. Tabakspijp van pijpenaarde, eerste-generatiemodel met geglaasde ketel en brede filtradering. West-Nederland, 1600-1620. H. 2.9 cm (AR. 1297. 10/BK-NM-1684-10).

Catalogusnummer 2. Tabakspijp van pijpenaarde met dubbelconische ketel met radering aan filt steelzijde. Weerszijden in reliëf een vierbladige gekroonde roos van stippen. Ketel steelzijde een bloem en keerzijde een gearceerd blad. Onder de filt een rij gestileerde lelies en een band met stippen en rond de nek een band met stippen. Steel vissenbek met tanden en gespleten tong. Gouda?, 1630-1645. H. 3.4 cm. (AR. 1297. 24/BK-NM-1684-24)

Catalogusnummer 3. Tabakspijp van pijpenaarde met dubbelconische ketel met filtradering. Zonder hielmerk. West-Nederland, 1635-1650. H. 3.5 cm (AR. 1297. 4/BK-NM-1684-4).

Catalogusnummer 4. Tabakspijp van pijpenaarde met groffe, dubbelconische ketel met groef aan steelzijde. Ketel weerszijden roos van vijf stippen. West-Nederland, 1645-1660. H. 3.3 cm (AR. 1297. 23/BK-NM-1684-23).

Catalogusnummer 5. Tabakspijp van pijpenaarde met groffe, dubbelconische ketel. Ketel weerszijden roos van zes stippen en kelkblad. West-Nederland, 1670-1700. H. 3.7 cm (AR. 1297. 21/BK-NM-1684-21).

Catalogusnummer 6. Tabakspijp van pijpenaarde met groffe, dubbelconische ketel met radering steelzijde. West-Nederland, 1670-1710. H. 3.9 cm (AR. 1297. 29/BK-NM-1684-29).

Catalogusnummer 7. Tabakspijp van pijpenaarde met groffe, dubbelconische ketel. Ketel steelzijde en rechts vlekken geel loodglazuur. West-Nederland, 1670-1690. H. 4.1 cm (AR. 1297. 6/BK-NM-1684-6).

Dubbelconisch, 17de eeuw fijne/porceleijne kwaliteit

Catalogusnummer 8. Tabakspijp van pijpenaarde met dubbelconische ketel met filtradering. Hielmerk RB met twee sterren. Steeldecoratie bovenzijde ingesnoerde ruit met kruis. West-Nederland, 1630-1645. H. 3.3 cm (AR. 1297. 13/BK-NM-1684-13).

Catalogusnummer 9. Tabakspijp van pijpenaarde met dubbelconische ketel met filtradering. Hielmerk lelie in ruit. West-Nederland, 1630-1650. H. 3.4 cm (AR. 1297. 18/BK-NM-1684-18).

Catalogusnummer 10. Tabakspijp van pijpenaarde met geglaasde, dubbelconische ketel met filtradering. Hielmerk gekroonde roos met vijf blaadjes. Gouda(?), 1635-1650. H. 3.4 cm (AR. 1297. 19/BK-NM-1684-19).

Catalogusnummer 11. Tabakspijp van pijpenaarde met geglaasde, dubbelconische ketel met filtradering, geglaasd. Hielmerk ADS. Gouda, Arij Tobiasz de Seeuw, 1650-1670. H. 3.2 cm (AR. 1297. 12/BK-NM-1684-12).

Catalogusnummer 12. Tabakspijp van pijpenaarde met geglaasde, dubbelconische ketel met filtradering. Hielmerk II gekroond(?), Gouda, 1650-1670. H. 3.5 cm (AR. 1297. 16/BK-NM-1684-16).

Catalogusnummer 13. Tabakspijp van pijpenaarde met geglaasde, dubbelconische ketel met filtradering. Hielmerk IAD, Gouda, 1660-1680. H. 3.6 cm (AR. 1297. 11/BK-NM-1684-11).

Catalogusnummer 14. Tabakspijp van pijpenaarde met geglaasde, dubbelconische ketel met filtradering. Hielmerk lelie in ruit, Gouda, 1660-1680. H. 3.8 cm (AR. 1297. 17/BK-NM-1684-17).

Catalogusnummer 15. Tabakspijp van pijpenaarde met ongeglaseerde, dubbelconische ketel met filtradering. Hielmerk WK monogram. Delft, Willem Ketel, 1630-1660. H. 3.9 cm (AR. 1297. 15/BK-NM-1684-15).

Catalogusnummer 16. Tabakspijp van pijpenaarde met geglaasde, dubbelconische ketel met filtradering. Hielmerk WP gekroond. Delft, Willem Pouwel(?), 1635-1650. H. 3.4 cm (AR. 1297. 14/BK-NM-1684-14).

Catalogusnummer 17. Tabakspijp van pijpenaarde met geglaasde, dubbelconische ketel met filtradering. Zonder hielmerk. West-Nederland, 1635-1650. H. 3.4 cm (AR. 1297. 7/BK-NM-1684-7).

Trechtermodel, 17de – 18de eeuw groffe kwaliteit

Catalogusnummer 18. Tabakspijp van pijpenaarde met trechtervormige ketel. Vormmerk hiel links een stip onder een deels verwijderd merk(?). West-Nederland, 1710-1740. H. 4 cm (AR. 1297. 31/BK-NM-1684-31).

Catalogusnummer 19a-b. Tabakspijp van pijpenaarde met trechtervormige ketel. Vormmerk hiel links een halve maan en rechts een zes puntige ster. West-Nederland, 1710-1740. H. 3.9 cm (AR. 1297. 30/BK-NM-1684-30).

Catalogusnummer 20. Tabakspijp van pijpenaarde met trechtervormige ketel. Ketel weerszijden roos van zes stippen. Vormmerk hiel links een halve maan en rechts een zes puntige ster. West-Nederland, 1700-1740. H. 3.9 cm (AR. 1297. 42/BK-NM-1684-42).

Catalogusnummer 21. Tabakspijp van pijpenaarde met trechtervormige ketel. Ketel weerszijden roos van zes stippen. Vormmerk hiel links een halve maan en rechts een zes puntige ster. West-Nederland, 1720-1740. H. 3.9 cm (AR. 1297. 45/BK-NM-1684-45).

Catalogusnummer 22. Tabakspijp van pijpenaarde met trechtervormige ketel. Ketelmerk links CAS. West-Nederland, 1700-1740. H. 3.8 cm (AR. 1297. 38/BK-NM-1684-38).

Catalogusnummer 23a-b. Tabakspijp van pijpenaarde met trechtervormige ketel. Ketelmerk links gekroonde ooievaar met paling in de bek/wapen van Den Haag. West Nederland, 1710-1740. H. 3.8 cm (AR. 1297. 50/BK-NM-1684-50).

Catalogusnummer 24. Tabakspijp van pijpenaarde met trechtervormige ketel. Ketel weerszijden roos van zes stippen. Ketelmerk DH op weerszijden van de hiel. Gouda, Maarten van der Maas(?), 1710-1740. H. 4.1 cm (AR. 1297. 41/BK-NM-1684-41).

Catalogusnummer 25. Tabakspijp van pijpenaarde met trechtervormige ketel. Keteldecoratie links een duif en rechts een doffer, beiden tussen bladranken en bloemen. Vormnaden versierd met een dubbele rij stippen. Vormmerk hiel links een halve maan en rechts een zes puntige ster. West-Nederland, 1710-1740. H. 3.9 cm (AR. 1297. 107/BK-NM-1684-107).

Catalogusnummer 26. Tabakspijp van pijpenaarde met trechtervormige ketel. Ketel links een staande man met haring en wittebrood met opschrift LO en ketel rechts het gekroonde stadswapen van Leiden en het ketelmerk CAM. Gouda, Cornelis Ariensz. Molegraaf, 1700-1725. H. 3.6 cm (AR. 1297. 40/BK-NM-1684-40).

Trechtermodel, 17de – 18de eeuw fijne/porceleijne kwaliteit

Catalogusnummer 27. Tabakspijp van pijpenaarde met geglaasde trechtervormige ketel met filtradering. Hielmerk harp. Gouda, Jan Sodaen, Cornelis van Mechelen of Willem de Vet, 1720-1735. H. 4 cm (AR. 1297. 33/BK-NM-1684-33).

Catalogusnummer 28. Tabakspijp van pijpenaarde met geglaasde trechtervormige ketel met filtradering. Hielmerk kraan gekroond. Gouda, Frans Majoor, 1720-1735. H. 4.1 cm (AR. 1297. 37/BK-NM-1684-37).

Catalogusnummer 29. Tabakspijp van pijpenaarde met geglaasde trechtervormige ketel met filtradering. Hielmerk molen. Gouda, Arij Jacobsz Danens of Jacob Arijsz Danens, 1720-1735. H. 4.1 cm (AR. 1297. 32/BK-NM-1684-32).

Catalogusnummer 30. Tabakspijp van pijpenaarde met geglaasde trechtervormige ketel met filtradering. Hielmerk PS monogram. Gouda, Jan Pietersz Schoonevelt, 1720-1730. H. 3.9 cm (AR. 1297. 34/BK-NM-1684-34).NM-1684-126).

Catalogusnummer 31. Tabakspijp van pijpenaarde met geglaasde trechtervormige ketel met filtradering. Hielmerk roemer. Gouda, Pieter Schoonevelt of Jan Pietersz Schoonevelt, 1720-1730. H. 3.9 cm (AR. 1297. 35/BK-NM-1684-35).

Ovale modellen, 18de-19de eeuw groffe kwaliteit Gouda

Catalogusnummer 32. Tabakspijp van pijpenaarde met ovaalvormige ketel met radering aan steelzijde. Ketelmerk links 50 gekroond. Bijmerk weerszijden hiel wapen Gouda met S. Gouda, Jan de Wilde en weduwe of Adrianus de Bruijn, 1750-1780. H. 3.8 cm (AR. 1297. 48/BK-NM-1684-48 (cat.nr. 33) en AR. 1297. 86/BK-NM-1684-86).

Catalogusnummer 33. Tabakspijp van pijpenaar met ovaalvormige ketel. Ketelmerk links IH gekroond. Gouda, Jan Fransz. Heeneman, 1740-1750. H. 4.3 cm (AR. 1297. 84/BK-NM-1684-84).

Catalogusnummer 34. Tabakspijp van pijpenaar met ovaalvormige ketel. Ketelmerk links springende hond gekroond. Gouda, Daniel van Hoorn, 1740-1760. H. 4 cm (AR. 1297. 47/BK-NM-1684-47).

Catalogusnummer 35a-c. Tabakspijp van pijpenaar met ovaalvormige ketel met radering aan steelzijde. Vormnaad steelzijde slordig met kam afgewerkt. Ketelmerk links arm met tulp. Bijmerk weerszijden hiel wapen Gouda met S. Gouda[?] Lieve Gijsbertsz van Keulen en weduwe Appolonia van den Berg of Jacob van Keulen, 1740-1770. H. 3.9 cm (AR. 1297. 53/BK-NM-1684-53). NM-1684-126).

Catalogusnummer 36. Tabakspijp van pijpenaar met ovaalvormige ketel met radering aan steelzijde. Ketelmerk links arm met tulp. Gouda, Lieve Gijsbertsz van Keulen en weduwe Appolonia van den Berg of Jacob van Keulen, 1735-1760. H. 4.2 cm (AR. 1297. 54/BK-NM-1684-54).

Catalogusnummer 37. Tabakspijp van pijpenaar met ovaalvormige ketel met radering aan steelzijde. Vormnaad steelzijde met kam afgewerkt. Ketelmerk links arm met tulp. Gouda, Lieve Gijsbertsz van Keulen en weduwe Appolonia van den Berg of Jacob van Keulen, 1735-1760. H. 3.9 cm (AR. 1297. 51/BK-NM-1684-51). NM-1684-86).

Catalogusnummer 38. Tabakspijp van pijpenaarde met ovaalvormige ketel met radering aan steelzijde. Ketelmerk links arm met tulp. Ketel weerszijden een bloem. Gouda, Lieve Gijsbertsz van Keulen en weduwe Appolonia van den Berg of Jacob van Keulen, 1735-1770. H. 4.2 cm (AR. 1297. 52/BK-NM-1684-52).

Catalogusnummer 39a-b. Tabakspijp van pijpenaarde met ovaalvormige ketel. Ketelmerk links Zeeuwse rijksdaalder. Bijmerk weerszijden hiel wapen met S. Gouda, Willem Boot of Pieter Thoen, 1740-1780. H. 4 cm (AR. 1297. 111/BK-NM-1684-111).

Catalogusnummer 40. Tabakspijp van pijpenaarde met ovaalvormige ketel met radering aan steelzijde. Vormnaden met kam afgewerkt. Ketelmerk links lampetkan gekroond met AN tussen palmtakken. Bijmerk weerszijden hiel wapen Gouda met S. Gouda, Antoni Nobel, 1750-1780. H. 3.8 cm (AR. 1297. 110/BK-NM-1684-110).

Catalogusnummer 41. Tabakspijp van pijpenaarde met trechtervormige ketel met filtradering, gehouden door een zittende man met gekruld haar en hoed. Steel onderzijde met kam bestreken. Ketel links onder de filt de initialen IB. Ketel linksonder wapen Gouda. Gouda, Jan Boot, 1740-1744. H. 3.3, L. 5.4 cm (AR. 1297. 126/BK-NM-1684-126).

Ovale modellen, 18de – 19de eeuw groffe kwaliteit Gorinchem

Catalogusnummer 42. Tabakspijp van pijpenaarde met ovaalvormige ketel. Ketelmerk links DBN met gekroonde N. Gorinchem, Dirk Barunet, 1750-1785. H. 4.3 cm (AR. 1297. 56/BK-NM-1684-56). Van der Meulen, Brinkerink en Von Hout, 1992, p. 75, Plaat 18, afb. 12.

Catalogusnummer 43. Tabakspijp van pijpenaarde met ovaalvormige ketel. Ketelmerk links DBN met gekroonde vis boven drie golven. Gorinchem, Dirk Barunet, 1750-1785. H. 4 cm (AR. 1297. 92/BK-NM-1684-92). Van der Meulen, Brinkerink en Von Hout, 1992, p. 75, Plaat 18, afb. 13-14. NM-1684-86).

Catalogusnummer 44. Tabakspijp van pijpenaarde met rondbodem ketel. Ketelmerk weerszijde DBUN tussen bloemen en bladertakken. Vormnaden met kam afgewerkt. Gorinchem, Dirk Barunet, 1750-1785. H. 3.9 cm (AR. 1297. 89/BK-NM-1684-89 (cat.nr. 44) en AR. 1297. 88/BK-NM-1684-88). Van der Meulen, Brinkerink en Von Hout, 1992, p. 75, Plaat 18, afb. 1-2.

Catalogusnummer 45a-c. Tabakspijp van pijpenaarde met ovaalvormige ketel. Ketelmerk weerszijden IOH tussen bladertakken. Gorinchem, Jan Ophuijzen senior of junior, 1750-1780. H. 4.1 cm (AR. 1297. 87/BK-NM-1684-87). Van der Meulen, Brinkerink en Von Hout, 1992, p. 61, Plaat 8, afb. 1.

Catalogusnummer 46. Tabakspijp van pijpenaarde met ovaalvormige ketel. Vormnaden met kam afgewerkt. Ketelmerk links IOH met gekroonde vis met drie golven. Gorinchem, Jan Ophuijzen senior of junior, 1750-1780. H. 3.7 cm (AR. 1297. 98/BK-NM-1684-98). Van der Meulen, Brinkerink en Von Hout, 1992, p. 108, Plaat 43, afb. 7-10.

Catalogusnummer 47. Tabakspijp van pijpenaarde met ovaalvormige ketel. Ketelmerk links IDL met gekroonde vis met drie golven. Gorinchem, Johannes de Lang, 1750-1780. H. 3.7 cm (AR. 1297. 1/BK-NM-1684-1). Van der Meulen, Brinkerink en Von Hout, 1992, p. 139.

Catalogusnummer 48 en 49. Tabakspijp van pijpenaarde met ovaalvormige ketel. Vormnaden met kam afgewerkt. Ketelmerk links IVA met gekroonde vis met drie golven. Gorinchem, Jan van Aten, 1750-1780. H. 3.9 cm (AR. 1297. 99/BK-NM-1684-99 (cat.nr.48) en AR. 1297. 100/BK-NM-1684-100 (cat.nr. 49)). Van der Meulen, Brinkerink en Von Hout, 1992, p. 109, Plaat 44, afb. 14-16.

Catalogusnummer 50 en 51. Tabakspijp van pijpenaarde met ovaalvormige ketel. Ketelmerk links IVW met gekroonde N. Gorinchem, Jan van Wouw, 1760-1790. H. 4 cm (AR. 1297. 74/BK-NM-1684-74 (cat.nr. 51) en AR. 1297. 73/BK-NM-1684-73 (cat.nr. 50)). Van der Meulen, Brinkerink en Von Hout, 1992, p. 79, afb. 7-9.

Catalogusnummer 52a-c. Tabakspijp van pijpenaarde met ovaalvormige ketel. Ketelmerk links IVW met gekroonde pauw tussen bladertakken. Vormnaden met kam afgewerkt. Gorinchem, Jan van Wouw, 1760-1790. H. 4.2 cm (AR. 1297. 108/BK-NM-1684-108). Van der Meulen, Brinkerink en Von Hout, 1992, p. 90 en 112, afb. 6

Catalogusnummer 53. Tabakspijp van pijpenaarde met ovaalvormige ketel. Ketelmerk links WGB met gekroonde vis met drie golven. Gorinchem, Wouter Groenenberg, 1750-1785. H. 3.9 cm (AR. 1297. 104/BK-NM-1684-104). Van der Meulen, Brinkerink en Von Hout, 1992, p. 71, Plaat 16, afb. 6-13.

Catalogusnummer 54a-b. Tabakspijp van pijpenaarde met ovaalvormige ketel. Ketelmerk links man met pijp op stoel gekroond. Vormnaden met kam afgewerkt. Gorinchem(?), 1750-1780. H. 4.2 cm (AR. 1297. 91/BK-NM-1684-91). Van der Meulen, Brinkerink en Von Hout, 1992, p. 75, Plaat 18, afb. 7.

Ovale modellen, 18de – 19de eeuw groffe kwaliteit Schoonhoven

Catalogusnummer 55. Tabakspijp van pijpenaarde met ovaalvormige ketel. Ketelmerk links GHL met driemaster. Schoonhoven, Gerrit Hollands (Hollander) en weduwe Debora de Ruyter, 1750-1790. H. 4.2 cm (AR. 1297. 109/BK-NM-1684-109). Korpershoek 2020, p. 232-233, afb. 814.

Catalogusnummer 56. Tabakspijp van pijpenaarde met ovaalvormige ketel. Ketelmerk links GHL met gekroonde vis zonder golfjes. Schoonhoven, Gerrit Hollands (Hollander) en weduwe Debora de Ruyter, 1750-1790. H. 3.9 cm (AR. 1297. 95/BK-NM-1684-95). Korpershoek 2020, p. 232 en 234, afb. 831.

Catalogusnummer 57. Tabakspijp van pijpenaarde met ovaalvormige ketel. Ketelmerk links GHL met gekroonde N. Schoonhoven, Gerrit Hollands (Hollander) en weduwe Debora de Ruyter, 1750-1790. H. 4.2 cm (AR. 1297. 61/BK-NM-1684-61). Korpershoek 2020, p. 232-234, afb. 816-829.

Catalogusnummer 58. Tabakspijp van pijpenaarde met groffe, ovaalvormige ketel. Ketelmerk links GHL met gekroonde N. Vormnaden met kam afgewerkt. Vijf exemplaren uit dezelfde persvorm. Schoonhoven, Gerrit Hollands (Hollander) en weduwe Debora de Ruyter, 1750-1790. H. 4.2/4.4 cm (AR. 1297. 57 (cat.nr. 58); AR. 1297. 60; AR. 1297. 62; AR. 1297. 63 en AR. 1297. 65/ BK-NM-1684-57; BK-NM-1684-60; BK-NM-1684-62; BK-NM-1684-63 en BK-NM-1684-65). Korpershoek 2020, p. 232-234, afb. 816-829.

Catalogusnummer 59. Tabakspijp van pijpenaarde met ovaalvormige ketel. Ketelmerk links CHN met gekroonde N. Schoonhoven, Cornelis Huijvenaar, 1760-1800. H. ca 4.3 cm (AR. 1297. 66/BK-NM-1684-66). Korpershoek 2020, p. 291 en 293, afb. 1329-1339.

Catalogusnummer 60a-b. Tabakspijp van pijpenaarde met ovaalvormige ketel. Vormnaden met kam afgewerkt. Ketelmerk links HDH met gekroonde ooievaar. Schoonhoven, Huijbert de Hoog, 1745-1790. H. 4.2 cm (AR. 1297. 106/BK-NM-1684-106). Korpershoek 2020, p. 269-271, afb. 1086-1091.

Catalogusnummer 61. Tabakspijp van pijpenaarde met ovaalvormige ketel. Ketelmerk links HLR met gekroond wapen van Utrecht gehouden door twee staande leeuwen. Schoonhoven, Johannis (Hannis) Lammoree, 1750-1770. H. 4.1 cm (AR. 1297. 90/BK-NM-1684-90). Korpershoek 2020, p. 278-279, afb. 1164-1165.

Catalogusnummer 62a-b. Tabakspijp van pijpenaarde met ovaalvormige ketel. Ketelmerk links HLR met gekroonde vis. Schoonhoven, Johannis (Hannis) Lammoree, 1750-1770. H. 4.1 cm (AR. 1297. 96/BK-NM-1684-96). Korpershoek 2020, p. 278 en 280, afb. 1185.

Catalogusnummer 63. Tabakspijp van pijpenaarde met ovaalvormige ketel. Ketelmerk links IANM met gekroonde vis met drie golven. Vormnaden met kam afgewerkt. Schoonhoven, Johannes Willemsz Murk, 1750-1795. H. 4.1 cm (AR. 1297. 97/BK-NM-1684-97). Korpershoek 2020, p. 227 en p. 229, afb. 796 en afb. 800-801.

Catalogusnummer 64. Tabakspijp van pijpenaarde met ovaalvormige ketel. Ketelmerk links GVD met gekroonde N. Vormnaden met kam afgewerkt. Schoonhoven, Gerrit van Duuren (de oude), 1750-1780. H. 3.9 cm (AR. 1297. 55/BK-NM-1684-55). Korpershoek 2020, p. 178-180, afb. 423-452.

Catalogusnummer 65. Tabakspijp van pijpenaarde met ovaalvormige ketel. Ketelmerk links IG gekroond. Schoonhoven(?), 1750-1780. H. 4.4 cm (AR. 1297. 83/BK-NM-1684-83 (cat.nr. 64) en AR. 1297. 82/BK-NM-1684-82). Korpershoek 2020, p. 169-170, afb. 362-375.

Catalogusnummer 66. Tabakspijp van pijpenaarde met ovaalvormige ketel. Ketelmerk links IHN met gekroonde N. Twee exemplaren uit dezelfde persvorm. Schoonhoven, Jacobus Huijvenaer (de oude) en weduwe Christina Latoer, 1760-1795. H. 3.9 cm (AR. 1297. 65a en AR. 1297. 67/BK-NM-1684-65-A (cat.nr. 65) en BK-NM-1684-67). Korpershoek 2020, p. 289-290, afb. 1285-1288.

Catalogusnummer 67. Tabakspijp van pijpenaarde met ovaalvormige ketel. Ketelmerk links ILR met gekroonde N. Schoonhoven, Johannes (Jan) Lammoree en weduwe Aagje den Buurman, 1780-1800. H. 3.8 cm (AR. 1297. 68/BK-NM-1684-68). Korpershoek 2020, p. 281, afb. 1207-1214.

Catalogusnummer 68. Tabakspijp van pijpenaarde met ovaalvormige ketel. Ketelmerk links IVHA met gekroonde N. Schoonhoven(?), 1750-1790. H. 3.8 cm (AR. 1297. 69/BK-NM-1684-69).

Catalogusnummer 69. Tabakspijp van pijpenaarde met ovaalvormige ketel. Ketelmerk links IVS met gekroonde N. Vormnaden met kam afgewerkt. Schoonhoven(?), 1780-1800. H. 4.1 cm (AR. 1297. 70/BK-NM-1684-70 (cat.nr. 69); AR. 1297. 71/BK-NM-1684-71 en AR. 1297. 72/BK-NM-1684-72). *Korpershoek* 2020, p. 327-328, afb. 1557.

Catalogusnummer 70. Tabakspijp van pijpenaarde met ovaalvormige ketel. Ketelmerk links KM met gekroond wapen van Utrecht gehouden door twee staande leeuwen. Vormnaden met kam afgewerkt. Schoonhoven, Coenraad Willemsz Murk en weduwe Willemijntje Welleken, 1750-1780. H. 4.2 cm (AR. 1297. 91/BK-NM-1684-91). *Korpershoek* 2020, p. 224, afb. 750-753.

Catalogusnummer 71. Tabakspijp van pijpenaarde met ovaalvormige ketel. Ketelmerk links KRM met gekroonde N. Vormnaden met kam afgewerkt. Schoonhoven, Coenradus Arnoldusz Murk, 1760-1800. H. 4 cm (AR. 1297. 75/BK-NM-1684-75). *Korpershoek* 2020, p. 225-226, afb. 759-769.

Catalogusnummer 72. Tabakspijp van pijpenaarde met ovaalvormige ketel. Ketelmerk links KRM met gekroonde vis met drie golven. Vormnaden met kam afgewerkt. Schoonhoven, Coenradus Arnoldusz Murk, 1760-1800. H. 3.8 cm (AR. 1297. 102/BK-NM-1684-102). *Korpershoek* 2020, p. 225-226, afb. 770-777.

Catalogusnummer 73. Tabakspijp van pijpenaarde met groffe, ovaalvormige ketel. Ketelmerk links KVR (waarbij de I is veranderd in een K) met gekroonde vis met drie golven. Vormnaden met kam afgewerkt. Schoonhoven, Jacobus van Rijn, 1760-1780. H. 4 cm (AR. 1297. 101/BK-NM-1684-101). *Korpershoek* 2020, p. 299, afb. 1390 (met IVR).

Catalogusnummer 74. Tabakspijp van pijpenaarde met groffe, ovaalvormige ketel. Ketelmerk links LDIS met gekroonde vis met drie golven. Vormnaden met kam afgewerkt. Twee exemplaren uit dezelfde persvorm. Schoonhoven, Jan Smit, 1780-1810. H. 3.8 cm (AR. 1297. 93/ BK-NM-1684-93 en AR. 1297. 94/ BK-NM-1684-94). Korpershoek 2020, p. 305, afb. 1423-1432.

Catalogusnummer 75. Tabakspijp van pijpenaarde met groffe, ovaalvormige ketel. Ketelmerk links MAO met M gekroond. Schoonhoven, Machiel Andriesz van Oosterhout, 1740-1760. H. 4.2 cm (AR. 1297. 85/BK-NM-1684-85). Korpershoek 2020, p. 151 en p. 153-154.

Catalogusnummer 76. Tabakspijp van pijpenaarde met groffe, ovaalvormige ketel. Ketelmerk links MVO met gekroonde vis met drie golven. Vormnaden met kam afgewerkt. Schoonhoven, Machiel van Genderen, 1750-1785. H. 4.1 cm (AR. 1297. 103/BK-NM-1684-103). Korpershoek 2020, p. 211 en 213, afb. 672-681.

Catalogusnummer 77. Tabakspijp van pijpenaarde met groffe, ovaalvormige ketel. Ketelmerk links MVO met N gekroond. Twee exemplaren uit dezelfde persvorm. Schoonhoven, Machiel Andriesz van Oosterhout, 1760-1775. H. 4.2 cm (AR. 1297. 76/ BK-NM-1684-76 (cat. nr. 77) en AR. 1297. 77/BK-NM-1684-77). Korpershoek 2020, p. 151 en p. 156, afb. 267.

Catalogusnummer 78. Tabakspijp van pijpenaarde met ovaalvormige ketel. Ketelmerk links NKW met N gekroond. Vormnaden met kam afgewerkt. Schoonhoven, Nicolaas Walter, 1790-1794. H. 4 cm (AR. 1297. 78/ BK-NM-1684-78). Korpershoek 2020, p. 235, afb. 842-849.

Catalogusnummer 79. Tabakspijp van pijpaaarde met ovaalvormige ketel. Ketelmerk links NKW met N gekroond. Vormnaden met kam afgewerkt. Schoonhoven, Nicolaas Walter, 1790-1794. H. 4.1 cm (AR. 1297. 77a/BK-NM-1684-77-A). *Korpershoek* 2020, p. 235, afb. 842-849.

Catalogusnummer 80 en 81. Tabakspijp van pijpaaarde met ovaalvormige ketel. Ketelmerk links PST met gekroonde N. Vormnaden met kam afgewerkt. Schoonhoven, Pieter Jansz Seton, 1775-1795. H. 3.8 cm (AR. 1297. 80/BK-NM-1684-80 (cat.nr. 80) en AR. 1297. 81/BK-NM-1684-81 (cat.nr. 81)). *Korpershoek* 2020, p. 266-267, afb. 1055-1065.

Catalogusnummer 82 en 83. Tabakspijp van pijpaaarde met ovaalvormige ketel. Ketelmerk links PDL met kwispedoor. Schoonhoven, Pieter de Leeuw, 1745-1785. H. 4 cm (AR. 1297. 124/BK-NM-1684-124 (cat. nr. 83) en AR. 1297. 46/BK-NM-1684-46 (cat.nr. 82)). *Korpershoek* 2020, p. 246 en p. 248, afb. 937.

Catalogusnummer 84. Tabakspijp van pijpaaarde met ovaalvormige ketel. Ketelmerk links PDL met gekroonde N. Vormnaden met kam afgewerkt. Schoonhoven, Pieter de Leeuw, 1745-1785. H. 4.1 cm (AR. 1297. 79/BK-NM-1684-79). *Korpershoek* 2020, p. 246 en p. 248, afb. 927-933.

Catalogusnummer 85. Tabakspijp van pijpaaarde met ovaalvormige ketel zonder hiel. Ketel onderzijde twaalf knorren met omlijningen. Ketelmerk steelzijde IHD gekroond. Schoonhoven, Joris Hoogendijk, 1750-1785. H. 3.6 cm (AR. 1297. 144/BK-NM-1684-144). *Korpershoek* 2020, p. 253 en 256, afb. 1007-1008.

Catalogusnummer 86. Tabakspijp van pijpenaarde met ovaalvormige ketel zonder hiel. Ketel onderzijde twaalf knorren met omlijningen. Schoonhoven(?), 1750-1780. H. 3.9 cm (AR. 1297. 127/BK-NM-1684-127 (afb.) en AR. 1297. 128/BK-NM-1684-128). Korpershoek 2020, p. 330, afb. 1571-1572.

Catalogusnummer 87. Tabakspijp van pijpenaarde met ovaalvormige ketel zonder hiel. Ketel onderzijde twaalf knorren met omlijningen. Ketel steelzijde gekroond wapenschild met staande leeuw en golven tussen blader-takken. Schoonhoven(?), 1750-1785. H. 4 cm (AR. 1297. 142/BK-NM-1684-142 (cat.nr. 87); AR. 1297. 143/BK-NM-1684-143 en AR. 1297. 141/BK-NM-1684-141). Korpershoek 2020, p. 330, afb. 1573a-b.

Ovale modellen, 18de – 19de eeuw groffe kwaliteit West Nederland

Catalogusnummer 88. Tabakspijp van pijpenaarde met ovaalvormige ketel. Ketel weerszijden roos van zes stippen. West Nederland, 1740-1770. H. 4.4 cm (AR. 1297. 44/BK-NM-1684-44).

Catalogusnummer 89. Tabakspijp van pijpenaarde met ovaalvormige ketel met radering aan steelzijde. Ketel links roos van acht stippen boven een losse stip en ketel rechts roos van acht stippen. West Nederland, 1750-1780. H. 4.1 cm (AR. 1297. 39/BK-NM-1684-39).

Catalogusnummer 90. Tabakspijp van pijpenaarde met ovaalvormige ketel. Ketelmerk links staande man met glas en AVOES onder kroon. West Nederland, 1750-1800. H. 4.1 cm (AR. 1297. 113/BK-NM-1684-113).

Catalogusnummer 91a-b. Tabakspijp van pijpenaarde met ovaalvormige ketel. Ketelmerk links eierkorf binnen acht stippen. Ketel rechts roos van zes stippen. West Nederland, 1750-1800. H. 4 cm (AR. 1297. 123/BK-NM-1684-123).

Catalogusnummer 92a-b. Tabakspijp van pijpenaarde met ovaalvormige ketel. Ketelmerk links gekroonde ooievaar/wapen van Den Haag. West Nederland, 1750-1800. H. 4.1 cm (AR. 1297. 105/BK-NM-1684-105).

Catalogusnummer 93. Tabakspijp van pijpenaarde met ovaalvormige ketel. Ketel onderzijde twaalf knorren met omlijnningen en bladmotiefjes. Steel bovenzijde een langwerpige gat veroorzaakt tijdens productie waarbij de weijer te hoog is ingestoken. Ketel licht gedeukt. West Nederland, 1750-1780. H. 3.8 cm (AR. 1297. 130/BK-NM-1684-130).

Catalogusnummer 94. Tabakspijp van pijpenaarde met ovaalvormige ketel. Ketel onderzijde acht knorren waartussen parelrijen en roosjes van stippen. West Nederland, 1750-1780. H. 3.9 cm (AR. 1297. 131/BK-NM-1684-131).

Catalogusnummer 95. Tabakspijp van pijpenaarde met ovaalvormige ketel. Ketel onderzijde acht knorren waartussen parelrijen en bloemen. West Nederland, 1750-1780. H. 4.3 cm (AR. 1297. 139/BK-NM-1684-139).

Catalogusnummer 96a-c. Tabakspijp van pijpenaarde met ovaalvormige ketel. Ketel onderzijde acht knorren waartussen parelrijen eindigend in afwisselend harten, ruiten en 'roosters'(?). West Nederland, 1750-1780. H. 3.9 cm (AR. 1297. 140/BK-NM-1684-140).

Catalogusnummer 97a-c. Tabakspijp van pijpenaarde met ovaalvormige ketel zonder hiel. Ketel steelzijde het wapen van Frankrijk met drie lelies (links) en Navarre (rechts), gehouden door staande engelen met gedrapeerde gewaden. Vormnaad boven het wapen en aan de keerzijde met kam afgewerkt. West Nederland, 1750-1790. H. 4.1 cm (AR. 1297. 119/BK-NM-1684-119).

Rondbodem modellen, 18de – 19de eeuw fijne/porceleijne kwaliteit

Catalogusnummer 98a-c. Tabakspijp van pijpenaarde met ovaalvormige ketel, zonder hiel, met filtradering. Ketelmerk onderzijde gestempelde 48 gekroond. Bijmerk ketel rechts glad wapenschild. Gouda, Pieter Jansz Bakker of Wiggert van der Heijden, 1750-1780. H. 4 cm (AR. 1297. 121/BK-NM-1684-121).

Catalogusnummer 99a-c. Tabakspijp van pijpenaarde met half geglaasde ovaalvormige ketel zonder hiel, met filtradering. Ketel bovenzijde geglaasd, aan de onderzijde twaalf knorren doorlopend op de steel en eindigend met een band waarop 'GO DA' [GOUDA]. Steel bovenzijde met kam afgewerkt. Ketelmerk steelzijde gestempelde bok met B. Merk tweemaal over elkaar gestempeld. Gouda, diverse makers, 1750-1800. H. 4.9 cm (AR. 1297. 129/BK-NM-1684-129).

Catalogusnummer 100a-c. Tabakspijp van pijpenaarde met half geglaasde ovaalvormige ketel zonder hiel, met filtradering. Ketel bovenzijde geglaasd, onderzijde knorren in omlijning, aan de bovenzijde eindigend in boogjes waarin afwisselend gestileerde roosjes en lelies en boven de boogjes een rij bloempjes. Ketelmerk steelzijde gestempelde fruitben. Geen bijmerk. Gouda, Jan Nieuwveld, 1740-1780. H. 4.1 cm (AR. 1297. 132/BK-NM-1684-132; AR. 1297. 134/BK-NM-1684-134 (cat. nr. 101) en AR. 1297. 136/BK-NM-1684-136).

Catalogusnummer 101a-d. Tabakspijp van pijpenaarde met ovaalvormige ketel, zonder hiel, met filtradering. Ketel steelzijde hoofd van man met snor, ringbaard en oorbellen en rond het hoofd een band met V-vormige lijnen met blad. Ketelmerk onderzijde gestempelde 47 gekroond. Gouda, Dirk Bokhoven; Hendrik Bosch of Gerrit van Florense, 1750-1780. H. 3.9 cm (AR. 1297. 125/BK-NM-1684-125).

Catalogusnummer 102a-d. Tabakspijp van pijpenaarde met half geglaasde ovaalvormige ketel zonder hiel, met filtradering. Ketel bovenzijde geglaasd, onderzijde knorren in omlijning, aan de bovenzijde eindigend in boogjes waarin afwisselend gestileerde roosjes en lelies en boven de boogjes een rij bloempjes. Ketelmerk steelzijde gestempelde fruitben. Bijmerk ketel links wapen van Gouda. Gouda, Jan Nieuwveld, 1740-1780. H. 4.3 cm (AR. 1297. 133/BK-NM-1684-133; AR. 1297. 135/BK-NM-1684-135; AR. 1297. 137/BK-NM-1684-137 en AR. 1297. 138/BK-NM-1684-138 (cat.nr. 102)).

Ovale modellen, 18de – 19de eeuw fijne/porceleijne kwaliteit

Catalogusnummer 103a-d. Tabakspijp van pijpenaarde met korte, geglaasde ovaalvormige ketel met filtradering. Ketelmerk steelzijde VR gekroond(?). Geen bijmerk, hiel rechts vormmerk cirkel. Alphen aan den Rijn(?), 1750-1780. H. 3.6 cm (AR. 1297. 120/BK-NM-1684-120).

Catalogusnummer 104a-b. Tabakspijp van pijpenaarde met korte, geglaasde ovaalvormige ketel met filtradering. Hielmerk turfmand gekroond. Bijmerk hiel links wapen Gouda. Gouda, Jan Houtam of Teunis van Son, 1750-1780. H. 4.1 cm (AR. 1297. 122/BK-NM-1684-122).

Catalogusnummer 105a-h (zie ook afb. 17). Tabakspijp van pijpaaarde met ovaalvormige ketel met vier afgevlakte zijden en filtradering. Ketel steelzijde twee ovaal met de portretten van koning-keizer Frans en keizerin Maria Theresia met de opschriften KEISER en KEISERIN en keerzijde een gekroonde dubbelkoppige adelaar van het Habsburgse rijk en het gekroonde wapenschild van Hongarije. Hielmerk kind in de wieg gekroond. Bijmerk hiel links wapen Gouda. Gouda, Cornelis Gruijtershof, 1748-1770. H. 4.5 cm (AR. 1297. 118/BK-NM-1684-118).

Catalogusnummer 106a-f. Tabakspijp van pijpaaarde met ovaalvormige ketel met filtradering. Ketel steelzijde karikaturale kop met daaronder de letters VP en op lint VIVAT ORANIE. Ketel weerszijden ovaal met (mogelijk) stadhouder Willem V en Frederica Sophia Wilhelmina van Pruisen met bloem in haar rechterhand. Ketel keerzijde staande gekroonde leeuw met staf met vrijheidshoed in een tuin. Vormnaad steelzijde met kam afgewerkt. Hielmerk zwijn. Bijmerk hiel links wapen Gouda. Gouda, Evert Meurs(?), 1774-1808. H. 4.9 cm (AR. 1297. 114/BK-NM-1684-114).

Catalogusnummer 107a-b. Fragment van tabakspijp van pijpaaarde met ovaalvormige ketel. Ketel links een zittende man met hoed en kleipijp in linkerhand. Ketel steelzijde tafel met een wijnroemer. Op een lint aan de bovenzijde stond oorspronkelijk 'De Goede Vrintschap'. Hielmerk afgebroken. Gouda, 1740-1780. H. scherf 4.9 cm (AR. 1297. 117/BK-NM-1684-117).

Catalogusnummer 108a-d. Tabakspijp van pijpaaarde met ovaalvormige ketel. Ketel steelzijde gekroond wapenschild van Pruisen, gehouden door twee staande wildemannen met knots, bovenlangs op lint [KONING VA:] PRUYSE:. Hielmerk molen. Bijmerk hiel links wapen Gouda. Gouda, Jacob Arijsz. Danens of Jan Arijsz Danens, 1740-1780. H. 5 cm (AR. 1297. 116/BK-NM-1684-116).

Catalogusnummer 109a-e. Tabakspijp van pijpaaarde met ovaalvormige ketel met links Mercurius met slangenstaf zittend op een kist met letters PS tussen een pijpenmandje (bennetje) en een pijpenton en op de achtergrond twee schepen. Ketel rechts zittende Neptunus met drietand, vissen en schelpen en op de achtergrond een schip. Ketel steelzijde staande leeuw met zwaard en pijlenbundel. Bovenlangs de ketelrand bloemen guirlandes. De signatuur PS is van de Goudse zilversmid en graveur van pijpenvormen Pieter Scholenaar. Hielmerk GN gekroond. Bijmerk hiel links wapen Gouda. Gouda, Adrianus Fransz Sparnaaij, 1814-1830. H. 4.8 cm (AR. 1297. 115/BK-NM-1684-115).

Pijpen met een luchtje?

Kleipijpen uit het scheepswrak ZP5/6 Zeewolde

(Gemeente Zeewolde)¹

Michiel Purmer, Jos Bazelmans, Jan van Doesburg en Menno van der Heiden²

Pipes with a smell? Clay pipes from the shipwreck ZP5/6 Zeewolde (Municipality of Zeewolde)

What do clay pipes, gas factories and a shipwreck (code ZP5/6) from Southern Flevoland have in common? A batch of nearly a hundred pipe bowls, found during the excavation of a small wooden vessel, provides an answer to this question. Based on the investigation of the cargo it may be assumed that it is the waste from a gas factory.

The ship sank in the fourth quarter of the nineteenth century on the Zuiderzee and was found near Zeewolde. In this research, clay pipes again proved to have a great dating value. One of the pipe bowls is the youngest find in the wreck and thus provides a terminus post quem dating: the ship can only have perished after the production date of the pipe in question. This article describes the pipes from ZP5/6 which are all of Dutch manufacture with the exception of some porcelain pipe fragments.

Inleiding

Wat hebben kleipijpen, gasfabrieken en een scheepswrak uit Zuidelijk Flevoland met elkaar te maken? Een partij van bijna honderd pijpenkoppen, aangetroffen bij de opgraving van een klein houten scheepje geeft een antwoord op deze vraag.³

Het gaat om de restanten van een scheepje bekend onder de code ZP5/6. Het schip is in het vierde kwart van de negentiende eeuw vergaan op de Zuiderzee en bij Zeewolde aangetroffen. De roef bevond zich in het achterste gedeelte van het schip en is teruggevonden. Ook een groot deel van de lading is aangetroffen. Het wrak is in 1982 gedeeltelijk opgegraven door Reinder Reinders, destijds werkzaam bij de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders (RIJP) en de Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van Geschiedenis. In 2019 voerde de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed opnieuw opgravingen uit.⁴ Tijdens beide onderzoeken zijn kleipijpen aangetroffen. Bij dit onderzoek bleken kleipijpen wederom een grote daterende waarde te hebben. Zo is één van de pijpenkoppen de jongste vondst in het wrak en levert daarmee een zogenaamde post quem-datering: het schip kan pas vergaan zijn na de productiedatum van de bedoelde reliëfpijp. Dit artikel geeft een beschrijving van de pijpen uit ZP5/6, waarvan het overgrote deel van Nederlandse makelij is. Kleipijpen waar bij nader inzien een luchtje aan zit.

Het scheepswrak ZP5/6

Op de bodem van de voormalige Zuiderzee liggen vele scheepswrakken; een deel ervan ligt in de bodem van de Noordoostpolder en de Flevopolder. Wie door de polders rijdt kent wellicht de blauwwit gestreepte palen met een rood silhouet van een schip erop. Ze markeren plekken waar een wrak ligt. Eén van de wrakken is ZP5/6. Het schip werd in 2019 opgegraven als onderdeel van een universitaire field school. Een vergelijking met de resultaten van een eerdere opgraving in 1982 bood de mogelijkheid een beeld te krijgen van het tempo waarin houten scheepsresten in de polder vergaan en verdwijnen. Uit het archeologisch onderzoek blijkt dat het om een ongeveer 18,5 meter lang en rond de 4,5 meter breed houten schip ging. De indeling bestond uit een roef, laadruim en vooronder. Deze laatste is in het verleden bij de aanleg van een sloot grotendeels opgeruimd. In het ruim bevond zich een substantiële hoeveelheid (stads) afval. Het is daarom niet vreemd dat de opgraving heel veel vondsten opleverde. Er kon een onderscheid worden gemaakt tussen gebruiksvoorwerpen die de opvarenden in de roef gebruikten en de stukken van gebroken huisraad en ander afval dat in de lading zat.

In de lading werden, naast de nodige pijpfragmenten, veel aardewerkscherven, stukken van glazen flessen, flesjes en drinkglazen, baksteenpuin en dierlijk bot aangetroffen. Aanvankelijk werd gedacht dat het scheepje

een turfschuit was die stadsafval en menselijke fecaliën als retourvracht vervoerde om akkers mee te bemesten. Bij nader onderzoek bleek echter het grootste deel van de lading te bestaan uit slakken, steenkool, cokes en gruis. Uit onderzoek met een hand held röntgen fluorescentie spectrometer (XRF) bleek dat de lading niet uitzonderlijk fosfaatrijk was, zoals te verwachten bij stadsafval, maar een hoge concentratie zware metalen en dan met name lood bevatte. Het betrof materiaal waarvan sommigen zich toen al afvroegen hoe je het veilig kon verwerken.

Afval van een gasfabriek?

Op basis van het onderzoek van de lading mag wellicht worden aangenomen dat het grotendeels om het afval van een gasfabriek gaat. In gasfabrieken werd steenkool verbrand om gas te produceren. De eerste gasfabriek werd in Nederland in 1826 opgericht. Zeker in de tweede helft van de negentiende eeuw waren gasfabrieken in grote getale te vinden in Nederland. De gasproductie was belangrijk voor de late maar snelle industrialisatie van Nederland. In de loop van de (vroeg) twintigste eeuw ontstonden er alternatieven voor dit zogenaamde lichtgas en met name de ontdekking van aardgasvelden maakte deze vorm van gasproductie overbodig. In de jaren na de Tweede Wereldoorlog sloten de gasfabrieken dan ook de deuren.

Cokes en slakken waren restafval van de gasproductie in gasfabrieken. Dit materiaal werd onder andere gebruikt als bestanddeel voor zogenaamde 'toemaak'. Samen met slootbagger, stalmest, beer en stadsafval werd het gebruikt om landerijen op te hogen en de bodemvruchtbaarheid te verbeteren. Met name veel veengebieden zijn met een toemaakdek opgehoogd. Oudere toemaakdekken bestaan dikwijls uit stadsafval en leveren soms grote hoeveelheden kleipijpen op.

Voor de lading van dit scheepje is het de vraag hoe het andere afval, zoals aardewerk, glas, baksteenpuin, botmateriaal en kleipijpen tussen het afval van een gasfabriek terecht is gekomen. Vooralsnog moet ruimte gelaten worden voor de gedachte dat afval van enkele huishoudens, mogelijk vermengd met straatafval, in de lading terecht is gekomen.

De vondsten in het scheepje, zowel in de lading als in de roef, moeten meer duidelijkheid verschaffen over de aard en herkomst van het aan de slakken toegevoegde afval en over het moment van vergaan. In de beantwoording van de laatste vraag speelde de determinatie van de kleipijpen een belangrijke rol.

Pijpen uit scheepswrak ZP5/6

In totaal zijn bij de opgravingen in 1982 en 2019 (fragmenten van) 96 koppen van kleipijpen gevonden en enkele stukken van porseleinen pijpen (bijlage 1).

Daarnaast zijn er vele, niet nader te determineren steelfragmenten aangetroffen. Het overgrote deel (77%) van de te determineren pijpenkoppen (73 stuks) is afkomstig uit Gouda en is onversierd en van het ovoïde model. Van deze 73 koppen stammen er 68 (93%) uit de tweede helft van de negentiende eeuw. Dertien koppen (18%) kent een afwijkend model of is geheel versierd. Ook deze stammen uit genoemde periode en zijn grotendeels van Goudse oorsprong. Een geheel versierde kop - met een afbeelding van een kronkelende slang in het riet - biedt de meest betrouwbare post quem-datering (ca 1880). Deze kop werd gevonden tijdens de opgraving in 1982. Deze datering sluit goed aan bij die van de drukdecors en fabrieksstempels op het industrieel wit aardewerk van de Maastrichtse firma P. Regout. Opvallend is een viertal (5% van de gedetermineerde koppen) koppen afkomstig uit Gouda, Schoonhoven en een onbekend productiecentrum: ze stammen uit de achttiende eeuw en het begin van de negentiende eeuw.

Van de opgraving uit 2019 is ook de vondstlocatie van de koppen binnen het schip bekend. Veruit de meeste exemplaren (38 van de 45) zijn in de lading aangetroffen; een vijftal te determineren exemplaren is in de roef gevonden. Van twee exemplaren is de exacte context onbekend.

Achttiende-eeuwse koppen

Een viertal pijpenkoppen dateert uit de achttiende eeuw. Het betreft een Gouds, trechtervormig model met het hielmerk AVD monogram gekroond, gezet tot 1732 en op basis van het model te dateren tussen 1715 en 1732. Drie koppen zijn van de zogenaamde grove kwaliteit en kennen geen hielmerk maar een versiering op de zijkant(en) van de ketel. Twee koppen zijn toe te schrijven aan Schoonhoven en vrij nauwkeurig te dateren, mede dankzij recent onderzoek.⁵ Het betreft koppen met het zijmerk gekroonde M. Deze koppen zijn geproduceerd door Machiel Andrieszoon van Oosterhout, die actief was tussen 1714 en 1774. Beide koppen stammen echter uit een verschillende periode: het exemplaar met alleen een gekroonde M stamt uit de periode tussen 1715 en 1730, en het andere exemplaar waar boven de M de initialen van de maker zijn afgebeeld, is jonger en is te dateren tussen 1740 en 1760.⁶ De derde grove kop kent op beide zijden van de ketel een bloemvormige versiering die bestaat uit stippen. Dergelijke producten zijn niet aan een productieplaats toe te schrijven, maar aan de vorm te zien dateert dit exemplaar mogelijk uit de periode tussen 1730 en 1770.⁷ Opvallend is, dat van de vier achttiende-eeuwse koppen er drie geen zichtbare rokerssporen hebben. Ze lijken dus ongebruikt.

Gemerkte, ovoïde koppen⁸

Zeventig pijpen zijn van het ovoïde model: de bekende 'Gouwenaar'. Deze groep maakt daarmee bijna 75% van het totaal aantal koppen uit. 58 exemplaren hebben

Afb. 1. Scheepswrak ZP5/6. Zijmerk M met parelkroon. Product van Machiel Andrieszoon van Oosterhout, Schoonhoven, uit de periode 1715-1730 (vondstnummer BL12).

Afb. 2. Scheepswrak ZP5/6. Op de linkerzijde ketel zijmerk M met parelkroon en daarboven de initialen van de maker MAO, waarvan alleen de laatste letter nog zichtbaar is. Op de rechterzijde ketel drie stippen. Product van Machiel Andrieszoon van Oosterhout, Schoonhoven, uit de periode 1740-1760 (vondstnummer RCE 88-13).

een leesbaar hielmerk; bij twaalf koppen is dat niet het geval. De gemerkte exemplaren stammen alle uit Gouda. Op één pijpenkop na werden de betreffende merken alle gezet in Gouda in de periode rond 1870. De uitzondering wordt gevormd door hielmerk DP gekroond (gezet tot 1835); dit is één keer aangetroffen in de lading. Opvallend is het hielmerk 36 gekroond want dit is maar liefst 31 keer aangetroffen, goed voor meer dan de helft van alle ovoïde exemplaren met een leesbaar hielmerk. Twaalf zijn er in de lading gevonden; drie in de roef. Deze koppen zijn gerookt. Het gaat dus niet om fabrieksfal of een per ongeluk gebroken of verloren partij. Dit merk is gezet tot 1874, enkele jaren voor 1880 (zie boven). Een verklaring is lastig. Als de exemplaren met dit merk aan boord zijn gerookt en na gebruik bij het afval zijn gegooid, dan moet het een wat oudere partij zijn geweest. Hierbij is het de vraag of beide in de roef gevonden exemplaren daar bij het vergaan van het

Afb. 3a-3c. Scheepswrak ZP5/6. Drie voorbeelden van het merk 36 gekroond. Dit merk is in het wrak 31 keer aangetroffen (vondstnummers RCE 88-9, RCE 114-20 en RCE 120-24).

schip lagen of hier later terecht zijn gekomen. Bij andere vondsten zijn er namelijk aanwijzingen voor verplaatsing van materiaal of verkeerde toewijzing aan lagen.

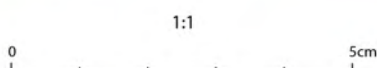
Het lijkt er op dat in het schip ook ouder afval aanwezig was. Hierboven zagen we al dat er vier achttiende-eeuwse pijpenkoppen zijn aangetroffen. Ook zijn vier ovoïde ketels met het merk 67 gekroond aangetroffen. Dit merk is gezet tot 1868. Twee koppen met dit merk zijn in 2019 in de lading gevonden, de beide andere exemplaren zijn in 1982 gevonden en daarvan is de exacte vondstlocatie binnen het schip niet bekend. Bij de aardewerkvondsten doet zich iets vergelijkbaars voor. Hoewel het leeuwendeel van het materiaal uit de periode 1850-1870 stamt, zijn er enkele scherven uit de late middeleeuwen en de achttiende eeuw gevonden.

Van twee merken - PIB en 54 gekroond - zijn elk drie

exemplaren gevonden. De overige 13 hielmerken komen maar één of twee keer voor. In bijlage 1 is een volledige lijst van de merken opgenomen, met voor zover bekend ook de vondstlocatie.

Andere modellen koppen voorzien van een Gouds merk

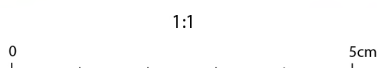
Hoewel de ovoïde kop – ‘de Gouwenaar’- gedurende de gehele negentiende eeuw in Nederland het meest populaire model is, nam de variatie in vormen en versieringen na 1850 sterk toe. In de tweede helft van de negentiende eeuw ontstonden veel nieuwe modellen en ook geheel versierde exemplaren. Deze trend duurt tot ongeveer 1900.⁹ Ook in deze vondst zijn daar exponenten van aangetroffen. Negen pijpenkoppen zijn van het nieuwe elleboogmodel. In drie gevallen is het makersmerk op een verdikking van de steel aangetroffen. Het gaat om het Goudse merk duif gekroond. Eén van de exemplaren

Afb. 4. Scheepswrak ZP5/6. Elleboogpijp met het merk duif gekroond op de steel. In het wrak zijn drie van dergelijke pijpen gevonden (vondstnummer RCE 136-31).

Afb. 5. Scheepswrak ZP5/6. Pijpenkop met in reliëf een kronkelende slang in riet. Datering ca.1880-1910. Met een datering van (na) ca 1880 is het de jongste kop in de vondst (vondstnummer ZP5_28 BL2).

Afb. 6. Scheepswrak ZP5/6. Reliëfpijp ter gelegenheid van het vijftigjarig jubileum van de slag bij Waterloo (1865), maar nog lang daarna door diverse Goudse fabrikanten geproduceerd (vondstnummer RCE 153-34).

Afb. 7. Scheepswrak ZP5/6. Ketel in de vorm van een tonnetje met daarop de spreuk ONS GENOEGEN UIT HET VAT // WORDT MEN HET ZELDEN ZAT, afkomstig uit een onbekend Gouds atelier. Model stamt uit de periode rond 1850-1880 (vondstnummer RCE 195-45).

met dit merk is in de roef gevonden. Een zestal koppen is van het nieuwe rondbodemmodel. Hiervan is slechts één exemplaar gemerkt, in dit geval met het merk 93 gekroond, tot 1875 in Gouda gezet door Engel van Gent gzn. Een steelfragment met daarop het makersmerk LB gekroond en als bijmerk het wapen van Gouda hoorde bij een op het mosterdlepelmodel gelijkende pijp. Een kop van het nieuwe model kromkop is gemerkt met anker van de Goudse fabrikant Jan Revet, die tot 1878 produceerde.

Geheel versierde koppen

Een zestal exemplaren is geheel versierd. De meeste hiervan stammen uit de periode tussen 1865 en 1890. Op één pijpenkop is in reliëf een kronkelende slang in riet afgebeeld. Deze kop komt voor in een verkoopcatalogus van de Goudse firma Goedewaagen uit 1908.¹⁰ Daar is te zien dat op de steel een rat is afgebeeld. De firma Goedewaagen kocht vanaf 1874 partijen Franse pijpenvormen

op, maar daar zat deze vorm niet bij. In 1880 is weer een grote partij opgekocht en daar zat deze mal mogelijk bij. Deze koppen zijn tot ca 1910 gemaakt.¹¹ Met een datering van (na) ca 1880 is het de jongste kop in de vondst. Twee pijpenkoppen zijn gemaakt ter herinnering aan het vijftigste jubileum van de slag bij Waterloo (1865). Deze reliëfpijpen zijn van het zogenaamde 'Mosterdlepel-model': een korte pijp waarbij de steel S-vormig gebogen is en de kop hielloos (rondbodem). Volgens Duco is deze pijp door diverse Goudse fabrikanten vervaardigd vanaf 1865. Ze bleven lang populair. Er zijn diverse uitvoeringen van deze kop bekend en hij wordt regelmatig aangetroffen.¹²

Opmerkelijk is een pijp waarbij de ketel de vorm heeft gekregen van een tonnetje. De spreuk op de ton luidt:

Afb. 8. Scheepswrak ZP5/6. Model 'korte Izabé' met een versiering van lijnen. Datering periode 1865-1890 (vondstnummer BL10).

Afb. 9. Scheepswrak ZP5/6. Model 'korte Izabé' met een versiering van lobben. Datering periode 1875-1890 (vondstnummer BL9).

Afb. 10. Scheepswrak ZP5/6. Fragment van een zogenaamde 'monsterpijp'. Datering mogelijk laatste kwart negentiende eeuw (vondstnummer BL ongenummerd).

ONS GENOEGEN UIT HET VAT // WORDT MEN HET ZELDEN ZAT. Deze kop is in diverse variaties bekend met verschillende spreken en is toegeschreven aan één onbekende Goudse fabrikant. Dit model stamt uit de periode rond 1850-1880.¹³ Tot slot moeten twee koppen worden genoemd van het nieuwe model ‘korte Izabé’ met een versiering van lijnen of lobben. Deze modellen hebben vaak de naam van de maker op de steel, maar die zijn hier niet te achterhalen. De pijp met de strepen is te dateren 1865-1890 en de pijp met de lobben iets later: 1875-1890.¹⁴

‘Monsterpijp’

Eén fragment lijkt gezien de afmetingen afkomstig van een zogenaamde ‘monsterpijp’: het grof afgewerkte en niet versierde fragment meet ruim 7 centimeter en lijkt daarmee te groot om te roken. Dit soort pijpen dienden als toonmodel in een winkel of als souvenir uit Gouda. Hoewel deze pijpen weinig voorkomen in deze periode, is ook hier een datering in het laatste kwart van de negentiende eeuw mogelijk.¹⁵

Fragmenten porseleinen pijpen

Naast de vele kleipijpen zijn enkele fragmenten van porseleinen pijpen aangetroffen, waaronder een zogenaamde zak van een porseleinen pijp. Omdat het kleine fragmenten betreft, is verdere duiding moeilijk. Over het algemeen worden porseleinen pijpen in deze periode gezien als een luxeproduct voor de burgerij.¹⁶

Pijpen met een gasluchtje?

Als het gaat om de aangetroffen modellen, versieringen en hielmerken zijn de Zeewolde kleipijpen voor het overgrote deel representatief voor de laatste 35 jaar van de negentiende eeuw. Gouda is als productiecentrum dominant. De kop met de versiering met slang in het riet van de Goudse firma Goedewaagen biedt met een datering van (na) ca 1880 de meest betrouwbare post quem-datering. Opvallend is de grote hoeveelheid pijpen met het Goudse merk 36 gekroond. Zijn deze pijpen aan boord gerookt? Of is de oververtegenwoordiging van dit merk te verklaren door de herkomst van het afval? Werd het gerookt door een enkel of enkele huishoudens, al dan niet betrokken bij de gasfabriek?

Ook het overige afval in de lading kan stammen uit huishoudens die betrokken waren bij het werk in de gasfabriek. De relatief korte periode waaruit het vondstmateriaal - en ook de kleipijpen - stamt, het derde en het begin van het vierde kwart van de negentiende eeuw zou hierop kunnen wijzen. Dat zou ook de geringe hoeveelheden en het meerdere keren voorkomen van een bepaald hielmerk kunnen verklaren. Het is bekend dat de pijpen door particulieren in partijen gekocht werden. Het is dan logisch om in het afval van een beperkt aantal huishoudens dezelfde merken vaker aan te treffen. Het fragment dat mogelijk afkomstig is van een mon-

sterpijp is lastiger te verklaren als we denken aan afval van huizen rond de gasfabriek. Mogelijkerwijs is de monsterpijp als souvenir van een bezoek aan Gouda meegenomen en zo in een gezin nabij de gasfabriek terechtgekomen. We komen met deze verklaring wel op glad ijs, maar een betere duiding is er vooralsnog niet.

De vraag uit de inleiding van dit artikel, wat kleipijpen, gasfabrieken en dit scheepswrak met elkaar te maken hebben, kan nu beantwoord worden. Een schip met afval van een gasfabriek vervoerde tevens huisafval van huishoudens uit de omgeving van of betrokken bij de betreffende gasfabriek. Dat verklaart de vele tientallen kleipijpen in het scheepswrak tussen het talrijke afval van gasfabricage. Pijpen met een gasluchtje dus.

Zijn daarmee alle pijp vondsten verklaard? Nee, bijvoorbeeld de oudere exemplaren passen moeilijk in deze hypothese. Wijzen de vier achttiende-eeuwse pijpkoppen er op dat er een kleine partij ouder afval is meegegaan in het scheepje? Dan zit hier juist geen (gas)luchtje aan!

Noten:

1. De auteurs willen graag Bert van der Lingen hartelijk danken voor zijn hulp bij de determinatie.
2. Jos Bazelmans, Jan van Doesburg en Menno van der Heiden werken bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Michiel Purmer is werkzaam bij Natuurmonumenten als specialist erfgoed en als docent verbonden aan de Rijksuniversiteit Groningen. Van het onderzoek van het wrak ZP5/6 zal binnen afzienbare tijd een rapportage verschijnen bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed waarin de opgravingsresultaten integraal beschreven worden.
3. De auteurs Bazelmans en Purmer ontplooiën zich in het onderzoek van gesloten en nauwkeurig gedateerde vondstcomplexen met kleipijpen (zie Bazelmans, Purmer, De Kort & Verspaandonk, 2017 en Bazelmans & Purmer, 2019 voor de beschrijvingen van de kleipijpvondsten uit de legerkampen van Oirschot en Austerlitz).
4. De projectcode van dit onderzoek is ZESL20.
5. Korpershoek, 2020.
6. Korpershoek, 2020, 151-156.
7. Zie bijvoorbeeld Duco, 1987, 49-50, afbeelding 133 voor dergelijke pijpen, die zich lastig nauwkeurig laten dateren.
8. Determinatie heeft plaatsgevonden aan de hand van Duco, 2003.
9. Zie Duco, 1987, 61-62.
10. Deze catalogus is door de stichting PKN gedigitaliseerd en geraadpleegd via <https://anyflip.com/dpcc/eded/>, 10 april 2021.
11. Schriftelijke mededeling Bert van der Lingen, 9 april 2021.
12. Duco, 1992, 63-64.
13. www.Claypipes.nl/19e_eeuw/voorwerpen, geraadpleegd op 2 april 2021.
14. Schriftelijke mededeling Bert van der Lingen, 9 april 2021.
15. Schriftelijke mededeling Bert van der Lingen, 8 april 2021.
16. Goes, 1993, 56-57.

Literatuur en websites:

- Bazelmans, J., M. Purmer, J.-W. de Kort & A. Verspaandonk (2017) 'O Belgen! Wanneer gij Jantje Klaas zijn pijpje ziet rooken. Klei- en porseleinen pijpen van het kamp bij Oirschot (gemeente Oirschot), 1832-1834.', in: *Jaarboek PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen*, 2017, p. 41-72.
- Bazelmans, J. & M. Purmer (2019) 'Een pijpje roken in het mooiste kamp ter wereld. De kleipijpen van Camp d'Utrecht, Austerlitz (gemeente Zeist), 1804, 1808.', in: *Jaarboek PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen*, 2019, p. 23-36.
- Duco, D.H. (1987) *De Nederlandse kleipijp. Handboek voor dateren en determineren*. Pijpenkabinet, Leiden.
- Duco, D.H. (1992) *De tabakspijp als oranjepraganda*. Pijpen-

kabinet, Leiden.

-Duco, D.H. (2003) *Merken en merkenrecht van de pijpenmakers in Gouda. Pijpenkabinet*, Amsterdam.

-Goes, B. (1993) 25 eeuwen roken. *De verwonderlijke vormgeving van de pijp*. Uniepers, Abcoude.

-Heiden, M. van der (2020) Verslag van het specialistenoverleg. Interne notitie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 30 november.

-Korpershoek, E. (2020) *De pijpenmakers van Schoonhoven*. De Bink, Leiden.

Websites

www.claypipes.nl

<https://anyflip.com/dpcc/eded/> (<https://www.tabakspijp.nl/archief/> archief-catalogi-fabrikanten/nederland/)

Bijlage: Tabel met determinatie kleipijpen

Hielmerk	Vondst-nummer	Ex.nr	Vondst-locatie 2019	Productie-periode	Laatste jaar productie	Model	Eigenaren 1850-1880*	Actief in 1850	
Wapen van Leiden	RCE 97	16	Lading	1685-1919	1919	O	Pieter Goedewaagen	1855-1880	J
Wapen van Den Haag	-	BL46	-	1735-1897	1897	O	Pieter de Jong	1844-1867	J
HL gekroond	-	BL47	-	1697-1899	1899	O	Thomas Binnendijk	1826-1871	J
HL gekroond	RCE 167	37	Lading	1697-1899	1899	O	Thomas Binnendijk	1826-1871	J
DP gekroond	RCE 72	6	Lading	1693-1835	1835	O	nvt	nvt	N
38 gekroond	RCE 127	25	Lading	1733-1940	1940	O	Pieter Goedewaagen	1855-1880	J
67 gekroond	RCE 72	5	Lading	1728-1868	1868	O	Matthijs de Waal	1828-1868	J
67 gekroond	RCE 102	18	Lading	1728-1868	1868	O	Matthijs de Waal	1828-1868	J
67 gekroond	-	BL45	-	1728-1868	1868	O	Matthijs de Waal	1828-1868	J
67 gekroond	-	BL40	-	1728-1868	1868	O	Matthijs de Waal	1828-1868	J
36 gekroond	RCE 72	3	Lading	1719-1874	1874	O	Jacobus Steenland	1842-1869	J
36 gekroond	RCE 72	4	Lading	1719-1874	1874	O	Jacobus Steenland	1842-1869	J
36 gekroond	RCE 86	7	Lading	1719-1874	1874	O	Jacobus Steenland	1842-1869	J
36 gekroond	RCE 88	9	Lading	1719-1874	1874	O	Jacobus Steenland	1842-1869	J
36 gekroond	RCE 88	11	Lading	1719-1874	1874	O	Jacobus Steenland	1842-1869	J
36 gekroond	RCE 104	19	Lading	1719-1874	1874	O	Jacobus Steenland	1842-1869	J
36 gekroond	RCE 114	20	Lading	1719-1874	1874	O	Jacobus Steenland	1842-1869	J
36 gekroond	RCE 115	21	Lading	1719-1874	1874	O	Jacobus Steenland	1842-1869	J
36 gekroond	RCE 115	22	Lading	1719-1874	1874	O	Jacobus Steenland	1842-1869	J
36 gekroond	RCE 120	24	Lading	1719-1874	1874	O	Jacobus Steenland	1842-1869	J
36 gekroond	RCE 130	29	Roef	1719-1874	1874	O	Jacobus Steenland	1842-1869	J
36 gekroond	RCE 166	35	Lading	1719-1874	1874	O	Jacobus Steenland	1842-1869	J
36 gekroond	RCE 167	36	Lading	1719-1874	1874	O	Jacobus Steenland	1842-1869	J
36 gekroond	RCE 168	38	Roef	1719-1874	1874	O	Jacobus Steenland	1842-1869	J
36 gekroond	RCE 177	40	Roef	1719-1874	1874	O	Jacobus Steenland	1842-1869	J
36 gekroond	RCE 208	43	Onb.	1719-1874	1874	O	Jacobus Steenland	1842-1869	J
36 gekroond	-	BL23	-	1719-1874	1874	O	Jacobus Steenland	1842-1869	J
36 gekroond	-	BL24	-	1719-1874	1874	O	Jacobus Steenland	1842-1869	J
36 gekroond	-	BL25	-	1719-1874	1874	O	Jacobus Steenland	1842-1869	J
36 gekroond	-	BL26	-	1719-1874	1874	O	Jacobus Steenland	1842-1869	J
36 gekroond	-	BL27	-	1719-1874	1874	O	Jacobus Steenland	1842-1869	J
36 gekroond	-	BL28	-	1719-1874	1874	O	Jacobus Steenland	1842-1869	J
36 gekroond	-	BL29	-	1719-1874	1874	O	Jacobus Steenland	1842-1869	J
36 gekroond	-	BL30	-	1719-1874	1874	O	Jacobus Steenland	1842-1869	J
36 gekroond	-	BL31	-	1719-1874	1874	O	Jacobus Steenland	1842-1869	J
36 gekroond	-	BL32	-	1719-1874	1874	O	Jacobus Steenland	1842-1869	J
36 gekroond	-	BL33	-	1719-1874	1874	O	Jacobus Steenland	1842-1869	J
36 gekroond	-	BL34	-	1719-1874	1874	O	Jacobus Steenland	1842-1869	J
36 gekroond	-	BL35	-	1719-1874	1874	O	Jacobus Steenland	1842-1869	J
36 gekroond	-	BL36	-	1719-1874	1874	O	Jacobus Steenland	1842-1869	J

Hielmerk	Vondst-nummer	Ex.nr.	Vondstlocatie 2019	Productie-periode	Laatste jaar productie	Model	Eigenaren 1850-1880*	Actief in 1850	
36 gekroond	-	BL37	-	1719-1874	1874	O	Jacobus Steenland	1842-1869	J
81 gekroond	-	BL49	-	1737-1899	1899	O	Willem Frederik van Essen, later P & W.F.C. van Essen	1863-1869	J
58 gekroond	RCE 125	27	Lading	1734-1869	1869	O	Jacobus Steenland	1844-1869	J
PIB	RCE 147	33	Lading	1739-1881	1881	O	Willem Frederik van Essen later P & W.F.C. van Essen	1857-1881	J
PIB	RCE 213	44	Onb.	1739-1881	1881	O	Willem Frederik van Essen later P & W.F.C. van Essen	1857-1881	J
PIB	-	BL43	-	1739-1881	1881	O	Willem Frederik van Essen later P & W.F.C. van Essen	1857-1881	J
AVD mono-gram gekroond	-	BL18	-	1699-1732	1732	nvt	nvt	nvt	N
TM gekroond	-	BL38	-	1780-1960	1960		Pieter Goedewaagen	1874-1880	J
93 gekroond	RCE 68	1	Lading	1695-1875	1875	R	Engel van Gent Gzn	1832-1875	J
93 gekroond	-	BL39	-	1695-1875	1875	O	Engel van Gent Gzn	1832-1875	J
54 gekroond	RCE 88	10	Lading	1732-1925	1925	O	Firma gebr. Van der Want	1858-1874	J
54 gekroond	-	BL41	-	1732-1925	1925	O	Firma gebr. Van der Want	1858-1874	J
54 gekroond	-	BL42	-	1732-1925	1925	O	Firma gebr. Van der Want	1858-1874	J
WS gekroond	RCE 143	32	Roef	1658-1925	1925	O	Gerrit Cornelis van der Want Pzn	1858-1874	J
WS gekroond	-	BL44	-	1658-1925	1925	O	Gerrit Cornelis van der Want Pzn	1858-1874	J
M gekroond	-	BL19	-	1667-1920	1920	O	Pieter Jacobus van der Want Azn	1849-1885	J
90 gekroond	-	BL48	-	1731-1925	1925	O	Firma gebr. Van der Want	1858-1874	J
AVB	RCE 120	23	Lading	1767-1920	1920	O	Pieter Jacobus van der Want Azn.	1849-1885	J
Duif gekroond	RCE 97	14	Lading	1667-1897	1897	E	Jan van Baalen later Firma Jan van Baalen	1861-1893	J
Duif gekroond	RCE 136	31	Lading	1667-1897	1897	E	Jan van Baalen, later Firma Jan van Baalen	1861-1893	J
Duif gekroond	RCE 177	41	Roef	1667-1897	1897	E	Jan van Baalen, later Firma Jan van Baalen	1861-1893	J
Anker	-	BL11	-	1660-1878	1878	K	Jan Revet	1839-1878	J
LB gekroond	-	Blsteel	-	1724-1846: 1861-1920	1920	M	Pieter Jacobus van der Want Azn.	1861-1885	J
WL gekroond	RCE 97	15	Lading	1645-1874	1874	O	Hendrik van der Pool	1839-1874	J

Reliefmerken en reliëfpijpen

	Vondst- nummer	Ex.nr.	Vondstlo- catie 2019	Productie- periode	Laatste jaar productie	Model	Eigenaren 1850-1880*	Actief in 1850	
Gekroonde M met parelkroon linkerzijde ketel C bovenaan beide zijden hiel									
	-	BL12	-	1715-1730	1774	O	Machiel Andrieszoon van Oosterhout, Schoonhoven	1714-1774	N
Gekroonde M met parelkroon met daarboven initialen (MA)O linkerzijde ketel en drie stippen rechterzijde ketel									
	RCE 88	13	Lading	1740-1760	1774	O	Machiel Andrieszoon van Oosterhout, Schoonhoven	1714-1774	N
Roos uit zeven stippen beide zijden ketel C of open stip onderaan hiel									
	-	BL17	-	1730-1770	-	O	?		
Reliefpijp 50 jaar Waterloo									
	RCE 153	34	Lading	1865-1885		R	?, Gouda		
Reliefpijp 50 jaar Waterloo									
	ZP5_28	BL1	-	1865-1885		R	?, Gouda		
Tonvormige reliefpijp met spreuk									
	RCE 195	45	Lading	1865-1899		Ton	?, Gouda		
Rietmotief met slang									
	ZP5_28	BL2	-	c1880-1910		K	Goedewaagen, Gouda		

Vondst- nummer	Ex.nr.	Vondstlo- catie 2019	Productie- periode	Laatste jaar productie	Model	Eigenaren 1850-1880*	Actief in 1850
Lobben- of knorrenpijp							
-	BL9	-	1875-1890		O	?, Gouda(?)	
Lijnvormige versiering							
-	BL10	-	1865-1890		K	?, Gouda (?)	
Grof afgewerkte monsterpijp (ca 7 cm)							
	BL ongenummerd		1875-1900		O	?	
Merk onleesbaar: 14 stuks							
Niet gemerkt: 5 rondbodems en drie elleboogpijpen							
Totaal 96 pijpenkoppen en 1 gemerkt steelfragment							
Porselein							
Fragment, vondstnummer RCE 303							
Fragment zak met bruine aanslag/ decoratie, ex.nr. BL51							
Fragment, ex.nr. BL53							

O = Ovoïde R = Rondbodem
 E = Elleboogpijp T = Trechtersvormig
 K = Kromkop M = Mosterdlepel

*) Voor de bepaling van de eigenaren is gebruik gemaakt van Duco (2003), deze waren allen werkzaam in Gouda. Uitzondering is Machiel Andrieszoon van Oosterhout die werkzaam was in Schoonhoven (Korpershoek (2020)).

Rookgerei en een pijpenvorm uit het scheepswrak van ‘De Drie Gezusters’ (ZQ-18)

Bert van der Lingen

Smoking accessories and a pipe mould from the shipwreck of ‘De Drie Gezusters’ (ZQ-18)

In 1975 the wreck of an almost twenty-meter-long vessel was found near Zeewolde in Southern Flevoland. The sinking of the vessel was dated to the end of the nineteenth century. In 2019 additional research was conducted and ultimately, the ship could be identified as De Drie Gezusters (The Three Sisters) of skipper Meijer from Wildervank in Groningen. The ship, coming from Rotterdam with a cargo of coal, sank on the night of June 20, 1893, close to Harderwijk in present-day Zeewolde. On board, tobacco pipes of various materials and articles for the storage of tobacco were found and a fragment of a metal pipe mould. The latter was not intended to make smoking pipes but for candy pipes and probably on board to re-use the metal for yet unknown purposes.

Inleiding

In 1975 werd op kavel Q18 in Zeewolde in Zuidelijk Flevoland het wrak van een bijna twintig meter lange tjalk gevonden (afb. 1). Vier jaar later werd het schip opgegraven. Op grond van de vondsten is de ondergang van het vaartuig indertijd gedateerd aan het eind van de negentiende eeuw. In 2019 deed archeoloog Yftinus van Popta aanvullend onderzoek naar papiersnippers die in

het wrak zijn aangetroffen waaronder een fragment van de *Nieuwe Veendammer courant* uit 1890. Uiteindelijk kon het schip geïdentificeerd worden als *De Drie Gezusters* van schipper W. Meijer uit Wildervank (afb. 2). Het vrachtschip, komende vanuit Rotterdam met 31 last steenkolen, verging in de nacht van 20 juni 1893 ‘een half uur gaans’ van Harderwijk in het huidige Zeewolde. Het gezin overleefde de ramp.¹

Afb. 1. Vondstenbergings in het achterschip van wrak ZQ18. Foto J.U. Potuyt, Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders (80907), september 1979.

Afb. 2. De scheepsramp op de Zuiderzee. Rotterdamsch nieuwsblad 22-06-1893.

Het scheepswrak is bekend onder het toponiem ZQ-18 / ZQ18 (Zuidelijk Flevoland). In dit artikel wordt het rookgerei besproken dat in dit scheepswrak gevonden is en een metalen vorm waarin tegelijkertijd vier figurale pijpjes gemaakt konden worden. Deze vormen waren niet bedoeld om rookpijpen in te persen maar werden door banketbakkers gebruikt om pijpjes van suikergoed te maken.

Tabaksgebruik in *De Drie Gezusters*

De woonruimte in het achterschip was, evenals het vooronder, alleen toegankelijk vanuit het ruim en was opvallend klein. Het bestond uit nauwelijks meer dan een vloer met mogelijk twee kooien.² In het wrak zijn verschillende voorwerpen gevonden die te maken hebben met het gebruik en de opslag van tabak. De meeste tabak gerelateerde voorwerpen zijn in het woonverblijf (afb. 1) van het schip aangetroffen en tussen de leggers aan stuurboord in het achterschip.

Het kleine woonverblijf van de schippersfamilie was de voornaamste plaats aan boord waar tabakspijpen en sigaren werden gerookt. De diversiteit aan rookgerei betekende niet alleen dat er geregeld van pijp gewisseld kon worden, maar ook dat er mogelijk specifiek rookgerei gebruikt werd in dit huiselijke familievertrek, terwijl andere pijpen bijvoorbeeld gerookt werden achter het stuurwiel of tijdens andere werkzaamheden aan boord of op de wal.

Ervan uitgaande dat deze voorwerpen toebehoorden aan schipper Meijer, kan gesteld worden dat hij een uitgebreid assortiment aan rookgerei tot zijn beschikking had met tabakspijpen van verschillende materialen en diverse vervaardigingstechnieken. Er zijn traditioneel geperste tabakspijpen van gepaarde gevonden, een gietpijp, caoutchouc pijpen, porseleinen pijpen en een meerschuum sigarenpijpje.

Kleipijpen

In het wrak zijn een drietal traditioneel geperste kleipijpen³ gevonden. Twee van deze pijpen zijn op typologische gronden, de wijze van afwerken en de wijze van het aanbrengen van decoraties, te dateren in het laatste kwart van de negentiende eeuw en zijn in Gouda vervaardigd. Ze dragen het merk de 2 gekroond (afb. 3a-b) dat in deze periode eigendom was van de Firma P. van der Want Gzn. (1881-1898) en de 65 gekroond (afb. 4a-b) van Martinus Nicolaas van Duijn (1885-1925).⁴

Aangezien deze pijpen gewoonlijk een korte gebruiksperiode hadden, zullen ze hooguit enkele jaren voor de ondergang van het schip aan boord gebracht zijn. Met een datering vanaf 1885 is dit tijdsbestek ruim genomen. Beide pijpen hebben een ovaal model met links op de hiel een vaag Gouds stadswapen. De radering, die bij vroegere pijpen van betere kwaliteit gewoonlijk als decoratie rond de ketelrand (filt) is aangebracht, is bij deze laat negentiende eeuwse pijpen niet meer aangebracht.

Afb. 3a-b. Pijpfragment van tabakspijp met ovaal ketelmodel. Hielmerk 2 gekroond. Hoogte 5,1 cm. Gouda, 1885-1893. Firma P. van der Want Gzn (1881-1898). Vindplaats aan boord: woonverblijf. Inventarisnummer ZQ18-263.

Afb. 4a-b. Pijpfragment van tabakspijp met ovaal ketelmodel. Hielmerk 65 gekroond. Hoogte 5,3 cm, Lengte 11 cm. Gouda, 1885-1893. Martinus Nicolaas van Duijn (1885-1925). Vindplaats aan boord: onbekend. Inventarisnummer ZQ18-171.

Afb. 5a-c. Fragment van kleipijp met dubbelconisch ketelmodel. Hielmerk HS. Hoogte 3,8 cm, Lengte 11 cm. Gouda, 1650-1680. Vindplaats aan boord: onbekend/ingespoeld. Inventarisnummer ZQ18-219.

De pijp met het hielmerk 65 gekroond heeft zigzaglijnen op de steel direct achter de hiel.

Het verloop van de steel lijkt erop te duiden dat het hier gaat om een halflange of korte pijp met een lengte van ongeveer twintig centimeter. Beide pijpen hebben langs de ketelrand naar de roker toe een zwarte aanslag en lijken telkens op dezelfde wijze te zijn aangestoken, kennelijk door dezelfde gebruiker met dezelfde gewoonte. Dergelijke pijpen werden waarschijnlijk vooral gerookt in het woonverblijf van het schip terwijl de minder breekbare tabakspijpen ook tijdens het werk aan boord of op dek werden gerookt. De pijp met het merk 2 gekroond is gevonden in het woonverblijf. Van de pijp met de 65 gekroond is de vindplaats onbekend.

Ingespoelde kleipijp uit de 17de eeuw

Een afwijkende vondst is een fragment van een kleipijp met een geglaasde dubbelconische ketel uit de periode 1650-1680 en daarmee bijna tweeënhalf eeuw vroeger dan de ondergangsdatum van het schip. De pijp komt uit een onbekende Goudse werkplaats en is op de

hiel gemerkt met de letters HS (afb. 5a-c). Op de steel is op het zwaartepunt van de steel een versiering van raderingen en stippen gestempeld. De pijp hoort niet thuis in deze late context en zal in het wrak zijn ingespoeld.

Gietpijpen, Duitsland

In het laatste kwart van de negentiende eeuw kregen de traditioneel geperste kleipijp en de porseleinen pijp concurrentie van Duitse gietpijpen die met vloeibare klei in gipsen vormen werden gemaakt. Dit procedé werd toen in Nederland nog niet toegepast in de pijpenindustrie.

Een belangrijke fabrikant van deze zogenaamde doorrokers was de Firma Bordollo uit Grünstadt (afb. 6).⁵ Vanaf 1881, slechts twaalf jaar voordat *De Drie Gezusters* ten onder ging, werden deze pijpen voor het eerst in een Nederlands dagblad aangeboden (afb. 7). Kennelijk vanwege de enorme populariteit werden deze pijpen in Duitsland al vrij snel nageemaakt door de concurrent Jacobi, Adler & Co. De in 1898 opgerichte firma Van der Want & Barras (Hollandia) uit Gouda was de eerste Nederlandse pijpenfabriek die het lukte om goed gegla-

Tabel 1: (Onderdelen van) tabakspijpen uit het wrak De Drie Gezusters (ZQ-18)

voorwerp:	materiaal:	afb.	datering:	vindplaats in wrak:	inv. nrs.:
pijpenkop, hielmerk 2 gekroond	pijpaarde	3a-b	1885-1893	woonverblijf	ZQ18-263
pijpfragment, hielmerk 65 gekroond	pijpaarde	4a-b	1885-1893	onbekend	ZQ18-171
pijpfragment, hielmerk HS	pijpaarde	5a-c	1655-1680	onbekend/ingespoeld	ZQ18-219
pijpensteel, firmanaam 'Bordollo'	gietklei	7	1885-1893	woonverblijf/stuurboord	ZQ18-444
pijpfragment en manchets van een roer	gietklei/ been	8-9	1885-1893	onbekend	ZQ18-220
pijpenkop met paard	porselein	10a-b	1880-1893	woonverblijf	ZQ18-235
waterzak	porselein	11	1880-1893	tussen leggers/stuurboord	ZQ18-311
waterzak	porselein	12	1880-1893	tussen leggers/stuurboord	ZQ18-265/17
roer, weichselhout (en onbekend)	hout	13-14	1885-1893	onbekend	ZQ18-224/6
pijpfragment met rechte steel	caoutchouc	14a-b	1890-1893	woonverblijf/stuurboord	ZQ18-189
roer met vochtzak	caoutchouc	15	1885-1893	woonverblijf	ZQ18-442
tabakspijp met opgaande steel	meerschium	13a-b	1890-1893	woonverblijf/stuurboord	ZQ18-189
mondstuk van pijp met schroefdraad	barnsteen/hout	19	1880-1893	onbekend	ZQ18-224/3
een stuk van Duitse pijp' (niet in Depot)	porselein	n.v.t.		onbekend	ZQ18-224/6

Afb. 6. Afbeelding bij de inschrijving in het merkenregister te 's-Gravenhage. Nederlandsche staatscourant 1 november 1882.

zuurde gietpijpen te produceren. Goedewaagen begon al in 1895 met de productie van gietpijpen, maar slaagde er pas kort na 1910 in om goed geglazuurde gietpijpen op de markt te zetten.⁶ In de beginperiode werden door Hollandia veel geïmporteerde Bordollo pijpen verkocht maar vanaf de Eerste Wereldoorlog werd alleen nog eigen productie verhandeld.⁷

In het wrak zijn fragmenten van twee Duitse gietpijpen gevonden. Beide pijpen zijn zwaar doorgerookt. Het eerste pijpfragment is een steeltje van gietklei bedekt met transparant glazuur en heeft een overgebleven lengte van 2,3 cm. Schuin op de steel is de firmanaam *Bordollo* gestempeld (afb. 8). Dit kleine fragment is aangetroffen in het woonverblijf aan stuurboord. De afgebroken tabaksketel is niet teruggevonden. Van het tweede exemplaar, dat samen met een bijpassend houten onderdeel van een pijpenroer is gevonden, is de vindplaats onbekend. Deze ongemerkte pijpenkop, die aan de buitenkant geheel bedekt is met transparant glazuur, heeft een ovaalvormige Berliner stummel ketel met een knopiel en korte insteeksteel met vier groeven op de plaats waar deze in de vochtzak werd gestoken (afb. 9). Deze groeven, die dwars op de richting van dit stukje steel van de pijpenkop waren aangebracht, dienden ervoor om de kop en de vochtzak, beter op elkaar te laten aansluiten. Deze pijpenkop was echter niet in een vochtzak gestoken, maar in een (kort) benen roer met een verdikte manchet (afb. 10). De benen manchet heeft, aan de verdikte kant waar de pijpenkop werd ingestoken, vier groeven en aan de smalle kant drie groeven. Het roer en mondstuk zijn niet in het wrak aangetroffen. Wel zijn resten van het afgebroken roer in de manchet achtergebleven.

De pijp had niet het uiterlijk van een porseleinen pijp met vochtzak maar was een kort tabakspijpje met een vrij rechte steel zoals in afbeelding 6. Dergelijke pijpjes waren handzaam tijdens werkzaamheden op het schip. Aangezien deze pijp niet gemerkt is, kan het mogelijk ook gaan om een imitatie uit de fabriek van Jacobi, Adler & Co. Niet alle Bordollo pijpen waren gemerkt.

Afb. 7. Advertentie waarin Bordollo pijpen worden aangeboden. Leeuwarder courant 9 september 1881.

Porseleinen pijpen en vochtzakken

Eveneens in het woonverblijf werd een Duitse porseleinen pijpenkop gevonden (afb. 11a-b). De pijp heeft een korte insteeksteel met vijf groeven. Aan de keerzijde van de kop zijn nog vaag de contouren van een, mogelijk met de hand beschilderd, naar links springend paard te zien.

Tussen leggers aan stuurboord werd een porseleinen vochtzak (afb. 12) gevonden voor de opvang van het tabaksvocht.⁸ De vochtzak heeft een brede verzwaarde bovenrand en loopt naar onder toe uit in een punt. Wat formaat betreft kan de zak bij de pijpenkop met het paard hebben behoord. Van een tweede vochtzak, (afb. 13) met een wat kleiner formaat met een knopiel, is de vindplaats aan boord onbekend. Onder vondstnummer 224 wordt nog de vondst van een 'stuk van een Duitse pijp' gemeld. Dit fragment is echter niet aangetroffen in het depot.

Losse steel

In de Vondstdocumentatie van *De Drie Gezusters* staan onder vondstnummer 224 een aantal kleine vondsten beschreven, waaronder een stuk van een Duitse pijp (die niet in het depot is aangetroffen) en 'twee houten handvaten', waar later 'pijpesteel' werd bijgeschreven. Hoewel er geen specifieke vindplaats bij geschreven is,

Afb. 8. Steelfragment van een tabakspijp van gietklei met firmanaam Bordollo. Transparant glazuur. Lengte 2,3 cm. Duitsland, Firma Bordollo, Grünstadt, 1880-1893. Vindplaats aan boord: woonverblijf stuurboord. Inventarisnummer ZQ18-444.

Afb. 9. Fragment van een stummel tabakspijp van gietklei met ovale ketel, korte insteeksteel en transparant glazuur. Hoogte 5,8 cm, Lengte 7,8 cm. Duitsland, Firma Bordollo, Grünstadt, 1880-1893. Vindplaats aan boord: onbekend. Inventarisnummer ZQ18-220.

Afb. 10. Benen manchet met twee series groeven (behorend bij de gietpijp van afb. 9). Lengte 5,3 cm, Diameter 0,8/1,5 cm. Duitsland, Firma Bordollo, Grünstadt, 1880-1893. Vindplaats aan boord: onbekend. Inventarisnummer ZQ18-220.

staan deze vondsten in de lijst tussen voorwerpen die aan stuurboord in het woonverblijf zijn aangetroffen, de ruimte waar het meest gerookt zal zijn.

De pijpensteel is een zogenaamd 'roer' van een samengestelde tabakspijp. Het roer vormt het middenstuk van de tabakspijp ofwel het gedeelte tussen de tabaksketel en/of vochtzak en het mondstuk. Het roer is van weichselhout (kersenhout) met schors (afb. 14) en heeft een lengte van 9,7 centimeter. Een deel van dit roer is afgebroken. Consumenten kochten complete pijpen of konden roeren, evenals tabaksketels, vochtzakken en mondstukken, los verkrijgen in de detailhandel. In 1913-1914 werden ze nog aangeboden door de firma A.J. Vasterman Jr. in Amsterdam, een van de belangrijkste groothandelaars in rookartikelen (afb. 16).

Het andere exemplaar heeft een lengte van 13 centimeter en is van een onbekende zachte houtsoort. Deze heeft aan de onderzijde een gesneden schijf. Langs de bovenzijde van de steel is een eenvoudige lijn gekerfd (afb. 14). Het lijkt eerder een zelf gefabriceerd roer of een stukje volkskunst, dan een fabrieksmatig vervaardigd product. Het is ook niet met zekerheid te zeggen of het inderdaad om een pijpenroer gaat of een handvat van een nog onbekend gereedschap.

Houten roeren werden bij pijpen van alle materialen toegepast, maar voornamelijk bij porseleinen tabakspijpen en pijpen van Bordollo, waar deze een mooi contrast vormden met het gladde witte materiaal. Gezien de vondst in het wrak van porseleinen pijpen lijkt het aannemelijk dat in ieder geval het weichselhouten roer

Afb. 11a-b. Porseleinen pijpenkop, stummel met de contouren van een springend paard. Hoogte 7,4 cm. Duitsland, 1880-1893. Vindplaats aan boord: woonverblijf. Inventarisnummer QZ18-235.

Afb. 12. Porseleinen vochtzak voor het opvangen van tabaksvocht. Mogelijk behorende bij de pijpenkop met het springende paard. Hoogte 7,6 cm. Duitsland, 1880-1893. Vindplaats aan boord: tussen leggers aan stuurboord. Inventarisnummer QZ18-311.

Afb. 13. Porseleinen zak voor het opvangen van tabaksvocht. Hoogte 6,1 cm. Duitsland, 1880-1893. Vindplaats aan boord: onbekend. Inventarisnummer QZ18-265/17.

Afb. 14. Weichselhouten roer met schors. Lengte 9,7 cm. West-Europa, mogelijk Duitsland, 1885-1893. Vindplaats aan boord: woonverblijf stuurboord(?). Inventarisnummer QZ18-224/6.

Afb. 15. Rechte gesneden houten roer(?) met schijf. Lengte 13 cm. West-Europa, 1885-1893. Vindplaats aan boord: woonverblijf stuurboord(?). Inventarisnummer QZ18-224/6.

onderdeel van een deze pijpen is geweest. Mogelijk had de schipper ook enkele van deze voorwerpen los als reserveonderdeel op voorraad in het woonverblijf, ingeval er breuk ontstond bij een porseleinen pijp.

Meerschuurm sigarenpijp en los barnsteen mondstuk

In de tweede helft van de achttiende eeuw kwamen de eerste meerschuurm pijpen op de markt. Het zachte materiaal is uitermate geschikt om er fraaie voorstellingen uit te snijden en pijpen uit dit materiaal werden geliefde voorwerpen in de hogere kringen. Rond het midden van de negentiende eeuw werden deze pijpen algemener. Na ongeveer 1880 werden ze voornamelijk nog fabrieksmatig vervaardigd.

In het woonverblijf aan stuurboord is een eenvoudige onversierde meerschuurm sigarenhouder (afb. 17a) gevonden van een model dat in die periode ook vervaardigd werd in een groter formaat als tabakspijp van hout en klei. De pijp heeft een schuin omhoogstekende steel, die één geheel vormt met de kop. De binnenkant van de ketel loopt taps toe waardoor de sigaar beter op zijn

plaats blijft. Meerschuurm pijpen werden gemaakt van het goedkopere geperste meerschuurm of van het meer exclusieve blokmeerschuurm waarbij de pijp uit een blok meerschuurm is gesneden. Het eenvoudige pijpje van Meijer zal waarschijnlijk geperst zijn.

Onder vondstnummer 224 in de Vondstdocumentatie staat een 'barnstenen pijpje' (afb. 17b) dat samen met de houten roeren beschreven staat tussen voorwerpen die aan stuurboord in het woonverblijf zijn aangetroffen. Het gaat hier echter niet om een tabakspijp maar om een mondstuk met benen schroefdraad. Waarschijnlijk is dit het mondstuk van de meerschuurm sigarenpijp. Het benen schroefdraad past perfect en ook de diameter van het mondstuk komt overeen met die van de tige van de sigarenhouder. Het mondstuk lijkt niet gemaakt van puur barnsteen maar van kleine stukjes restafval dat onder druk en hitte in een mal werd samengeperst tot een goedkoper barnsteen product. Ook deze mondstukken konden los in de pijpenhandel worden gekocht.

Vergelijkbare mondstukken van celluloid staan afge-

Witte porseleinen waterzakken in diverse maten 0.60

Bovenstukjes voor Deutsche pijpen 0.60 0.90 1.20

Losse ringetjes voor „ „ „ „ 0.24

„ „ „ „ „ „ 0.30

„ „ „ „ „ „ 1.20

Korte slappe tussenstukjes, zwakjes No. 122 0.60

Lange „ „ „ „ „ „ 1.20

Zwarte gummi Spitzen met nikkelen buisjes.

No. 150			Voor Doorrookers.		
149	Voor stummels, wijdt 6½ mM.	0.40	154	Voor stummels, wijdt 9 mM.	0.48
150	„ „ „ 7 „	0.40	155	„ „ „ 9½ „	0.48
151	„ „ „ 7½ „	0.40	156	Afloopend model recht	0.60
152	„ „ „ 8 „	0.40	157	„ „ „ gebogen	0.60
153	„ „ „ 8½ „	0.48	158	Half gebogen plat	0.60

Rechte Weichselhouten Roeren met kurkjes.

No. 104		
101	Met 1½ cM. rond hoornen mondstuk, lengte 14 cM.	0.40
102	Met 2½ cM. hoorn. mondst. l. 13 cM.	0.60
103	Met 3 cM. hoorn. mondst., l. 13 cM.	0.72
104	„ 4 „ „ „ „ 13½ „	0.90
105	„ 5 „ „ „ „ 14 „	1.20

Afb. 16. Waterzakken/vochtzakken en weichselhouten roeren in de prijscurant van de firma A. J. Vasterman Jr. te Amsterdam, grossier in rookartikelen, 1913-1914. Collectie F. Tijnstra.

Afb. 17a-b. Sigarenpijp van meerschuim en het los gevonden mondstuk van barnsteen. West-Europa, 1880-1893. Sigarenpijp: Lengte 5 cm, hoogte 3,7 cm. Vindplaats aan boord: woonverblijf stuurboord. Inventarisnummer QZ18-189 en mondstuk: Lengte 3,9 cm. Vindplaats aan boord: woonverblijf stuurboord(?). Inventarisnummer QZ18-224/3.

beeld in de Vasterman catalogus van 1913-1914 (afb. 18).

Dergelijke meerschuim pijpen werden, omdat het een wat luxer product betrof, veelal in een speciaal daarvoor vervaardigd etui verkocht en bewaard. Het etui is niet in het wrak aangetroffen. De pijp vertoont weinig gebruikssporen en zal niet voor het dagelijks gebruik zijn geweest. Het is tot nog toe de enige bekende sigarenpijp uit een Nederlands scheepswrak en de enige meerschuim pijp.

Caoutchouc pijpen

In *De Drie Gezusters* zijn in het woonverblijf aan stuurboord twee pijpfragmenten van hard rubber ofwel caoutchouc gevonden. Caoutchouc, het melkachtig, harsachtig sap van (voornamelijk) de *Hevea Brasiliensis* uit Zuid-Amerika, dat in de lucht vast en rekbaar wordt, was aan het eind van de negentiende eeuw een modern materiaal voor de productie van gebruiksvoorwerpen.⁹ Het materiaal werd, evenals de eerdergenoemde gietpijpen van vloeibare klei, in mallen gegoten. Hardrubber is brandbaar en daarom werden deze pijpen ook wel

van een houten of meerschuimen pijpenkop voorzien of er werd een tabaksketel van aardewerk in de caoutchouc ketel gestoken.

Toen *De Drie Gezusters* in 1893 verging was dit materiaal nog maar zeer kort in gebruik voor de vervaardiging van zowel tabakspijpen als sigarenhouders en schipper Meijer zal hiermee een tweetal noviteiten aan boord hebben gehad. Het is niet duidelijk geworden tot welke categorie de in het wrak gevonden pijpen behoren. Een van de zwarte caoutchouc pijpen heeft een korte rechte steel met een afgeplat knoopmondstuk en aan de onderzijde twee hoge, ovaalvormige holle steuntjes (afb. 19a-b). De ketel is afgebroken en sporen van een aardewerk binnenketel zijn niet aangetroffen. Hierdoor kan niet meer worden vastgesteld of de pijp gebruikt werd als sigarenhouder of voor het roken van gesneden tabak.

De andere zwarte caoutchouc pijp (afb. 20) heeft een vorm die is afgeleid van gemonteerde porseleinen pijpen. Het S-vormig gebogen roer is hier echter in één stuk meegegoten met de vochtzak, terwijl die bij de porseleinen pijpen demonteerbaar is. Vanwege de

Afb. 18. Celluloid mondstukken met benen schroef. Prijscurant A. J. Vasterman Jr. te Amsterdam, 1913-1914. Collectie F. Tijmstra.

Celloid mondstukken of spitsen. Allen met dun beenen schroefje.

No. 640

No. 649

No. 656

No.		dikte	lengte	per doz.
640	Recht sattel,	12—14 mM.,	27 mM.	1.50
641	" "	12—14 "	34 "	1.80
642	" "	12—14 "	39 "	2.10
643	" "	12—14 "	45 "	2.40
644	Div. lengte	14—16 "	vanaf	1.50
645	" "	9—11 "	"	1.20
646	Recht plat, breed	12 mM.,	lang 26 mM.	0.70
647	" "	12 "	33 "	0.90
656	v. sprongen	12 "	26 "	0.70
657	" "	9 "	26 "	0.70
658	" "	9 "	33 "	0.90
659	" "	9 "	39 "	1.20
660	" "	9 "	45 "	1.50
649	Recht rond, dikte	6—7 mM.,	l. 26 "	0.50
650	" "	9 "	26 "	0.60

651	Recht rond, dikte 8 mM., lengte 30 mM.	0.60
652	" " diverse lengte, vanaf . . .	0.90
653	Gebogen rond, dikte 6—7 mM., l. 26 mM.	0.70
654	" " " 8—9 " „ 34 "	0.90
655	" " diverse lengte, vanaf . . .	1.20
661	Rechte ambroid spitsen, vanaf . . .	1.80
662	" " " " " " " "	3.60
663	Gebogen " " " " " "	1.80
664	" " " " " " " "	3.60
665	Sattel " " " " " "	3.60
	Schroefjes, geheel fijne draad	0.20
	" " voor houten tabakspijpen, half	
	grove en half fijne draad	0.30
	Schroefjes voor houten tabakspijpen, geheel	
	grove draad	0.30

Afb. 19a-b. Steelpijp van caoutchouc met ovaalvormige hoge 'steuntjes' en afgeplat mondstuk. Lengte 11,3 cm. West-Europa, 1885-1893. Vindplaats aan boord: woonverblijf stuurboord. Inventarisnummer QZ18-189.

Afb. 20. Insteekpijp van caoutchouc met gebogen roer waarvan het mondstuk is afgebroken en vochtzak met gekrulde basis. Lengte 13,4 cm, hoogte vochtzak 4,3cm. West-Europa, 1885-1893. Vindplaats aan boord: woonverblijf stuurboord. Inventarisnummer QZ18-442.

brandbaarheid van caoutchouc waren dergelijke pijpen voorzien van een stummel tabaksketel van hout, porselein of gietklei. Aan boord zijn stummel ketels van porselein en gietklei gevonden die mogelijk bij deze pijp behoorden.

Overige voorwerpen

Opslag van rooktabak en sigaren, en een lucifershouder

Voor de opslag van tabak zijn twee voorwerpen gevonden: een gedraaide houten tabakspot en een kleine koperen tabaksdoo. De tabaksdoo (afb. 21) is aan stuurboord in het woonverblijf gevonden en de tabakspot (afb. 22a-b) aan bakboord naast de kachelplaat terwijl de deksel aan stuurboord tussen leggers is gevonden.

De tabakspot stond in de opvallend kleine woonruimte in het achterschip, die uit niet meer dan een vloer met een paar kooien bestond.¹⁰ In huizen op het vasteland stond een dergelijke pot binnen handbereik op tafel in de woon- of rookkamer. Schippers voeren onder bijna alle weersomstandigheden en kwetsbare of breekbare voorwerpen werden veilig achter gesloten deuren opgeborgen. In *De Drie Gezusters* zal de pot samen met ander rookgerei binnen handbereik van de schipper in een afgesloten hangkastje hebben gestaan. De tabak in deze pot was voor dagelijks gebruik en heeft mogelijk ook gediend als voorraad voor de kleine tabaksdoo. Bij het opmaken van de vondstdocumentatie was de functie van de tabakspot nog onbekend en werd hij omschreven

Tabel 2: Overig rookgerei en suikergoedvorm uit *De Drie Gezusters* (ZQ-18)

voorwerp:	materiaal:	afb.	datering:	vindplaats in wrak:	inv. nrs.:
tabaksdoo	messing	21	1880-1893	woonverblijf stuurboord	ZQ18-135
tabakspot	hout	22a	1880-1893	bakboord naast kachelplaat	ZQ18-293
deksel van tabakspot	hout	22b	1880-1893	bakboord tussen leggers?	ZQ18-279
deksel van sigarenkistje	hout	23	1880-1893	bakboord woonverblijf	ZQ18-335
lucifershouder	tin	25a-b-26a-b	1870-1893	achterschip, stuurboord tussen leggers	ZQ18-300
vorm met figurale pijpen	tin	27a-b, 28a-b, 29, 30	1870-1893	achterschip, stuurboord tussen leggers	ZQ18-308

Afb. 21. Tabaksdoos van messing (geelkoper) met grave-ring van ovalen en bladeren. Lengte 11,3 cm, Breedte 6,5 cm, Hoogte 2,5 cm. West-Europa, 1870-1893. Vindplaats aan boord: woonverblijf stuurboord. Inventarisnummer QZ18-135.

als een ‘gedraaid houten tonnetje’. De tabakspot heeft twee verdiepte banden die aan de bovenzijde versierd zijn met een rij stippen in reliëf. De bovenrand waarop de deksel rust is licht uitgewaaierd. De deksel heeft een conische vorm en eenzelfde verdiepte rand met stippen als de pot. De houten knop aan de bovenzijde van de deksel ontbreekt evenals een binnendecksel om uitdroging van de tabak te voorkomen.

De messing tabaksdoos heeft een rechthoekig model met een lengte van 11,3 cm. De sluiting is afwezig. Er zijn restanten van twee scharnierbladen met knopen op het deksel aanwezig. De drie scharnierbladen met knopen op de doos zijn niet meer aanwezig. In deze knopen

stak een dunne pen die het draaipunt vormde en ook de twee helften van de doos bij elkaar hield. De deksel van de tabaksdoos is in de vier hoeken versierd met ovalen binnen een dubbele omlijsting van fijne ingedrukte rechthoekjes. Centraal op de doos is een groter ovaal gegraveerd. De ovalen zijn gevat in een bladmotief. Andere decoraties zijn niet aangebracht.

Dergelijke kleine dozen werden meestal in de broek- of jaszak gedragen en vanuit een grote voorraad pot of de tafeltabaksdoos aangevuld. Hierdoor had schipper Meijer altijd een voorraad tabak onder handbereik tijdens zijn werkzaamheden op dek of als hij achter het roer stond. Door het vele gebruik is de doos sleets geworden.

Afb. 22a-b. Houten tabakspot met deksel. Hoogte 13,8 cm, D 14,5 cm. West-Europa, 1870-1893. Vindplaats aan boord: tabakspot aan bakboord naast kachelplaat, Inventarisnummer QZ18-293 en deksel aan bakboord tussen leggers(?), Inventarisnummer QZ18-279.

Afb. 23. Fragment van een cederhouten deksel van een sigarenkistje met ingebrand de merknaam PRIMERA op een wapenschild met een zeilschip. Lengte 21,5 cm, Breedte 9 cm en Dikte 0,3 cm. West-Europa, 1880-1893. Vindplaats aan boord: aan bakboord in woonverblijf, Inventarisnummer QZ18-335.

Afb. 24. Advertentie van de sigarenfabrikanten Nieveen & Swaan uit Utrecht. Leeuwarder courant, 23-04-1891.

Aan bakboord in het woonverblijf is het fragment van een cederhouten deksel van een sigarenkistje gevonden (afb. 23). Begin negentiende eeuw waren sigaren nog relatief duur en werden ze per stuk of met enkele tegelijk aan de consument verkocht. Aan het eind van de negentiende eeuw werden ze al in grotere verpakkingen aangeboden, waaronder de cederhouten kistjes waarvan in het wrak de deksel gevonden is. Lege sigarenkistjes werden en worden nog steeds hergebruikt voor de opslag van kleine prullaria.

Ingebrand op het deksel staat PRIMERA op een gebogen lint over een wapenschild met een zeilschip. Langs

de bovenzijde is over de gehele lengte een strook dun hout afgebroken. Oorspronkelijk was het kistje nog met een papieren merketiket afgeplakt waarop de naam van de fabrikant stond. De fabrikant die dit kistje op de markt bracht is niet bekend. De meeste sigarenfabrikanten hadden naast hun geregistreerde merknaam verschillende benamingen voor hun sigaren die niet beschermd waren en door eenieder konden worden gebruikt. In 'De Koophandel', sinds 1836 de sigarenmakerij van de Goudse familie Van Vreumingen, werden in 1886 achttien verschillende sigarenmerken vervaardigd, waaronder ook Primera.¹⁰ Ook de Utrechtse sigarenfabriek 'De Mercur' van de fabrikanten Nieveen & Swaan, hadden

Afb. 25a-b. Tinnen zaklucifershouder met een paard en een stoomzeilschip. Lengte 6 cm, Breedte 2,8 cm en Dikte 1 cm. West-Europa, 1875-1893. Vindplaats aan boord: aan stuurboord tussen leggers, Inventarisnummer QZ18-300.

Afb. 26a-b. Deksel en geribbelde strijklvlak op de bodem van de zaklucifershouder van afb. 24a-b.

Primera sigaren, ‘een Puik 20-cents Sigaar’, in hun assortiment (afb. 24).¹¹ Het woord Primera was niet beschermd en kon door iedere fabrikant gebruikt worden om hun waar aan te prijzen. Andere namen waarmee sigaren een meer exotisch uiterlijk kregen, waren bijvoorbeeld Selectos, Habana, Regalia, Special en Petitos. Dergelijke woorden werden ook als ondermerk gebruikt bijvoorbeeld Karel I Regalia, Willem II Selectos enz.¹³

Zaklucifershouder

Lucifers werden eind 19e eeuw voor vele doeleinden gebruikt, waaronder het aansteken van kooktoestellen en lampen maar vaker nog voor het aansteken van pijptabak of sigaren. Lucifers werden langs een geribbelde oppervlak gestreken waardoor ze ontbrandden. Lucifershouders werden los verkocht als zakmodel (afb. 25), maar werden ook als tafelmanier gecombineerd met een bakje waarin de opgebrande lucifers werden gelegd. Speciaal voor rokers kwamen er tafellucifershouders die op een asbak waren gemonteerd. Met de introductie van de zaklucifershouder kreeg de schipper meer mogelijkheid om tijdens werkzaamheden op het schip zijn sigaar of pijp aan te steken. Deze metalen doosjes hadden, zeker voor scheepslieden, het voordeel dat ze min of meer waterdicht waren. De hier afgebeelde lucifershouder werd later vervangen door een (nog waterdichter) afsluitbaar schuifdoosje met aan de onderzijde een strijklvlak in de vorm van een coating.

In het achterschip van het wrak is tussen leggers aan stuurboord een tinnen zaklucifershouder gevonden met aan de bovenzijde een rechthoekige scharnierende deksel.¹⁴ Het scharnier van het doosje bestaat uit een meegegoten oogje dat in de korte zijde in een uitsparing in het doosje valt en oorspronkelijk geborgd werd met een pennetje. Op de linkerkant van de houder staat in reliëf een naar links lopend paard tussen twee grote planten met gekruld blad en op de rechterkant een naar links varende stoomschip met een mast en rokende schoorsteen en op het achterschip hangt een vlag. Rechtsboven naast het schip staat in een kader een onleesbare tekst. Deze zaklucifershouders zijn veelal souvenirs of ze dragen

reclame teksten.

Een pijpenmal om van te eten

Een bijzondere en onverwachte vondst in het wrak van *De Drie Gezusters* is een pijpenvorm (afb. 27a-b en 28a-b) waarin tegelijkertijd vier pijpen gemaakt kunnen worden. In deze mal werden echter geen kleipijpen vervaardigd om uit te roken, maar eetbare pijpjes van suikergoed.

De zware vorm is gemaakt van een zacht metaal, waarschijnlijk tin of een tin legering en bestaat uit twee beschadigde delen. De in onbruik geraakte pijpenvorm is mogelijk door schipper Meijer als oud ijzer opgekocht voor reparaties aan boord van het schip. Op de achterzijde van de grootste vormhelft is door de fabrikant het vormnummer 454 ingeslagen. Tijdens de gebruikperiode zijn in het zachte metaal enkele inkervingen en een diepe gleuf ingesneden. De laatste lijkt ontstaan te zijn tijdens het hergebruik. Daarnaast is er, eveneens op de achterzijde, een dubbele rij kleine rechthoekjes en vierkantje ingekrast (afb. 29). Het is niet duidelijk geworden waar Meijer het metaal voor gebruikte. Voorwerpen of onderdelen waarin delen van de pijpenvorm zijn gebruikt zijn in het wrak niet aangetroffen.

Waarschijnlijk vanwege de aangetroffen inkervingen op de achterzijde werd het voorwerp in de vondstenlijst van 30 augustus 1979 omschreven als ‘een slijpsteen?’. Kennelijk wist men zich geen raad met dit voorwerp en verkreeg het een benaming naar de veronderstelde nieuwe functie. Het zachte metaal is echter niet geschikt om als slijpsteen te dienen.

De linker vormhelft (afb. 27a-b) is grotendeels compleet maar aan de linker- en rechterzijde zijn stroken weggesneden. De rechter vormhelft is vrijwel geheel hergebruikt waardoor slechts een klein fragment bewaard gebleven is (afb. 28a-b). De vier pijpjes in de vorm hebben figurale koppen (afb. 30) zoals die ook in de tweede helft van de negentiende eeuw, voornamelijk op Franse en in mindere mate op Belgische en Duitse tabakspijpen van

Afb. 27a-b. De voor- en achterzijde van de linker vormhelft. De tweede pijp van rechts heeft als enige zijn complete lengte. De overige zijn door hergebruik ingekort. Vormnummer 454. Lengte 15,8 cm, Hoogte 8,8 cm en Dikte 1,7 cm. Frankrijk, Parijs, Létang fils(?), 1870-1893. Vindplaats aan boord: aan stuurboord tussen leggers, Inventarisnummer QZ18-303.

Afb. 28a-b. De rechter vormhelft van de pijpenvorm waarvan slechts een klein fragment is overgebleven.

Afb. 29. Achterzijde van de linker vormhelft met het nummer 454, ingekaste lijnen en diepe gleuf. Inventarisnummer QZ18-303.

Afb. 30. Detail van de vier koppen. Inventarisnummer QZ18-303.

klei, werden afgebeeld. De twee koppen in het midden hebben een karikuraal uiterlijk (afb. 30b-c).

In de vorm konden tegelijkertijd vier pijpjes worden gemaakt. De lengte van de grootste vormhelft bedraagt 15,8 cm, de hoogte 8,8 cm en de dikte 1,7 cm. Op de achterzijde van de linkerhelft is het vormnummer 454 ingeslagen. Er zijn drie rechthoekige sluitnokken overgebleven, waarvan er een compleet aanwezig is en de overige gedeeltelijk afgesneden of afgezaagd zijn. Een vergelijkbare vorm (afb. 31) heeft vier sluitnokken en

waarschijnlijk was dit ook het geval bij de vorm uit het wrak. Vergelijkbare vormen werden ook met pengatverbindingen gemaakt (afb. 32a-c) en zijn van een andere legering waarbij roestvorming optreedt. Deze zijn mogelijk iets later te dateren.

Suikergoed

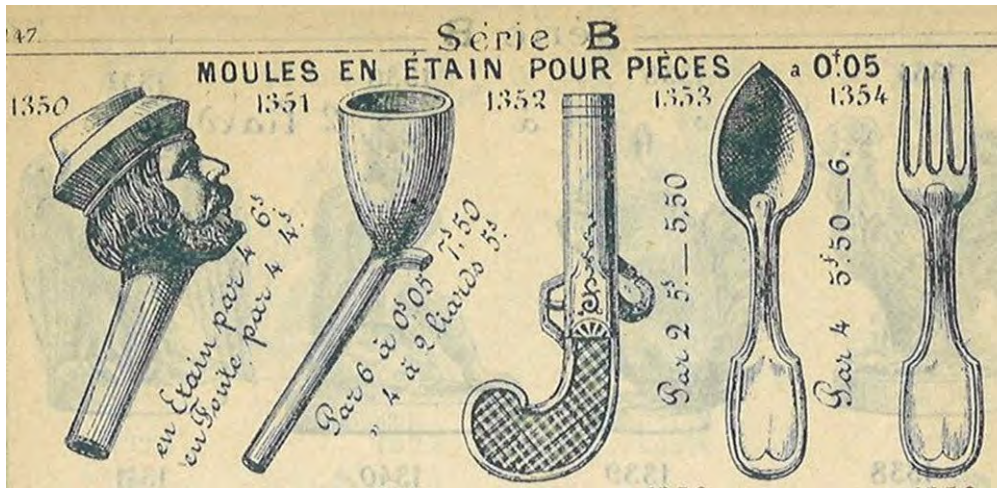
Tabakspijpen van pijpaaarde werden, zoals bekend, in koperen en later ijzeren persvormen gemaakt. De twee vormhelften met daartussen een rol klei werden tegen elkaar gedrukt, de overtollige klei uit de tabaksketel ge-

Afb. 31. Rechterhelft van een vergelijkbare vorm met vier sluitnokken. Collectie en foto Ewout Korpershoek.

Afb. 32. Linkerhelft van een vergelijkbare vorm met twee pengatverbindingen. Vormnummer R229. Collectie en foto Ewout Korpershoek

Afb. 33. 'Moules pour confiseurs, Serie B, Moules en étain pour pièces' in de catalogus van Létang fils (1897, p. 47). Collectie Bakkerijmuseum Veurne, België.

perst met een zogenaamde 'stopper' en het rookkanaal open gestoken met een dik ijzerdraad. De pijpenvorm uit het wrak kan niet gebruikt worden om tabakspijpen te vervaardigen omdat de koppen licht ovaal gevormd zijn en er aan de bovenzijde geen aanloopstuk voor de stopper is waardoor dit gereedschap niet gebruikt kan worden.

De vorm uit *De Drie Gezusters* werd gebruikt om mas-sieve, eetbare 'tabakspijpen' van suikergoed te maken en is niet, zoals veelal wordt gedacht, voor de fabricage van chocolade pijpjes. Omdat bij dit type vorm zowel de pijpenkop als de steel aan de onderzijde open is kan hij niet gebruikt worden om chocoladepijpjes te maken omdat de vloeibare chocolade er direct weer uitloopt. Ook is het metaal van de vorm te ruw waardoor de chocolade vastplakt in de vorm.¹⁶ Eind negentiende eeuw kwamen er wel gladde vormen van dun koperplaat om chocolade-figures in te gieten en Anton Reiche uit Dresden slaagde er in mallen te maken van goedkoper en gemakkelijker te bewerken blik.¹⁷ Reiche was rond 1900 de grootste fabrikant van chocolade- en ijsvormen.

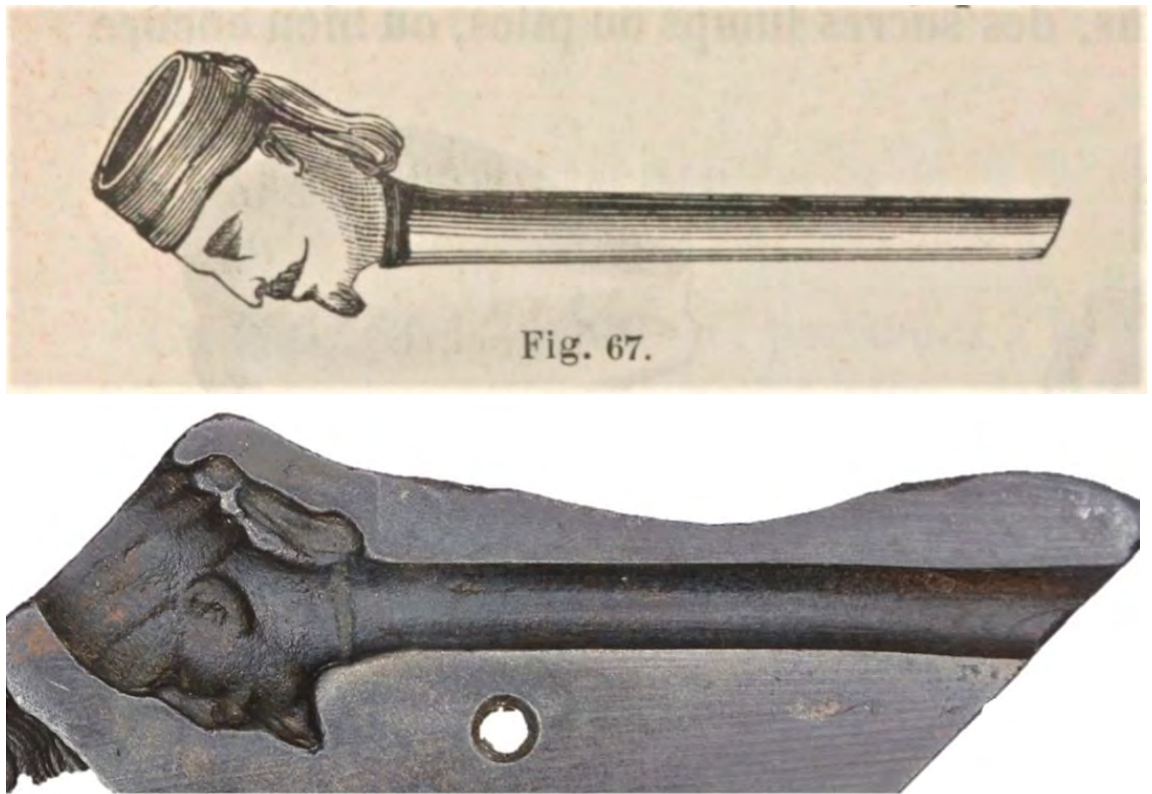
De meeste suggesties van musea en verzamelaars met betrekking tot de herkomst en gebruik van de vorm

kwamen uit Frankrijk. De Nederlandse bijdragen bij het zoeken naar de herkomst waren minder in aantal. Dit lijkt vooral te wijten aan het minder voorkomen in Nederland van producten uit dergelijke vormen. Volgens Nederlandse bakkerijmusea gaat het mogelijk om een dragantvorm waarbij de gevormde voorwerpen gebruikt werden bij het maken van showstukken en op banketten gepresenteerd werden.¹⁸ Dragant is een mengsel van poedersuiker en gelatine, maar werd vroeger met Arabische gom bereid.¹⁹ Of de vormen hier daadwerkelijk voor gebruikt zijn valt nog te bezien. Bronnen waarin dit idee gestaafd kan worden zijn tot nog toe niet gevonden en de oplossing van dit vraagstuk lijkt toch in Frankrijk te moeten worden gezocht.

Er zijn meerdere aanwijzingen dat deze vormen uit Frankrijk komen en mogelijk in de fabriek van de firma Létang fils in Parijs zijn gemaakt. Létang was de grootste Franse vormenfabrikant voor chocolatiërs, ijsmakers en banket- en suikerbakers, die in 1832 begonnen is. De op de pijpjes afgebeelde personages vertonen qua stijl gelijkenis met die op Franse tabakspijpen van pijpjaarde uit de tweede helft van de negentiende eeuw. Hoewel de vorm niet was bedoeld om chocolade pijpjes te maken, bevond een identieke vorm als in afbeelding

Afb. 34a-c. Afdrukken van modelleerklei, gemaakt in de metalen vorm uit *De Drie Gezusters* die een impressie geven hoe de suikergoed-pijpjes eruitzagen.

Afb. 35a-b. Een suikergoedpijpje in het boek van Emil Duval (1879, p. 604) en eenzelfde pijpje in de rechter vormhelft van afbeelding 32. Collectie en foto Ewout Korpershoek.

31, zich in de bedrijfsinventaris van Théodore Buck uit Moulins, een oude Franse chocolaterie. Deze inventaris bestond uit vormen van Létang fils.²⁰

De vormen werden door Létang vervaardigd met gebruikmaking van een koperen kern (moedervorm) in de vorm van het pijpje, dat men in suikergoed wilde produceren. De koperen kern werd overgoten met vloeibaar tin dat na afwerking resulteerde in de vorm.²¹

Létang fils maakte wel vormen voor chocolade sigaren²² maar niet voor pijpen van chocolade. De vormen met de pijpjes waren bedoeld voor 'les différentes pièces de sucrerie' (afb. 33).²³ Ze staan in de bedrijfscatalogus onder Serie B. De vormen in deze serie zijn bedoeld voor 'confiseurs'. Suikergoed of suikerwerk is de benaming voor geheel of in hoofdzaak uit suiker vervaardigde lekkernijen. Naast de pijpjes (afb. 34) werden bijvoorbeeld ook menselijke figuurtjes, dieren, fluitjes, fruit, groenten, bloemen en eieren in suikergoed gemaakt. In het boek van Barbier-Duval²⁴ is een suikergoedpijpje afgebeeld (afb. 32a). Eenzelfde pijpje is te zien in een vorm (afb. 32b) die vergelijkbaar is met die uit *De Drie Gezusters*.

Nawoord

De meeste tabak-gerelateerde vondsten zijn gedaan in de kleine woonruimte van de schippersfamilie in het achterschip. Dit zal de voornaamste plaats zijn geweest waar tabakspijpen en sigaren werden gerookt. Schipper Meijer had in 1893 de beschikking over een uitgebreid assortiment tabakspijpen van verschillende materialen

en vervaardigingstechnieken. Daarnaast rookte hij sigaren. Door de diversiteit aan rookgerei kon er geregeld van pijp gewisseld worden. Mogelijk had Meijer deze diversiteit aangelegd om op verschillende locaties op het schip een andere pijp te kunnen gebruiken. De Goudse kleipijp was bij uitstek geschikt om in het woonvertrek te roken, terwijl de minder breekbare korte Duitse porseleinen pijpen en de caoutchouc pijpen ook achter het stuurwiel konden worden gerookt of tijdens andere werkzaamheden aan boord van het schip.

Het aanbod aan tabakspijpen zag er ten tijde van schipper Meijer totaal anders uit dan in voorgaande eeuwen. In de zeventiende en achttiende eeuw werden vrijwel alleen kleipijpen gebruikt om gekorven tabak te roken. In het laatste kwart van de achttiende eeuw kwamen ook sigarenpijpen op de markt. In dezelfde periode werden, in gespecialiseerde winkels en op kleine schaal, tabakspijpen van porselein, hout en meerschium aangeboden.²⁵ Vanaf ongeveer 1820 begon de sigaar aan zijn grote opmars en ook kwamen er steeds meer pijpen van porselein, meerschium en hout op de markt. Dit alles ten koste van de kleipijp die al ruim 200 jaar een dominante positie had. Het verminderde verbruik van kleipijpen is goed te zien bij de Amsterdamse sociëteit Felix Meritis aan de Keizersgracht. De sterke daling van de consumptie van kleipijpen die daar na 1825 inzette werd vooral gezocht in de opkomst van de sigaar, die in deze periode steeds populairder werd onder de beter gesitueerde leden en bezoekers van de sociëteit. Griffioen van Waarder noemde al in 1821 drie belangrijke oorzaken voor de af-

name van de kleipijp: het gebruik van Duitse porseleinen pijpen, 'het minder gebruik van tabak roken in beschaafde gezelschappen' en 'de thans zoo algemeen in zwang zijnde *Cigarro's*, welke heerschende mode, inzonderheid bij lieden van meer beschaafden stand, de overhand schijnt te nemen, zodat men dikwerf welgekleede jonge lieden met een brandende *Cigarro* in den mond langs de straten ziet gaan, welke zich echter wel zouden schamen van met korte pijpen te loopen.' In 1829 gaf Jacobus Scheltema in Felix Meritis een verhandeling over tabak waarin hij opmerkte: 'Wij hebben in onzen leeftijd den lust tot het tabakrooken bij velen zien verminderen en tevens het gebruik van Duitse pijpen, met korte buizen of röhren, en van segaren zien veld winnen. Of dit een en ander niet nadeelig is voor de gezondheid, en of het niet wenschelijk ware, dat men tot het gebruik van de goede Goudsche lange pijpen terug keerde, durf ik als geen ervaren rooker zijnde, niet beslissen'.²⁶

In het derde kwart van de negentiende eeuw werden pijpen van porselein, hout en meerschium snel populairder en waren geen opvallende verschijningen meer in het straatbeeld. Ook de goedkopere gegoten tabakspijpen van Bordollo werden, vanaf het midden van de jaren tachtig, steeds populairder als aanvulling op de porseleinen pijpen. Caoutchouc pijpen waren toen het schip verging een noviteit. Ruim tien jaar voordat *De Drie Gezusters* van schipper Meijer verging werden al deze soorten pijpen op grote schaal fabrieksmatig vervaardigd. Meijer bleef naast de meerschiumen sigarenpijp, de porseleinen pijpen en zijn moderne tabakspijpen van hard rubber, ook de traditionele Goudse kleipijpen trouw doorroken.

Het bijzondere van de hier besproken vondst is dat het aangetroffen rookgerei zo duidelijk de verschuiving in de wijze van roken illustreert. Iets wat uit andere opgravingen niet zo duidelijk kan worden aangetoond. Dat dit nog niet het einde was van de verschuiving in rookgedrag blijkt wel uit het feit dat de ontwikkeling van de gietpijpen vanaf het eind van de 19e eeuw in de Nederlandse fabrieken opkwam en na de Eerste Wereldoorlog een grote vlucht nam, mede als gevolg van de torenhoge inflatie die de gekaste pijp relatief te duur maakte.²⁷ De opkomst van de gietpijpen ging ten koste van de gekaste pijp, maar compenseerde de neergang daarvan slechts gedeeltelijk.²⁸ Ook de opkomst van de sigaret, vooral na de Eerste Wereldoorlog, is een verschijnsel dat in deze rij van veranderingen in het rookgedrag thuishoort.

Dankwoord

Met dank aan Joran Smale, conservator van het Maritiem Archeologisch Depot te Lelystad en Ina Ruckebusch, wetenschappelijk medewerker/collectiebeheerder van het Bakkerijmuseum te Veurne. De suikergoedvorm en alle afgebeelde tabak-gerelateerde voorwerpen zijn afkomstig uit het scheepswrak van *De Drie Gezusters*

(ZQ-18 / ZQ18) en bevinden zich in het Maritiem Archeologisch Depot, met uitzondering van die in afbeelding 31, 32 en 35b, die zich in de collectie van Ewout Korpershoek bevinden. De foto's van afbeelding 31, 32 en 35b zijn gemaakt door Ewout Korpershoek, waarvoor hartelijk dank. De overige foto's zijn gemaakt door de auteur.

Noten:

1. Knol en Smale, 2019 en Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant 20 juni 1893.
2. Knol, A. en J. Smale (2019).
3. In de vondstenlijst van 30 augustus 1979 worden deze pijpfragmenten omschreven als 'kalken pijpekoppen'. Al sinds de jaren veertig van de 20ste eeuw is in Flevoland, bij de beschrijving van kleipijpen, de incorrecte term 'kalk' of 'kalken' ingeburgerd geraakt voor de aanduiding van het materiaal pijpstaaf.
4. Duco, 2003, p. 187 (2 gekroond, nr. 940) en p.194 (65 gekroond, nr. 1006).
5. Stam, 2015b, p. 89-101.
6. Stam, 2015a, p. 78.
7. Zie elders in dit Jaarboek: Stam, 2021, p. 103-147. (Nieuwe gegevens over het bedrijf, de productie en de handel van Hollandia (van der Want & Barras).
8. In de vondstenlijst van 30 augustus 1979 is de vochtzak abusievelijk omschreven als 'porceleine pijpekop'. Zie Knol en Smale, 2019.
9. De Haan, 2002, p. 1361-1364.
10. Zie Knole en Smale, 2019, 'Indeling'.
11. Hoogendoorn, 2008, p. 127.
12. Het nieuws van den dag: kleine courant, 22-12-1890, Leeuwarder courant, 23-04-1891 en Utrechtsch Nieuwsblad, 01-10-1894.
13. Met dank aan F. Tjijstra, email 24-08-2021.
14. Gijsbers, Koehler en Morel, 2010, p. 207, Catalogusnummer G.4.5.
15. Collectie Ewout Korpershoek (<https://www.claypipes.nl/allerelei/gereedschap/>).
16. Mededeling van het Anton Reiche Museum (www.anton-reicheformen.de) en Michael Lothar Wolf, voorzitter van het Chocolatevormen Museum in Duitsland (email 30-07-2021).
17. Kügler, 2004, p. 101.
18. Nederlands Bakkerijmuseum Hattem en Bakkerijmuseum 'De oude Bakkerij' (Email 30-7-2021).
19. Van Dale, 1872: Dragant.
20. Deze vorm werd op 28-03-2021 op een antiekveiling aangeboden: 'Letang fils, Paris. Ensemble de moules à chocolat en forme de fèves de cacao, des pipes, [etc.]'. Zie <https://www.metayer-auction.com/lot/113515/14649302?offset=100&> (Website bezocht 20-07-2021).
21. Duval, 1879, p. 46.
22. Duval, 1879, p. 45.
23. Duval, 1879, p. 46.
24. Met vriendelijke dank aan Ina Ruckebusch, Wetenschappelijk medewerker/collectiebeheerder van het Bakkerijmuseum te Veurne, die mij attent maakte op dit boek in de museumcollectie en de catalogus van Letang fils uit 1897 waarin het pijpje staat afgebeeld (Email 9-9-2021).
25. Van der Lingen, Het aanbod van tabakspijpen in Amsterdam in de 18e en 19e eeuw (in voorbereiding).
26. Van der Lingen, 2014, p. 78.
27. Stam, 2020, p. 90, e.v.
28. Stam, 2020, p. 100.

Literatuur:

- Dale, J.H. van, 1872. *Nieuw Woordenboek der Nederlandsche Taal*. Uitgave: 's-Gravenhage enz.
- Duco, D., 2003. *Merken en merkenrecht van de pijpenmakers in Gouda*. Pijpenkabinet, Amsterdam.
- Barbier-Duval, 1879. *L'Art du Confiseur Moderne contenant les procédés les plus nouveaux et les meilleurs à L'usage des confiseurs et des ménagères*. Paris, Librairie Audot Lebroc et Cie, successeurs, 1879.
- Gijsbers, W., L. Koehler en J. More, 2010. 'Licht aan boord'. *Verlichtingsobjecten uit het Nationaal Scheepsarcheologisch Depot in Lelystad*. Nationaal Scheepsarcheologisch Depot. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Lelystad.
- Haan, R. de, 2002. Pijpen, gemaakt van hardrubber en andere 'Early Plastics'. *PKN* 24(95), p. 1361-1366.
- Hoogendoorn, J. 2008. De Oudste tabakszaak van Nederland. De geschiedenis van de familie Van Vreumingen. *Tidinge van die Goude* 26(4), p. 122-138.
- Knol, A. en J. Smale, Batavialand te Lelystad, Maritiem Archeologisch Depot (2019): *Opgravingsdocumentatie scheepswrak ZQ-18/ZQ18 (Zuidelijk Flevoland)*. DANS. <https://doi.org/10.17026/dans-xsq-j53t>
- Kügler, M., 2004. Pfeifen aus Schokolade. *Knasterkopf* Band 17, p. 101-102.
- Lingen, B. van der, 2014. Felix Meritis: Inkoop, gebruik en hergebruik van kleipijpen, 1784-1861. *Jaarboek PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen* 2014, p. 65-85.
- Maison Létang Père & Fils Fondée en 1832. *Letang Fild Srs. A & M ferblantiers moulistes mécaniciens, fabrique spéciale de moules et mécaniques pour fabricants de chocolats, confiseurs, glaciers, patisseries, cuisiniers, maitres d'hôtels, fabricants de biscuits de Reims, pharmaciens, epiciers droguistes etc.* 108 rue Vieille du temple, Paris, 1897.
- *Prijscurant 1913-1914 van A.J. Vasterman Jr. Nieuwezijds Voorburgwal 46, Amsterdam. Grossier in rook-artikelen. Hoofdagent van alle soorten lucifers.*
- Stam, R. D. 2015a. The other Dutch clay pipe. *Journal of the Académie Internationale de la Pipe* 8, p. 77-88.
- Stam, R. D. 2015b. The export of clay pipes to the Netherlands from the German firms Gebrüder Bordollo and Jacobi, Adler & Co. *Journal of the Académie Internationale de la Pipe* 8, p. 89-101.
- Stam, R. D. 2020. De ontwikkeling van de Goudse pijpenindustrie in de 20e eeuw, in economisch perspectief. *Jaarboek PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen* 2020, p. 69-167.
- Stam, R. D. 2021. Nieuwe gegevens over het bedrijf, de productie en de handel van Hollandia (van der Want & Barras). *Jaarboek PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen* 2021, p. 103-147.

Nieuwe gegevens over het bedrijf, de productie en de handel van Hollandia (Van der Want & Barras)

Ruud Stam

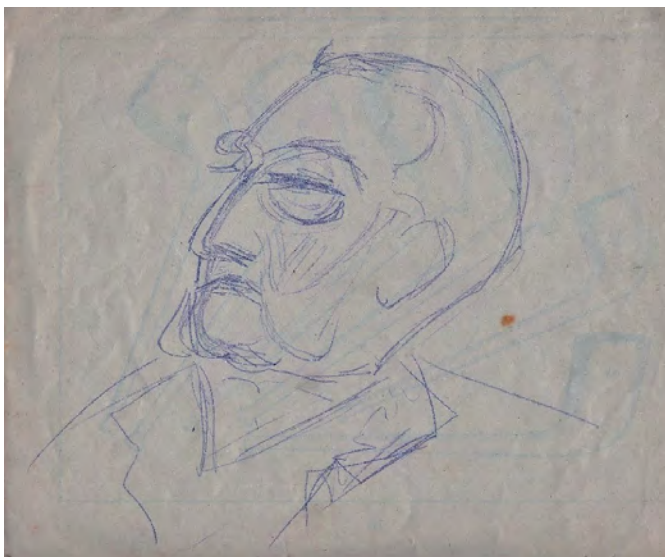
New information about the company, production, and trade of Hollandia (Van der Want & Barras)

This article, based on recently found documents, provides new information about the assortment, the trade, trade relations and the development of the Hollandia firm established by van der Want and Barras in Gouda in 1898. This firm mainly made slip-cast pipes. Early knowledge about this firm was very limited with only a few articles being published. As Hollandia was one of the four important firms making pipes and plateel in the 20th century this new information also adds important new insights into the development of the pipe industry in the 20th century. In this article previously unknown catalogues, advertising material, letters and invoices sent to their clients, as well as a large collection of pipes have been used to provide new revelations in the history of the Hollandia firm.

In dit artikel zal aan de hand van nieuwe gegevens nader ingegaan worden op de ontwikkeling van de firma Van der Want & Barras en op een aantal aspecten van de handel en de handelsrelaties van Hollandia. In het algemeen is er vrij weinig archiefmateriaal beschikbaar over Hollandia. Recent ter beschikking gekomen archiefstukken geven echter wel een aanvullend beeld op de bestaande literatuur over het functioneren van dit bedrijf, al is wat hier nu over bekend is nog steeds beperkt en veel minder dan wat er over Goedewaagen en over de Zenith bewaard is gebleven.¹

1. De firma Van der Want en Barras

Na het overlijden van Pieter Jacobus van der Want Azn.

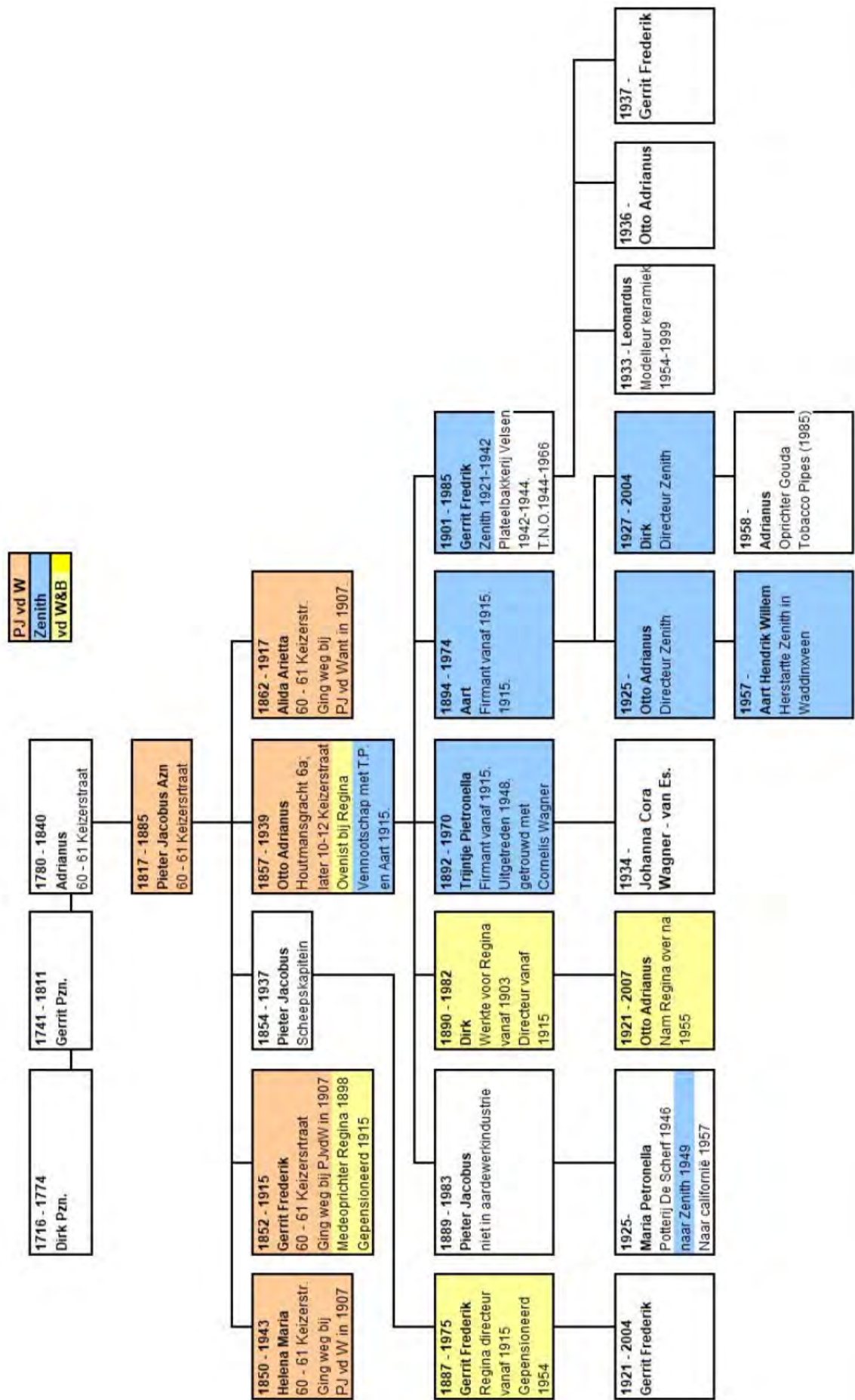
Afb. 1. Een met anilinepotlood gemaakte portrettekening van Georges Antoine Alexis Barras op de laatste bladzijde van een catalogus van het bedrijf die vanaf ca. 1905 werd gebruikt. De catalogus is afkomstig uit het bedrijfsarchief en is enkelzijdig gedrukt.

(1817-1885) namen beide zonen uit zijn tweede huwelijk, Gerrit Frederik PJzn (1852- 13/7/1915) en Otto Adrianus PJzn (1875-1935), het bedrijf over.² Het bedrijf P. J. van der Want aan de Keizerstraat 10/12 had op dat moment zo'n dertig werknemers. Maar als twee families van de pijpenmakerij, waar gekaste pijpen met

Afb. 2. Het eerste en niet of nauwelijks gebruikte fabrieksmark van Van der Want & Barras (Uit: Tasman, 2007, p. 520).

Afb. 3. Genealogie van de familie van der Want voor zover hier relevant.

een smalle winstmarge werden gemaakt, moesten leven, dan waren de opbrengsten van de fabriek daar niet voldoende voor.³ Toen Gerrit Frederik, de uit Oostende afkomstige antiekhandelaar en restaurateur van Delfts aardewerk, Georges Antoine Alexis Barras (1858-1941) in Gouda ontmoette, ontstonden er plannen om samen een bedrijf te beginnen waar gegoten pijpen werden gemaakt (afb. 1).⁴ Op 18 mei 1898 werd door hen het bedrijf Van der Want & Barras, Eerste Nederlandsche Fabriek van Geëmailleerde Pijpen “Hollandia”, opgericht.⁵ In 1898 werd als fabrieksmerk eerst het wettig gedeponeerde merk Neerlandia gebruikt, maar dit was slechts van korte duur (afb. 2).⁶ Het fabrieksmerk W.B. werd daarna door hen in 1899 gedeponeerd en op 12 september 1912 werd opnieuw een verzoek tot inschrijving van het merk “Hollandia” ingediend bij het Bureau voor Industrieel eigendom.⁷ Vanaf 21 oktober 1912 werd het merk een gedeponeerd handelsmerk (afb. 4). Na de Eerste Wereldoorlog is het merk nauwelijks meer voor de pijpen gebruikt.

In februari 1900 werd tijdens de vergadering van de ‘Vereeniging van Pijpenfabrikanten’ aan van der Want & Barras geen toestemming gegeven om lid te worden van deze vereniging omdat zij geen gekaste pijpen maakten. Gerrit Frederik van der Want, die ook nog bestuurder van de firma P. J. van der Want was, kon later wel lid worden van de vereniging, maar Georges Barras werd vooralsnog niet toegelaten. Dit omdat gegoten pijpen geen echte pijpen waren in de ogen van de bestuurders van de vereniging.

Al snel na de oprichting van het bedrijf begon de eigen productie van geëmailleerde gietpijpen. Echter, aanvankelijk was deze productie nog niet zo groot en leverde Hollandia vooral pijpen van Bordollo onder de naam Hollandia, zoals ook uit de eerste catalogus van 1900 blijkt (afb. 19-21).⁸ Dit had ermee te maken dat de firma nog slechts kon beschikken over een kleine fritte oven voor het smelten van glazuur, die George Barras bij Het Raam in Gouda bezat en verder maakten de firmanten gebruik van de oven van P. J. van der Want aan de Kuiperstraat.⁹ In 1904-1905 werd er een nieuwe oven gebouwd aan de Zeugstraat en kwam de productie van pijpen echt van de grond.

In 1906 kwam de toen 16-jarige neef Dirk van der Want OAZn in het bedrijf werken. Er werkten toen ca. 10 mensen in het bedrijf. Gerrit Frederik verliet toen het andere Van der Want bedrijf, het bedrijf van P. J. van der Want (dat later de Zenith werd), om botsende belangen te vermijden.

Vanaf 1911 werd voor het aardewerk de merknaam Regina gebruikt en nam Hollandia, met alleen pijpen, deel aan de aardewerktentoonstelling in Gouda van dat jaar.¹⁰

Toen Gerrit Frederik PJzn na een periode van slechte gezondheid in 1915 overleed zetten zijn neven Dirk OAZn en Gerrit Fredrik (de zoon van de scheepskapitein Pieter Jacobus) het bedrijf samen met Barras voort (afb. 3). Aanvankelijk, om zijn opleiding te voltooien, ging de nog jonge Gerrit Frederik werken in de Lakenindustrie in Tilburg,¹¹ maar bleef wel met het bedrijf verbonden en gaf in die periode alleen nog, veelal schriftelijke, adviezen.¹² Barras zette het bedrijf, dat toen ongeveer veertig werknemers had, voort, samen met Dirk. Toen Dirk op 6 december 1917 in militaire dienst moest hield Barras het bedrijf alleen gaande. In 1918 keerde Gerrit Frederik definitief in het bedrijf terug om samen met Dirk en Barras het bedrijf te leiden en kocht hij zich in als mede-eigenaar in het bedrijf, door de helft van de koopsom te betalen van de fabriek aan de Zeugstraat 9.¹³

Het assortiment nam verder toe en na 1920 werden er ook dubbelwandige pijpen vervaardigd. De productie hiervan kwam, in tegenstelling tot die van Goedewaagen, de Zenith en in mindere mate Ivora, nauwelijks van de grond (afb. 31).¹⁴ Langzamerhand, na de start van Regina in 1911, kwam de nadruk meer te liggen op het aardewerk/plateel en minder op de pijpen. Tot de vroege producten van de aardewerfabriek Regina behoorden plaques en vaasjes voor de herinnering aan de oorlog voor de Belgische vluchtelingen.¹⁵ Gedurende de Eerste Wereldoorlog waren er problemen met de levering van grondstoffen en onderdelen. Aan het eind van de oorlog was er gebrek aan brandstoffen, zoals turf en konden de Duitse fabrieken Traun & Söhne geen busjes meer leveren (afb. 87 en 88). Ook het glazuur van de Duitse firma Bidtel was in 1917 niet meer verkrijgbaar omdat deze firma een uitvoerverbod opgelegd kreeg. In februari 1917 werden grondstoffen van de Engelse firma Harrison geprobeerd. Of dit succesvol was is niet bekend. In ieder geval dreven deze problemen Barras tot wanhoop.¹⁶ Of de moeilijkheden tot personele consequenties hebben geleid is niet duidelijk.

De groei van het bedrijf (Hollandia + Regina) kan afgemeten worden aan het aantal werknemers in verschillende jaren:

Jaar	Aantal Werknemers	Jaar	Aantal Werknemers
1905	8	1930	59
1906	10	1931	41
1910	13	1939	40
1915	36	1947	40
1929	83	1960/70	93

Tabel 1: aantallen werknemers in verschillende jaren.

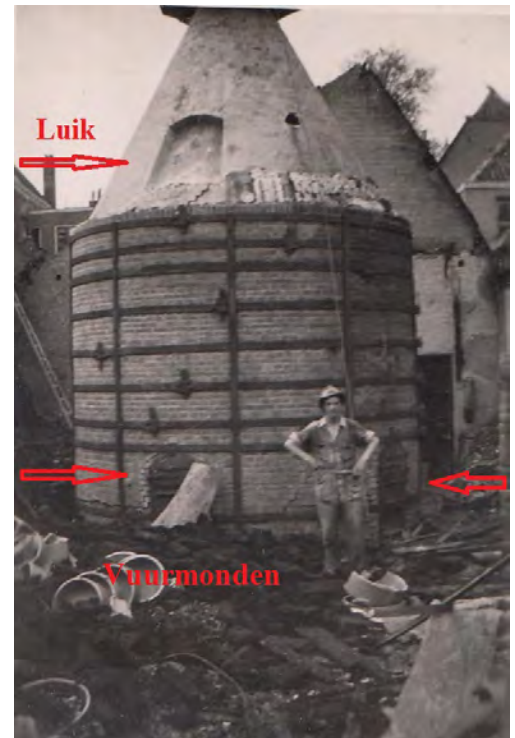
Afb. 4. Briefhoofd van een rekening uit 1908 aan de Weduwe Th. van Hooff in Roermond. Collectie en foto Bert van der Lingen.

Afb. 6. De gevelsteen met de initialen WB (Van der Want & Barras) op het pand aan de Oosthaven 37.

Vanaf 1915 is er een forse toename van het aantal werknemers omdat toen naast de pijpenproductie ook de vervaardiging van plateel op gang kwam. Ook is duidelijk te zien dat de moeilijkheden veroorzaakt door de economische crisis uit het begin van de jaren dertig een groot effect hadden. Het bedrijf had in de loop van de tijd op meerdere plaatsen panden. Het pand aan de Zeugstraat, dat op 16 juni 1898 werd gekocht, was al snel te klein.

In 1911 ontstond er een brand in het ovengebouw van Hollandia, die beperkt bleef tot dit gebouw.¹⁷ In 1914 werd een werkplaats en een magazijn aan de, om de hoek gelegen, Lange Tiendweg 35 in gebruik genomen. Nadat dit was gebeurd werd het oude deel van de fabriek aan de Zeugstraat uitgebreid met een nieuw deel, om aan de grote vraag naar gietpijpen te kunnen voldoen. Ook werd de elektrische verlichting vernieuwd. In januari 1915 werd het oude deel gesloopt en werd er een geheel

Afb. 5. Turfoven in de achtertuin van de Oosthaven in 1946. Rond de oven waren 5 vuurmonden voor het stoken van de oven en het uitscheppen van as. Bovenin was een luik waardoor de oven te betreden was. Op de vloer lag in het midden een metalen plaat, die bij het afkoelen eraf gehaald werd om vocht door te laten. Bij het stoken lag deze plaat er weer op.

nieuwe fabriek neergezet.¹⁸ In 1918 werd het pand aan de Oosthaven 38 en aangrenzende percelen en een huis aan de Noodgodsteeg en Spieringstraat gekocht (afb. 5, 6, 7). In april 1920 werd de vergunning voor de fabriek verleend. In 1929 werd het bedrijf uitgebreid met Oosthaven 37. In de jaren vijftig kwam daar nog een gedeelte bij. In 1946 was er een brand in het ovengebouw, waarna de oven opnieuw werd opgebouwd. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd de eerste elektrische oven aangeschaft. Tot 1965 werd nog een van de, oorspronkelijk twee, oude ovens gebruikt (afb. 5).¹⁹ In het begin van de vijftiger jaren is de turfschuur afgebrand.²⁰

Ook worden de volgende panden genoemd waar bedrijfsactiviteiten van Van der Want en Barras plaatsvonden: De Keizerstraat 141 (1905), Turfmarkt 69 (1908), Turfmarkt 55 (1910) en de Lange Tiendweg 35 (1914).²¹

Gerrit Frederik werd in juni 1925 bestuurslid van 'De

Nederlandse Vereniging van Aardewerkfabrikanten'.²² De aardewerkstaking in Gouda, die op 28 augustus 1928 begon, was ook voor Van der Want & Barras een moeilijke periode. De daaropvolgende beurskrach van oktober 1929 betekende dat tot halverwege de jaren dertig de winstgevendheid onder druk stond en de lonen verlaagd moesten worden.²³

Barras, die in 1941 overleed, was de stuwende kracht in het bedrijf tot aan zijn afscheid kort voor de Tweede Wereldoorlog. Daarna werden Gerrit Frederik en Dirk de directeuren. Gerrit Frederik had de algemene leiding en was degene die de besluiten nam.²⁴ Dirk hield zich met name bezig met de pijpenafdeling. Uit een loonlijst uit 1947 is helaas niet te destilleren hoeveel mensen in de pijpenfabricage werkten, omdat zowel voor het aardewerk als ook voor het gieten en afwerken van de pijpen dezelfde beroepsomschrijvingen werden gehanteerd (bijlage, tabel 5). In 1954 verliet Gerrit het bedrijf en werd hij opgevolgd door Otto, de zoon van Dirk. Na het aantreden van Otto van der Want werd de productie van gegoten pijpen al in 1955 beëindigd vanwege de teruglopende vraag.²⁵ De afzet van gegoten pijpen was na de oorlog beperkt tot Gouda en omgeving. Wel was er nog enige export. A. van Leeuwen was vanaf 1931 de bedrijfsleider. Otto zette het bedrijf voort tot 30 september 1979. Er waren op dat moment nog maar drie mensen in dienst.²⁶ Op die dag werd het bedrijf geliquideerd en werd de naam Regina aan de horecaondernemer van der Berg uit Noordwijk verkocht, die de productie slechts veertien dagen voortzette. Vier maanden later werd Regina aan Wotra Beheer (A. van Dijk) verkocht, die vanaf die tijd 'Regina' aardewerk in Bleiswijk vervaardigde.²⁷ De fabriekschef A. van Vliet ging als enige mee naar Bleiswijk. Na een paar jaar werd de productie van het handbeschilderd aardewerk beëindigd en ging van Dijk verder met de productie van door kunstenaars ontworpen geschenkartikelen.

2. De Omzet

Uit het Pijpen Copieboek met doorslagen van brieven is voor twee jaar de omzet van Hollandia te berekenen (bijlage, tabel 1).²⁸ Helaas lopen de twee jaren van augustus tot juli. De omzet is per maand weergegeven in grafiek 1. Opvallend is dat in het tweede jaar de totale omzet ruim 35% lager uitkwam dan in het eerste jaar en dat vanaf maart 1921 er weer herstel optrad. Deels zal dit veroorzaakt zijn doordat de relatie met Vasterman, die op 24 maart 1920 zijn laatste bestelling deed bij Hollandia, kennelijk verbroken was. Vasterman was als groothandel in rokersbenodigdheden een grote klant. De verkopen aan De Rijk boden compensatie (afb. 8), maar konden aanvankelijk het verlies van deze klant niet compenseren. Dat Vasterman geen zaken meer deed met Hollandia kan gekomen zijn doordat Hollandia met diens concurrent, De Rijk, in zee ging (zie paragraaf 3). De verminderde afzet in 1920-21 kan niet alleen gerela-

Afb. 7. Het pand Oosthaven 37 en 38 met in de ramen een uitstalling van plateel.

teerd worden aan het verlies van deze klant, maar ook aan een algemene omzetsdaling in die periode. Immers bij de Zenith was er in 1921-1924 ook een omzetsdaling van de gegoten pijpen en past de verminderende afzet bij de omzetfluctuaties van die tijd.²⁹ De hoge inflatie en de daaruit voortkomende loonactie van het personeel van eind november 1919, heeft waarschijnlijk een belangrijke rol gespeeld (afb. 9).³⁰ Orders werden toen vrijblijvend genoteerd tot de nieuwe prijslijst beschikbaar kwam. Per 1 december 1919 werden de prijzen vanwege de stijgende loonkosten fors verhoogd. In de periode voor 5 juli 1918 tot 1 december 1919 kwam deze prijsverhoging voor sommige soorten pijpen uit op nagenoeg een verdubbeling terwijl deze voor andere soorten met ruim 1/3 steeg (bijlage tabel 4). Deze prijsstijging komt overeen met de prijsstijgingen die ook bij Goedewaagen en de Zenith zichtbaar waren.³¹ De dip in de verkopen in 1920 kan dan ook verklaard worden uit instel van aankopen door de consument door deze enorme prijsstijging.

De twee jaaromzetten die berekend konden worden (van 1 augustus-31 juli) bedroegen respectievelijk voor 1919/20 en 1920/21: 51.032 en 33.925 gulden. Voor het kalenderjaar 1920 was dit 34.288 gulden. Bij de Zenith werd in datzelfde jaar voor 14.065 gulden aan gegoten pijpen omgezet en bij Goedewaagen voor 67.945 gul-

18 juli 9

C. de Rijk en Zn. Amsterdam

44	Eng. Licht.	205	gummi	420	184 80
19	" Genroom	209	"	380	49 40
8	"	208	"	380	30 40
19	"	207	"	380	49 40
6	"	206	"	380	22 80
4	"	211	"	380	14 20
					351 00
					105 50
					245 70
					246 70

Recept vergoeden kisten retour

Afb. 8. Doorslag van een brief/rekening aan C. de Rijk en Zn. in Amsterdam van 18 juli 1919.

den.³² Van Ivora is dit onbekend. Hieruit is duidelijk te zien dat Hollandia een belangrijke speler was op de markt voor de gegoten pijp.

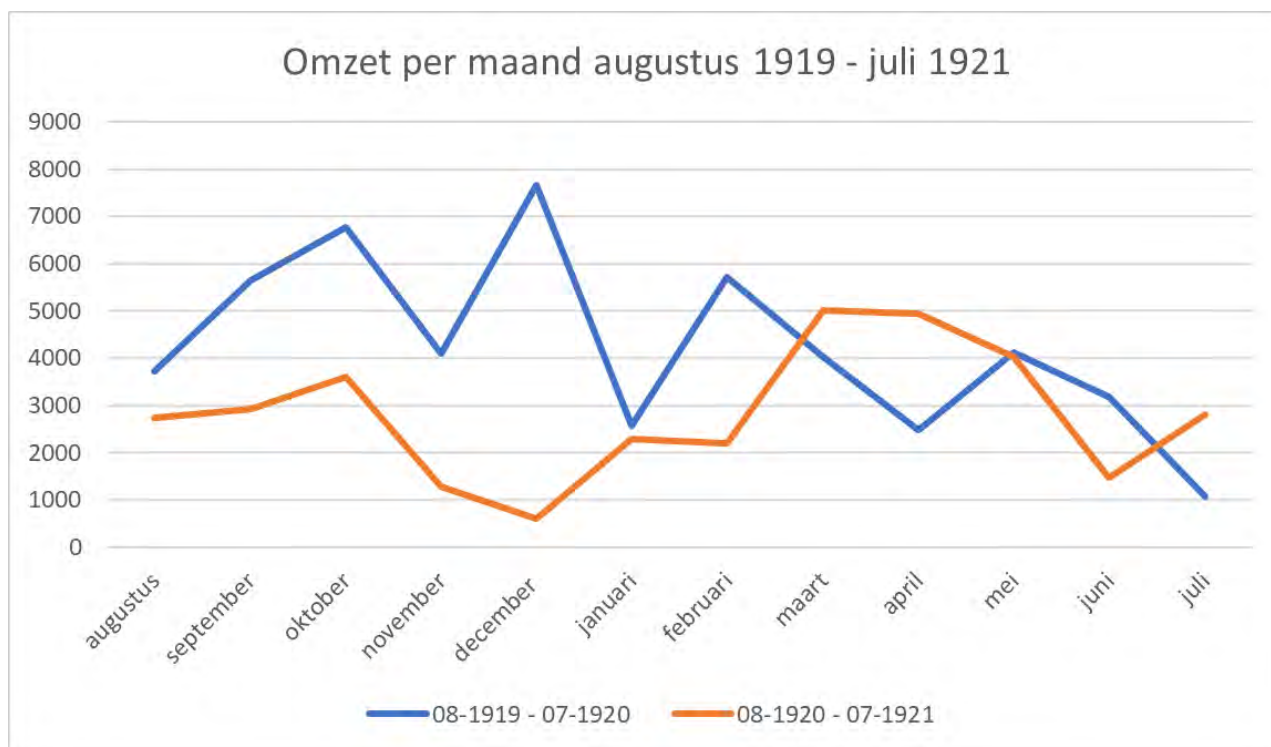
Helaas is uit de grafiek niet af te lezen in welke delen van het jaar de verkopen in het algemeen het grootst waren. Het eerste jaar komt overeen met de verwachting dat in het najaar de grootste afzet plaatsvond in verband met de feestdagen (afb. 10), maar in het tweede jaar wordt dit

Myrre Heem.
E. de Rijk rekening te Londen
als volgt wij op moment niet
anderen als order voorwaardelijke
accepteeren. olov. loonaetie personeel
Evelieve ledige kisten retour
te zenden. J. van der Want
Vasterman & Zoon

Afb. 9. Deel uit een brief aan de firma A. J. Vasterman in Amsterdam van 22 november 1919. Hierin werd gevraagd bij de levering rekening te houden met vertraging door de loonaetie van het personeel.

gelogenstraft. In 1921 piekt de afzet in het voorjaar. Eind 1920 stond er op de balans een vrij grote voorraad, hetgeen niet verwonderlijk is door de dip in de afzet in eind 1920.³³ Kennelijk is toen de productie niet verminderd in overeenstemming met de teruglopende vraag, waardoor voorraadvorming plaatsvond.

De hoogte van de totale omzet werd in hoge mate bepaald door de verkoop aan groothandels en grote tabakswinkels, zoals de groothandels C. de Rijk en Zoon in Amsterdam (afb. 8 en 12), A. J. Vasterman jr. in Amsterdam, de grossier Hoogcarspel in Hoorn (afb. 11), tabakshandel Velleman in Schagen en de N.V. Groothandel in Rooversbenodigdheden v.h. P.C. Ouwehand in Rotterdam. Ook de Grand Bazar Français, met onder meer vestigingen in Amsterdam, Utrecht en Rotterdam nam vanaf 1921 grotere hoeveelheden af (zie bijlage tabel 2).³⁴ Verreweg de grootste afnemer was De Rijk. Verder namen

Grafiek 1: Omzetten van twee jaar van Hollandia.

St. NICOLAAS

Hiermede brengen wij beleefd ter kennis, dat onze **St. NICOLAAS COLLECTIE** gereed is en zich daaronder bevindt ;

een **pracht** sortering in **FRANSCHÉ BRUIJÈRE PIJPEN** met **kernhoornen** en **gummi mond-**

stukken, tegen **ZEER VOORDEELIGE** prijzen, zoodat het in **ieters** belang is, hiervan te profiteeren door reeds **nu** voor de **a.s. St. Nicolaas** in te koop.

Verder hebben wij nog **voor-**
radig een **pracht** collectie **ENGELSCHÉ TABAKSPIJPEN** waaronder onze veel gevraagde **Keijstone**, welk merk evengoed is als de **G. B. D.** of **B. B. B.**, doch meer dan de helft goedkooper.

SIGARETTENKOKERS in **leder** en **metaal** (nieuwe soorten)
TABAKSZAKKEN in **leder**, **Peau de Suède**, **gummi** enz.
SIGARETTENPIJPJES in **Imitatie Barnsteen**, **Ivoor** enz. enz.

Grootste sortering en **laagste** prijzen in **GOUDRON PIJPEN**, **Barnsteen** Sigaren- en Sigarettenpijpjes, benevens een **groot** verscheidenheid in alle **gangbare** rookersbenodigdheden.

Zoo juist ontvangen de **bekende** bosjes **PIJPENREINIGERS**.
Vraagt ons **SUCCE**s artikel:

„King” Sigarenaanstekers, vernikkeld koper, iets bijzonders, **weigeren nooit** wordt door **iedereen** gekocht.

Eén onzer vertegenwoordigers is gaarne bereid U op aanvraag **direct** te bezoeken en **garandeeren** wij U alle orders prompt worden uitgevoerd. Aanbevelend :

N. V. Groothandel in Rookersbenodigdheden en Galanterieën v h. P. C. OUWEHAND, Rotterdam.
Hoofmagazijn en Kantoor: BINNENROTTE 143. Intercommunaal Telefoon No. 4123.

Afb. 10. Advertentie uit de Sigarenwinkelier 13(26) van 29-11-1919 van de groothandel Ouwehand, waar aankopen voor Sint-Nicolaas werden aanprezen. Opvallend is dat in deze advertentie geen Hollandia pijpen worden genoemd, terwijl deze wel bij Ouwehand op voorraad geweest zullen zijn.

vele tabakswinkels pijpen af, zij het in minder grote hoeveelheden.³⁵ Binnen Gouda waren er verschillende tabakswinkeliers die pijpen afnamen van Hollandia (zie bijlage, tabel 2). Opvallend is dat de bekende Goudse tabakswinkel van D. G. van Vreumingen geen pijpen bij Hollandia bestelde.

Ook naar het buitenland werden pijpen verkocht, zoals naar tabakswinkels in Freiburg (Duitsland), Kopenhagen (Denemarken), Oude God (Antwerpen, Mortsel) en Lausanne (Zwitserland). Ook ging er een zending naar Batavia op Java.

Opvallend in het Pippen Copieboek is dat daarin genoemd staat welk modelnummer geleverd werd en in wat voor uitvoering (b.v. plateel, gekleurd of ongekleurd transfer, naampijp, etc). Bij de pijpen met een transfer (afb. 13) werd echter nooit, op één uitzondering na (pijpen met voorstellingen van Hoek van Holland), aangegeven wat voor voorstelling op het transfer stond. Dit roept de vraag op of steeds pijpen met verschillende transfers tegelijk aan de tabakswinkeliers werden geleverd, zodat de klant in de tabakswinkel zelf kon uitzoeken wat hij verkoos, of dat de specificatie al in de order van de tabakshandelaar/winkelier was verwoord. Vellen met transfers met verschillende plaatjes duiden erop dat de pijpen, met transfers met meer algemene thema's, aan de tabakswinkels assorti werden geleverd (afb. 12). Voor pijpen met specifieke transfers, bijvoorbeeld

voor speciale gelegenheden en mogelijk ook met transfers die interessante plaatsen uitbeeldden, zoals bijvoorbeeld het toeristische Scheveningen of bijvoorbeeld het Vredespaleis, zal deze handel wel anders verlopen zijn.

3. De relatie van Hollandia met De Rijk, Vasterman en Erka

Een van de eerste grote afnemers van de pijpen van Hollandia was de firma Vasterman, een groothandel in rookersbenodigdheden in Amsterdam.³⁶ Op 11 december 1899 verzocht Vasterman om aan de toen net opgerichte firma C. de Rijk & Zoon te Haarlem niet dezelfde waren te leveren, omdat deze firma voor eigen rekening was begonnen en een concurrent van Vasterman was geworden.³⁷ Vermoedelijk heeft Hollandia zich hier lange tijd aan gehouden. Later leverde Hollandia wel aan De Rijk.³⁸

H. HOOGCARSPÉL

Turfhaven - HOORN - Telefoon 152
Grossier in Sigaren, Sigaretten, Tabak
en verdere rookartikelen.

Zoo goed als alle merken,
ook Willem II en Edelachtbaar.
Sedert jaren gevestigd.
Niet duurder dan een ander.

Directe levering - Coulante bediening

Afb. 11. Advertentie uit ca. 1935 van de groothandel H. Hoogcarspel in Hoorn.

Afb. 12. Vel met verschillende transfers, die werden uitgeknipt en op de pijpen aangebracht.

Afb. 13. Pijp met een gekleurd transfer en het bijbehorende transferplaatje. Datering 1910-1920. Maten: 5,0 x 5,4 cm.

Ook sloot De Rijk in 1917 een contract met Hollandia voor het leveren van 'nikkels' (busjes) en grondstoffen, vermoedelijk voor de toen nog bestaande productie van Erka. In het voorlopige contract van 1917 eiste De Rijk dat Hollandia maar 1/3 van de productie aan andere afnemers mocht leveren. Hollandia ging hiermee niet akkoord. De Rijk ging toen vermoedelijk met Ivora een nauwere samenwerking aan. Het citaat uit een brief van 30 september 1917 van Gerrit van der Want aan Barras en Dirk van der Want bevestigt dit: *'Dat we 1/3 maar voor onze ander klanten zouden mogen houden vind ik niet goed, daardoor zou hij kunnen denken dat hij 2/3 van onze productie afneemt en dat is niet zoo en is het ook niet aanbevelingswaardig dit ooit te doen want dat scharrelen met Yvon bevalt mij allesbehalve ... Wat hij met Yvon doet kan ons op zichzelf beschouwd koud laten, alleen moeten we oppassen dat we niet geheel aan hun combinatie gebonden worden'*.³⁹

Het lijkt erop dat Hollandia pas vanaf begin 1919 regelmatig grote hoeveelheden gegoten pijpen aan De Rijk ging leveren. Daarvoor waren er soms ook flinke leveranties zoals blijkt uit een advertentie van De Rijk uit 1915 (afb. 14). Voor Ivora moet de nieuwe relatie van De Rijk met Hollandia een forse tegenslag zijn geweest. Op 24 maart 1920 was de laatste levering van Hollandia aan Vasterman en lijkt de relatie tussen Vasterman en Hollandia verbroken. Of Vasterman de relatie verbroken heeft of dat Hollandia dit op aandringen van De Rijk gedaan heeft is onbekend. De leveringen aan De Rijk

waren, zoals uit het Pijpen Copieboek blijkt in de jaren 1919 – 1921 van zeer groot belang voor Hollandia.

Het is dus de vraag hoe De Rijk in de periode 1899 tot 1919 aan de benodigde gietpijpen kwam. Vermoedelijk heeft De Rijk zijn behoefte aan dit soort pijpen gedekt met behulp van leveringen door Ivora en later ook uit de eigen bedrijven, Erka, Lotus Holland en Etna, die (mede) door De Rijk werden opgericht.⁴⁰ Dat Ivora veel leverde aan De Rijk blijkt ook uit het citaat van 19 april 1917 uit een schrijven van Gerrit van der Want aan Barras: *'Ik ben ervoor shagpijpjes te maken, nu De Rijk met Yvon tot overeenstemming is gekomen kunnen we het proberen'*.⁴¹ De door De Rijk mede opgerichte bedrijven Erka en Lotus Holland kwamen pas in 1914 in productie. In januari 1917 begon de Etna te produceren en dit eindigde op 17 juli 1918 na een brand. Ook de Erka fabriek in Gouda stopte met haar productie eind december 1918.⁴²

Voor die tijd kon De Rijk vermoedelijk zijn gegoten pijpen vooral betrekken van Ivora, dat een niet al te grote capaciteit had. Het is dus vrij logisch dat De Rijk, zoals blijkt uit de klacht van De Rijk uit eind 1914, te weinig gegoten pijpen geleverd kreeg.⁴³ De relatie met Ivora was echter wel sterk. In 1916 werd Ivon van der Want zelfs aangesteld als bedrijfsleider bij de toen net opgerichte Erka fabriek in Gouda, waar hij daadwerkelijk op 1 oktober 1917 begon.⁴⁴ Deze fabriek stopte echter eind 1918. Wat onbekend is, is wanneer De Rijk voor het eerst pij-

Afb. 14. Advertentie uit de Sigarenwinkelier 13(26) van 27-11-1915.

Gouda 13/12 1919.
 De firma. C. de Ryk & zyn Amsterdam
 Mijne Heeren.
 Hierbij doen wij u toekomen een
 factuur over 2 kisten zijde gemaakt
 door R. L. van der opmerking. In brief.
 Welken namen wij u de. waarden
 onze dank. Aan de. N. de. tot welke
 wij onze eigen nikkels getrokken
 en geen nikkels voor deze soorten
 bij de uwe waren. Voortaan
 zal de. u voor dat moet een.
 Het daarbij. in rekening moeten
 brengen. Maar de loopen voor
 wat dat u moet en de.
 2 1/3 verhoogd u. In. voor en dat
 komt u. In. actieve door
 ons persoonlijk gegeven.
 Wij hebben het u. deze keer op
 het u. In. wel. Het er niet
 voor. de. dan kan worden.
 In. laten. konden wij de. nog komen
 raken. de. tour. welke. te. kunnen
 en niet. gebuikt kunnen worden.
 Nu. hebben wij. nog. wel. een. masse
 nikkels voor. N. de. en. de. 20.
 maar voor andere soorten niet.
 Maar. zijn. te. u. of. de. naar
 u. De. mondstukken. in. alle
 p. wat. moeten wij. maken.
 mondstukken. of. 2. In. u.
 u. nog. mondstukken. of. wel.
 u. In. de. van.

Afb. 15. Brief van Van der Want & Barras aan C. de Rijk & Zn. van 13 december 1919.

pen van Hollandia ging betrekken. Bij de Erka fabriek in Alphen werden al in 1915 gietpijpen vervaardigd met dezelfde modelnummers als die van Hollandia.⁴⁵

Vermoedelijk was de handelsrelatie tussen Erka en Hollandia toen al aanwezig, maar werden er toen nog geen grote hoeveelheden door Hollandia aan De Rijk geleverd. Pas nadat Erka in Gouda haar productie had gestopt zal De Rijk, vanaf begin 1919, massaal pijpen zijn gaan inkopen bij Hollandia. De nieuwe nauwe relatie blijkt ook uit een advertentie uit 1920 voor een wedstrijd in het doorroken, waarin Hollandia pijpen door De Rijk werden aangeboden.⁴⁶ Ook op 3 september 1921 stond er in de Gelderlander een advertentie van De Rijk voor een wedstrijd in het doorroken met pijpen van Hollandia. Deelnemen kon als een deelnemer vier goed doorgerookte pijpen opstuurde, waaronder één pijp met het transfer 'De Jantjes' (afb. 54). De prijzen die verdiend konden worden waren niet mis: hoofdprijzen een rijwiel, een gouden en een zilveren horloge.⁴⁷

De Rijk had eigen nikkels, metalen busjes tussen kop en steel, die door Hollandia gemonteerd moesten worden, maar die echter niet op alle soorten pijpen pasten (afb. 15).⁴⁸ Vermoedelijk stond daar het merk 'Erka' op.⁴⁹ Dat de modelnummers van Erka-pijpen vaak overeenkwamen met de nummers die Hollandia gebruikte is dan ook niet verwonderlijk.

Misschien wijs geworden door de moeilijkheden met de eigen productiebedrijven, heeft De Rijk, ook toen hij massaal pijpen bij Hollandia betrok, de relatie met Ivora niet opgegeven. Een duidelijk bewijs hiervoor is de pijp gemaakt voor het regeringsjubileum van Koningin Wilhelmina. Deze pijp, met een busje van Erka, is een pijp gemaakt bij Ivora (afb. 16).⁵⁰ Ook een tegeltableau voor De Rijk uit de periode 1920-1926, dat bij Ivora gemaakt is en besproken is in het Jaarboek 2017, getuigt van deze relatie.⁵¹

Het door producenten laten aanbrengen van busjes met de naam van de groothandelaar is hiermee dus als fenomeen aangetoond.

In Hazerswoude leverde de fabriek de Nijverheid ook pijpen met de eigen naam daarop.⁵²

Het is onwaarschijnlijk dat deze pijpen bij De Nijverheid werden gemaakt. Het is dus de vraag of deze pijpen bij Ivora of Hollandia zijn gemaakt en de busjes dus ook in die fabrieken op het product voor de Nijverheid zijn aangebracht (Afb. 50).

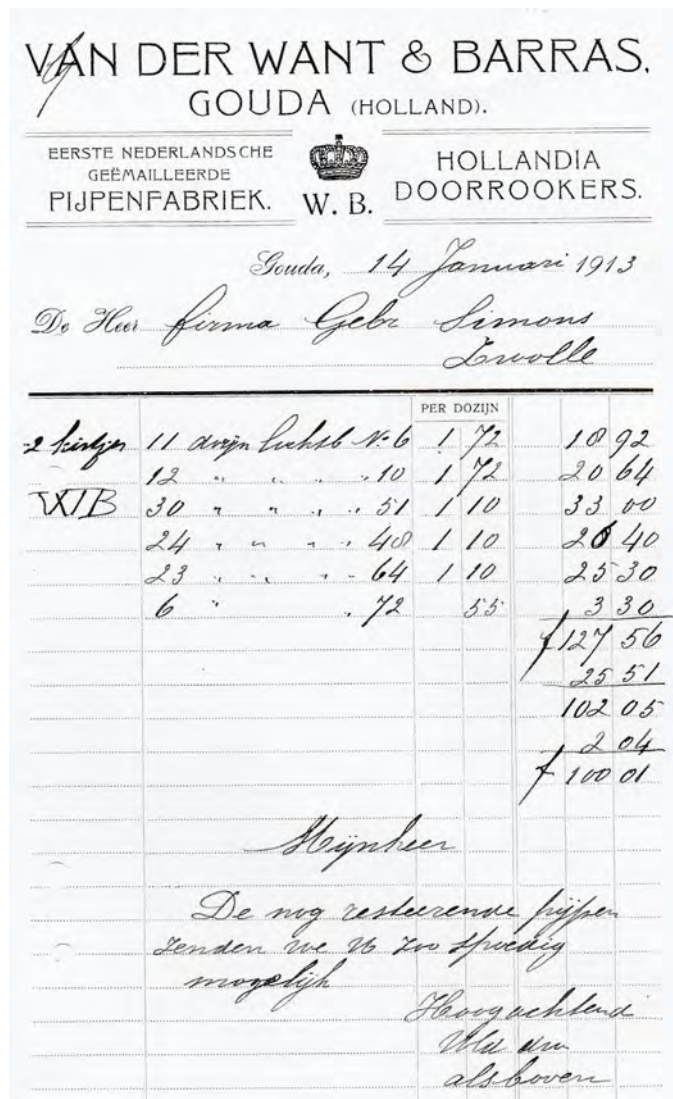
4. De verzending per kist

Bestellingen werden vanwege de breekbaarheid van de pijpen in kisten vervoerd. De kisten waren opgevuld met houtwol om breuk te voorkomen. Voor grotere afnemers werden soms twee tot vijf kisten tegelijk verzonden. De kisten werden in rekening gebracht. Meestal verzochten de vaste afnemers de lege kisten franco terug te sturen. De kisten werden gemerkt (afb. 17). Voor deze kisten stond dan geen bedrag op de rekening, maar op de rekening stond wel een retourverzoek. Voor de kisten werd, afhankelijk van de grootte, 75 cent tot 4 gulden in rekening gebracht en ook kwam een bedrag van vijf gulden voor twee kisten voor. De kisten van vaste afnemers waren gemerkt met letters, afgeleid van hun naam en/of woonplaats. In een enkel geval kreeg de afnemer een kist met het merk van de fabriek, WB of BW, in plaats van een eigen klantmerk. Zie voor details de lijst van afnemers (Bijlagen, tabel 2).

Afnemers in Gouda haalden de pijpen af bij de fabriek. Soms werden zendingen per schip verzonden, maar meestal vond het vervoer plaats per koeriersdienst naar

Afb. 16a-c. Pijp gemerkt Erka voor het regeringsjubileum van Koningin Wilhelmina in 1923. Deze pijp is echter vervaardigd door Ivora. Collectie Michiel Rutten, foto Bert van der Lingen.

Afb. 17. Factuur van 14 januari 1913 voor de Gebroeders Simons in Zwolle. Hierop staat als kistmerk WB vermeld. Op de factuur is te zien dat 20% korting werd gegeven over de pijpen (niet het transport) en 2% voor contante betaling.

het station en daarna verder per trein.⁵³

De klanten kregen een rekening, waarop alle producten die zij afnamen werden vermeld (afb. 17). Aan de vaste afnemers werden kortingen gegeven van 20% en vaak ook nog 2% of 5% voor contante betaling. Hele grote afnemers, veelal grossiers, zoals De Rijk (30%) en Vasterman (25%) kregen meer korting. Proefzendingen werden vaak afgerekend met een korting van 35%, maar beginnende handelsrelaties kregen geen korting of slechts 5% of 10%. Ook kleinere tabakswinkeliers die geregeld afnamen kregen een korting van 20%. Boven op de korting werd aan dit soort tabakswinkels vaak ook een korting van 2% gegeven voor contante betaling. Betalingen geschieden meestal via de bank, waarop Van der Want & Barras een door de bank gestempelde kwitantie stuurde aan de koper (afb. 18).

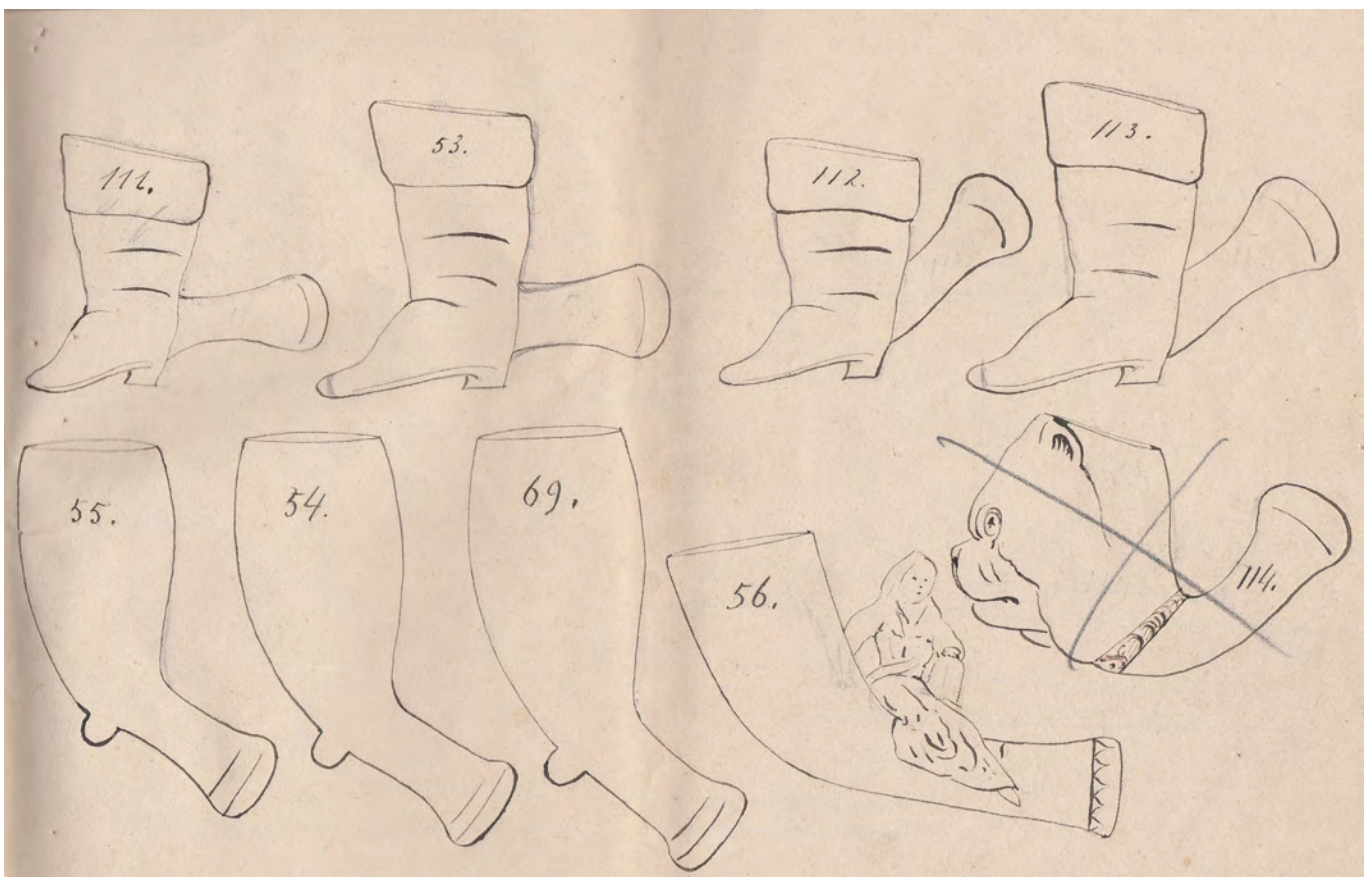
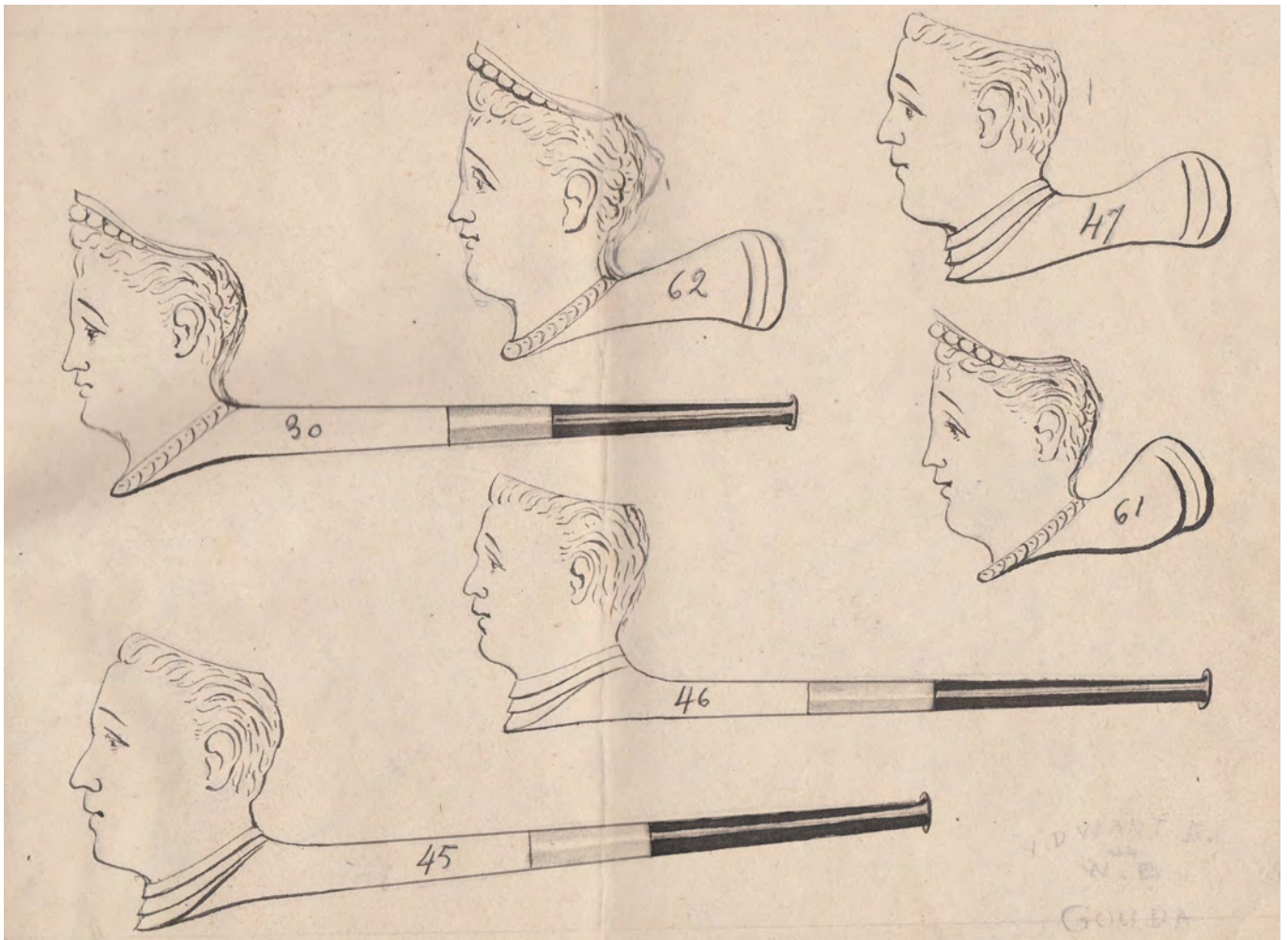
5. De catalogi en de import van pijpen van Bordollos uit Grünstadt (Duitsland)

Al in 1900 werd het eerste, wat primitief getekend ontwerp voor een catalogus gemaakt, met een egaal rode kaft.⁵⁴ In deze in Oost-Indische inkt en potlood getekende catalogus van 15 pagina's staan 95 modellen, waarvan 17 steelpijpen en 12 figurale gezichtspijpen (afb. 19). Er staan deels andere modellen in dan in de gedrukte catalogus die in 1901 uitgekomen is. Bijzonder is de manchetpijp nr. 114 met een hondenkop met halsband (afb. 19b) die in latere catalogi niet meer voorkomt.

De in eind 1900 of begin 1901 uitgekomen eerste gedrukte catalogus had een rode kleur en had een schuine balk op de kaft met de tekst Hollandia. Op de achterzijde staat een vignet dat lijkt op het vignet op de achterzijde van de catalogus die vanaf ca. 1905 in gebruik was (afb. 20), alleen is deze in zwart afgedrukt met slechts in het midden een rood ovaal met daarin Hollandia, de ge-

Afb. 18. Kwitantie voor C. de Rijk & Zn. voor negentienhonderd eenendertig gulden en 89 ct. van 20 mei 1921.

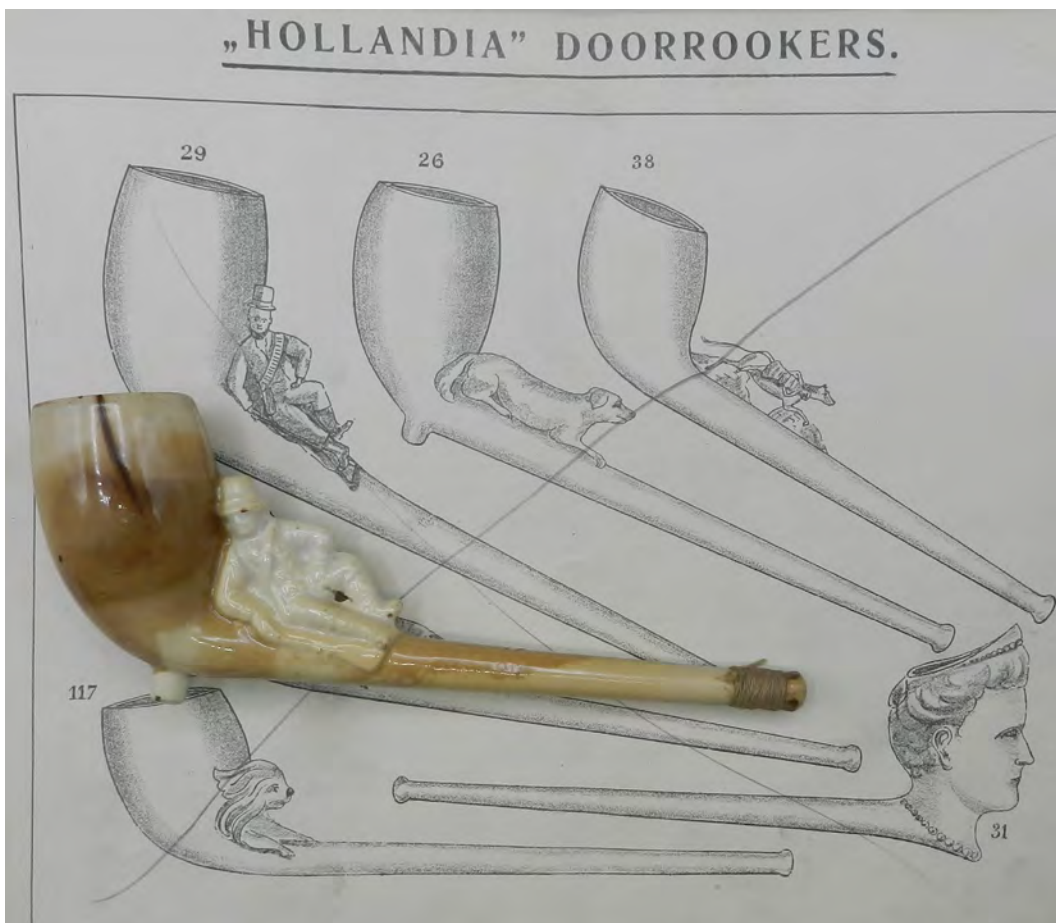
Afb. 19a-b. Twee bladen uit de met de hand getekende ontwerp-catalogus uit eind 1900. Op afbeelding 19a staan pijpen met de gezichten van Koningin Wilhelmina en Prins Hendrik.

Afb. 20. Achterzijde van de catalogus van 1905 met een vignet met Jugendstil-omlijsting. Foto en collectie Louis Bracco Gartner.

kroonde WB en twee gekruiste pijpen. De tekst 'Eerste Nederlandsche Fabriek van Geëmailleerde Pijpen' staat bij de catalogus uit 1901 op 1 regel. Ook van deze catalogus zijn de tekeningen primitief, al zijn wel enkele tekeningen verbeterd. Deze catalogus had 16 bladzijden en er zijn 86 modellen afgebeeld, waarvan 10 figurale gezichtspijpen. Net als in de handgetekende catalogus zijn veel pijpen van Bordollo opgenomen (afb. 21a-b). Van sommige pijpen is het niet duidelijk of deze bij Bordollo of door Hollandia gemaakt zijn (afb. 22a-b). Er staan 17 steelpijpen in, net als in de ontwerp-catalogus. De opvallende manchetkop met Justitia (nr. 56) komt in de ontwerp-catalogus en in deze catalogus voor, maar in de latere catalogi niet meer (afb. 19b).

Al spoedig werd er een nieuwe catalogus uitgebracht. Deze catalogus zal vermoedelijk in ca. 1905 zijn verschenen. Deze catalogus en de herdrukken die daarvan gemaakt zijn, hadden een kaft met rode opdruk met daarop afgebeeld een meisje in klederdracht met een Hollands landschap (afb. 23). Deze catalogus had 16 bladzijden en was enkelzijdig gedrukt. Opvallend is dat de kwaliteit van de tekeningen duidelijk beter is dan van de eerdere catalogi. In de catalogus zijn 106 modellen opgenomen en een alternatief mondstuk met in het midden een smal deel. Alle vormnummers van de pijpen zijn lager dan 200. Er staan 12 figurale gezichtspijpen in en 17 steelpijpen, waarvan 6 gladde modellen. On-

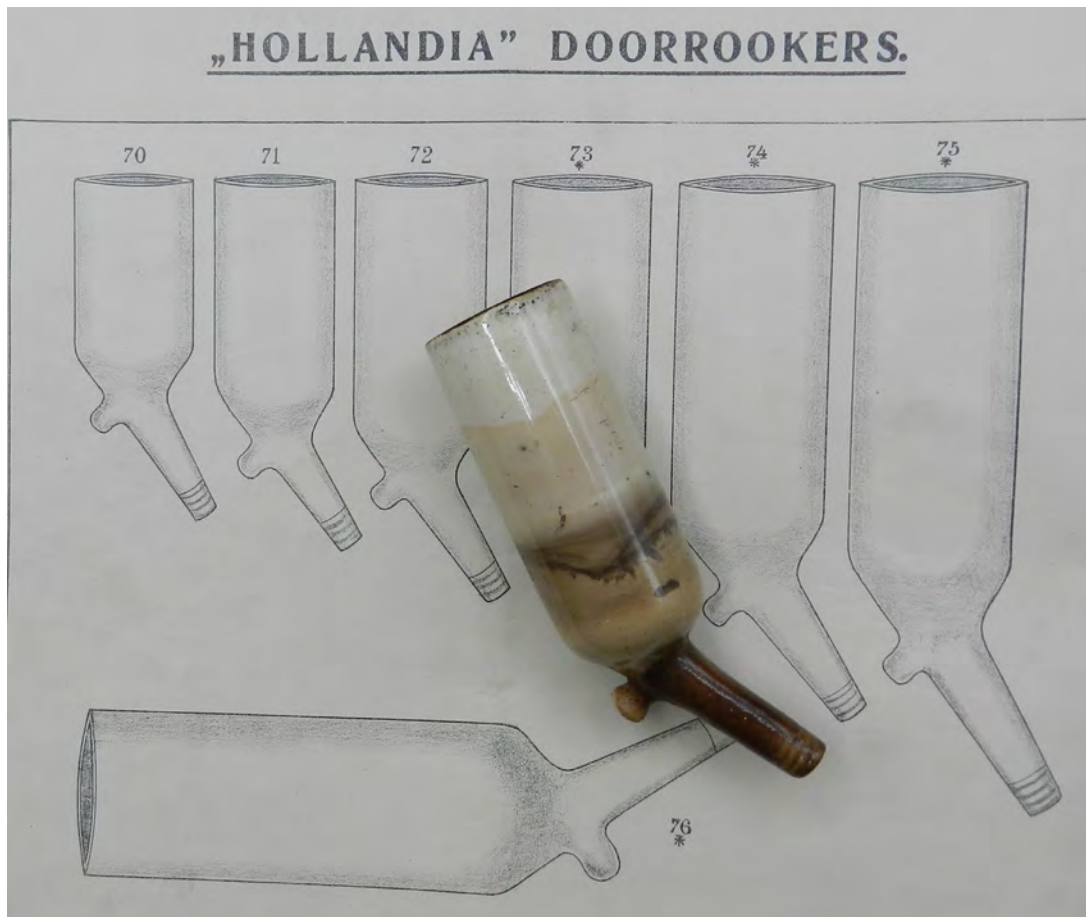
Afb. 22a-b. Van zowel de steelpijp als ook de manchetpijp van President Kruger is het mogelijk, maar niet zeker, dat deze bij Hollandia gemaakt zijn, omdat deze pijpen in de Bordollo catalogus ontbreken. Afb. 22a collectie en foto Aad Kleijweg. Maten 22b: 6,6 x 7,2 cm.

dermeer alle steelpijpen zijn Bordollo pijpen. De laatste twee in de fabriek bewaarde catalogi (met daarop geschreven: "Vooral Bewaren. Het is de laatste."), misten bij een van deze catalogi de eerste en de laatste bladzijden en bij de andere catalogus waren deze bladzijden doorgestreep. Waarom dit zo is, had mogelijk te maken met een versmalling van het assortiment in de laatste oorlogsjaren door het wegvallen van de productie bij Bordollo. Maar het is ook mogelijk dat, omdat een deel van het eerdere assortiment nog na 1917 leverbaar was, deze bladzijden pas later ver-

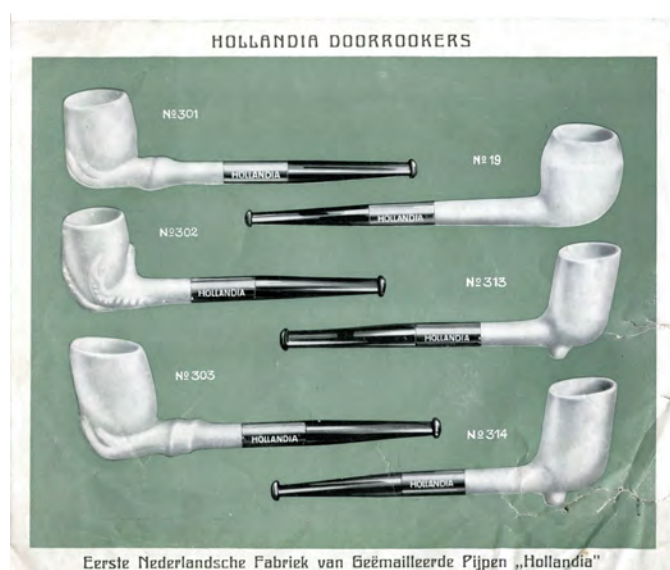
dwenen zijn (zie hieronder). Aan het eind van de Eerste Wereldoorlog komt er rond 1917 een nieuwe catalogus uit, deels in kleur. Over het ontwerp voor de kافت van deze catalogus merkte Gerrit Frederik op: *'Het roode kافت vind ik niet mooi. Het is te licht en doet niet fijn met de inhoud. Die donkere kleur zal mooier zijn en wel met gouden letters erop. Dat is niet zoveel duurder en doet chiquer'*.⁵⁵ De catalogus die uitkwam had inderdaad een donker rood-paarse kافت en had een goudkleurige opdruk met enkel de tekst: "Hollandia Doorrookers".⁵⁶ Deze catalogus telt 7 pagina's en er zijn 41 pijpen in opgenomen.

Afb. 21a (pagina links)-b. Twee pijpen van Bordollo zoals die zijn opgenomen in de handgetekende en in de eerste gedrukte catalogus en de catalogus van ca. 1905 van Hollandia, maar ook in de catalogus van Bordollo. De maten van de pijpen zijn 6,2 x 14,4 cm en 7,5 x 4,1 cm.

Afb. 23. Voorzijde van de catalogus van ca. 1905.

Afb. 24. Een bladzijde uit de oorspronkelijke catalogus van rond 1917 en een blad van de latere inlegvellen en een lijstje met de afwerkingen van de pijpen, zoals deze geleverd werden.

Wij fabricceeren:

- „Hollandia” Doorrookers zonder beeld.
- „Hollandia” Lichtbeelddoorrookers (by het doorrooken verschijnt een wit beeld op donkerbruinen ondergrond.
- „Hollandia” Doorrookers met gekleurd beeld.
- „Hollandia” Plateelpijpen met de hand beschilderde landschappen, enz.
- „Hollandia” Plateelnaampijpen met de hand beschilderd.
- „Hollandia” Bruno pijpen.
- „Hollandia” Tip-Top doorrookers [geheel steen].
- „Hollandia” Sigaren en sigarettentijpjes.

PRIJS-COURANT „HOLLANDIA” DOORROOKERS.

DE PRIJZEN ZIJN PER DOZIJN BEREKEND.

Blad 1	Nos. 30—45—46	f 1.20
	„ 61—62—47	- 0.70
„ 2	„ 12—14	- 0.70
	„ 13	- 1.32
	„ 16—20	- 1.20
„ 3	„ 24—19—18B—18—23	- 1.20
	Sigarenpijpjes 1—2 ook verkrijgbaar met roer B	- 1.10
„ 4	Nos. 17—22—21—122—120—123	- 1.20
„ 5	„ 7—15—5—39—6	- 1.32
„ 6	„ 8—10—9—11	- 1.32
	„ 41—43	- 1.56
„ 7	„ 105—104—103—102—101	- 0.55
	„ 91—92—93—94—95	- 0.55
„ 8	„ 70—71—72	- 0.55
	„ 73*—74*—75*—76*	- 0.60
„ 9	„ 79—80—81—82—83—84	- 0.55
	„ 87*—86*—85*	- 0.60
„ 10	„ 89*—88*—109—110	- 0.60

Blad 12	Nos. 59—57—58—130	f 0.70
	„ 63—60—4—67	- 0.70
„ 13	„ 53—113—112—111	- 0.70
	„ 55—54—69—68	- 0.70
„ 14	„ 29—26—38—27—117—31	- 0.70
„ 15	„ 37—36—28—25—116	- 0.70
„ 16	„ 34B—34—33—32—35B—35	- 0.70

De volgende Nos. zijn ook met witte en blauwe
Lichtbeelden verkrijgbaar.

Prijs per dozijn f 0.40 hoger.

Nos. 19—18B—18—23—17—22—21—122—120,
123—7—15—5—6—8—10—9—11—105,
104—103—102—101—91—92—93—94,
95—70—71—72—79—80—81—82—83,
84—50—65—66—48—49—51—64—130,
4—67—55—54—69.

INGAANDE 1 DECEMBER 1919

PRIJSCOURANT
DER
HOLLANDIA
DOORROOKERS

EERSTE NEDERLANDSCHE
FABRIEK VAN
GEËMAILLEERDE PIJPEN
„HOLLANDIA”

W B

VAN DER WANT & BARRAS
ZEUGESTRAAT 36, GOUDA

„BRUNO” Pijpen ter vervanging van Houten Pijpen.

LOSSE KOPPEN.

Voor Kurkroeren, per dozijn

No. 48, 39, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 57, 58,
59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68,
69, 130, 4, 215, 216, 217, 218, 210 . . . f 2.20
idem met lichtbeeld - 2.60
idem met gekleurd beeld - 2.90
idem Plateelpijpen - 4.70
idem „BRUNO”-Pijpen - 2.60

met rechte imitatie Weichselhouten roeren per
dozijn hoger - 2.—
met rechte imitatie caoutchouc kurkroeren per
dozijn hoger - 2.20
met echt Weichsel mondstuk per dozijn hoger - 3.40

Mutsen, Stummels en Cylinders.

No. 101, 102, 103, 104, 105, 91, 92, 93, 94,
95, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 70, 71, 72 f 2.20
idem met lichtbeeld - 2.60
idem met gekleurd beeld - 2.90
idem Plateelpijpen - 4.70

Groote Stummels en Kogels.

No. 85, 86, 87, 73, 74, 109, 110 f 2.50
idem met lichtbeeld - 2.90
No. 88, 89, 75, 76 - 2.90
idem met lichtbeeld - 3.30

„Bruno” Pijpen vervangen houten Pijpen.

Afb. 25a-c. Twee prijscouranten van Hollandia. Afb. 25a: Prijscourant die behoort bij de catalogus van ca. 1905. Afb. 25b: Voorzijde van de prijscourant ingaande 1 december 1919. Afb. 25c: Een deel van de prijzen uit december 1919. Opvallend zijn de vele pijpen met een vormnummer onder 200.

Later is deze catalogus aangevuld met losse inlegvellen, in een lichtere groene kleur, met 3 bladzijden met pijpen en een lijst van mogelijke afwerkingen van de pijpen (afb. 24). De catalogus bevat geen steelpijpen meer en geen pijpen die aan Bordollo zijn toe te schrijven. Alle vormnummers zijn nu hoger dan 200. Vergelijking van de eerste catalogi met de catalogus die omstreeks 1917 uitgekomen is leert dat tijdens de Eerste Wereldoorlog er een vrijwel totale assortimentsvernieuwing heeft plaatsgevonden. Nagenoeg geen pijpen, die staan in de catalogus, waarvan de eerste druk van ca. 1905 is, zijn nog in de catalogus van ca. 1917 terug te vinden. Echter, uit de prijslijsten van 1918 en 1920 blijkt dat nog veel pijpen uit het oude assortiment, met vormnummer onder 200, leverbaar waren. Opvallend is dat veel van de pijpen met een insteeksteel uit de catalogus van ca. 1917 robuuster zijn uitgevoerd dan de pijpen in de eerdere catalogi. Was het steelgedeelte tussen de kop en het busje bij de vroegere pijpen vaak dun, bij de meeste pijpen van na ca. 1917 is dit deel aanzienlijk dikker. Een trend in de modellering die ook bij andere firma's zichtbaar is.

Bordollo pijpen in het assortiment van Hollandia.

Toen Hollandia begon werden vooral pijpen van Bordollo geïmporteerd en verkocht.⁵⁷ Dit blijkt heel duidelijk uit de eerste catalogi, al is lang niet van alle pijpen

bekend of deze ook daadwerkelijk bij Bordollo zijn gemaakt, omdat een aantal daarvan in de enige bekende Bordollo catalogus ontbreken (afb. 22). In de hand getekende eerste catalogus zijn bijvoorbeeld de vele 'stummels', de manchetpijpen met een handje of een klauw en de kop van een bok, maar ook de steelpijpen met en rustende jager, de negerkop, de vos met een kip in zijn bek, het renpaard, de hand met een ei, de hond en die met het leeuwenkopje in de hoek tussen steel en kop, duidelijk van Bordollo geïmporteerde pijpen. Vermoedelijk importeerde Hollandia zo'n groot deel omdat de ovencapaciteit in het begin onvoldoende was voor de eigen productie en bovendien ervaring moest worden opgedaan.

De gezichtspijpen van Koningin Wilhelmina (afb. 26) en Prins Frederik en van President Kruger zijn niet terug te voeren op de Bordollo productie.⁵⁸ Ook een aantal pijpen met houten of kunststof stelen lijken eerder Hollands.

In de catalogus van ca. 1905 neemt het aandeel aan zelfgemaakte pijpen toe en kan grofweg gesteld worden dat op bladzijde 1-6 waarschijnlijk de eigen pijpen worden getoond en op bladzijde 7-16 de geïmporteerde pijpen van Bordollo.

Afb. 26a-c. Koningin Wilhelminapijp en de ontwerp-tekening van één van de andere Wilhelminapijpen voor één van de vroege catalogi of voor een reclamekaart. Potlood. Maten 5, 1 x 7,9 cm.

Afb. 27a-c. De Bordollo pijp met de voorstelling van Naatje op de Dam. Maten: 6,6 x 3,5 cm.

Afb. 28a-b. Bordollo pijp voor een rijksveldwachter uit 1913. Maten 5,3 x 5,2 cm.

Afb. 29a-c. Een Bordollo pijp met Nederlandse beschikdering uit 1917 met de tekst: 'G. Zwaan. Souvenir voor mijn Grootvader van uw Kleinzoons Gerrit. Ter herinnering aan zijne diensttijd, 2de regt. Veldartil. Depot den Haag. 1 Oct. 1917'. Maten: 5,7 x 6,8 cm.

Afb. 31a-b. Dubbelwandige pijp van Hollandia, begin jaren twintig. Maten: 5,0 x 6,1. Collectie auteur, foto Bert van der Lingen.

Hollandia gebeurd is.

6. Het assortiment

Hollandia heeft vooral enkelwandige gietpijpen vervaardigd, waarvan vele met gekleurde en ongekleurde transfers en handbeschilderde pijpen. Transfers werden ondermeer geleverd door Boek- en Handelsdrukkerij Joh. Mulder in Gouda. Afbeelding 30 laat vermoedelijk een blad met ontwerpen van deze firma zien. De meeste gegoten pijpen waren insteek of manchetskoppen, die nog afgemonteerd moesten worden met een houten of een kunststof steel. Dubbelwandige pijpen zijn ook door Hollandia gemaakt, maar dit was geen groot succes (afb. 31).⁶⁵ Gegoten steelpijpen (met een dikkere steel) zijn al uit het eerste begin van de Eerste Wereldoorlog van Hollandia bekend (afb. 32). Zie ook het artikel over de Belgische vluchtelingen in dit jaarboek (afb. 4,14 en 22). Soms werden deze pijpen afgewerkt met een gummi ringetje aan het mondstuk om plakken aan de mond te voorkomen en hadden vaak een gekleurd bandje, met daarin de woorden Tip Top rond de steel. Deze pijpen werden door Hollandia Tip-Top doorrokers genoemd.⁶⁶

Naast de gegoten pijpen heeft Hollandia op zeer beperkte schaal gekaste pijpen in rode en in witte klei met een label van Hollandia vervaardigd (afb. 33). In 1939 werden gekaste belleblaaspijpjes verkocht voor 2 cent per stuk. A. van Vliet, die tot op het laatst bij Hollandia werkte, heeft soms als deel van zijn werk ook gekast. Hij had het kasten geleerd van de Jong.⁶⁷

Bijzonder zijn de dikwandige vroege steelpijpen met glazuur en een transferplaatje. Deze pijpen zijn aan de boven-binnenkant van de ketel bijgesneden en zijn gemaakt van een vrij groffe wit-grijze gietklei. Vaak vertoont het glazuur enige craquelé. Het lijkt erop dat het vervaardigingsproces nog niet optimaal werd beheerst. De pijp van afb. 34 heeft een transfer van een Hollands landschap met een molen en een bootje. Op hetzelfde model pijp komt ook het transfer met de voetballende

Afb. 32a-b. Twee plateelpijpen uit één stuk gegoten. Bij de pijp van afbeelding 32a staat op de steel Hollandia. Datering 1915-1920. Afbeelding 32a: Collectie en foto Ewout Korpershoek. Maten 32b: 4,0 X 10,3 cm.

jongens voor (zie voor dit transfer afb. 45a). Het bijzondere aan deze pijp en pijpen is dat deze dikwandig zijn en een andere kleisamenstelling hebben.

De gegoten pijpenkoppen werden vaak ongemonteerd afgeleverd. Als deze wel gemonteerd moesten worden, zoals voor De Rijk in Amsterdam en Ouwehand in Rotterdam, werd voor 'nikkelen en monteren' 5 ct. per dozijn gerekend (afb. 15).⁶⁸ Vanaf midden december 1919 werd dit 8 cent door de prijsverhoging als gevolg van de acties die door het personeel werden gevoerd.

De gegoten pijpen konden op verschillende manieren worden afgewerkt (afb. 24). Pijpen zonder plaatje, pijp-

Afb. 33. Een gekaste pijp van Hollandia. Maten: 4,0 x 16,5. Begin 20e eeuw.

pen met een doorzichtig plaatje dat bij het roken zichtbaar werd, de zogenaamde doorrokers (afb. 35, 36, 53 en 54), en tot ca. 1920 pijpen met een blauw plaatje (afb. 37). Ook de watersnoodpijpen werden soms van een blauw plaatje voorzien.⁶⁹ Pijpen met een blauw transfer waren wat duurder dan die met een transfer voor een doorrooker. Ook waren er pijpen met een gekleurd transfer te bestellen (afb. 38-48) en plateelpijpen (afb. 49) en plateel naampijpen (afb. 50).⁷⁰

Pijpen met een gekleurd transfer die scènes uit het dagelijks leven lieten zien, zijn in de periode tot ca. 1930 veel gemaakt. De plaatjes die daarvoor gebruikt werden, behoorden tot bepaalde series. Zo waren er series met stoomtreinen (afb. 38), met schepen (afb. 39), met auto's (afb. 40), het platteland leven (afb. 41-42), het platteland en molens (afb. 43, 34 en 83), Volendamse kinderen (afb. 44), sport (afb. 45), honden en paarden (afb. 46) en modieuze dames (afb. 47). Verder waren er (waarschijnlijk na 1920) pijpen met afbeeldingen van bijzondere gebouwen, zoals het stadhuis van Rotterdam (afb. 79) en het Witte Huis in Rotterdam (afb. 48). Ook naampijpen met een transfer komen voor (afb. 51).

Daarnaast waren er de zogenaamde Bruno pijpen, pijpen met een donkerbruin glazuur die imitaties moesten voorstellen van houten pijpen (afb. 52). Uit vergelijking van prijslijsten blijkt dat deze pijpen eind 1918 of begin 1919 op de markt gekomen zijn.⁷¹

Heel bekend zijn de handbeschilderde pijpen met landschapjes, zowel landschapjes met molens als ook landschapjes met zeilbootjes. Deze pijpen zijn gedurende een lange periode vervaardigd: vanaf ca. 1915 tot ca. 1935. Een voorbeeld hiervan uit de jaren dertig is de pijp van afbeelding 71 en ook in de catalogus van ca. 1917, afbeelding 24, staat op het blad met de gekleurde afbeeldingen, zo'n pijp links onderaan.

Een bijzonder groepje pijpen zijn de pijpen in de vorm van een dobbelsteen. Deze werden rond 1920 veel verkocht.⁷² Na 1930 werden er bij Hollandia ook Delfts blauwe pijpen vervaardigd.

Ook voor bijzondere gebeurtenissen werden aparte pijpen gemaakt. Bijvoorbeeld voor de vliegprestaties van Jan Olieslagers (afb. 53), voor de geboorte van Prinses Juliana in 1908 (afb. 55), 100 jaar Koninkrijk in 1913 (afb. 56), de mobilisatie van 1914 (afb. 57), de watersnood van 1916 (afb. 58)⁷³ of het in maart 1937 geopende stadion te Rotterdam (afb. 59). Een bijzondere afbeelding is een pijp met een uitbeelding van het toneelstuk 'de Jantjes' dat voor het eerst in 1920 werd opgevoerd met Louis Davids in de rol van Blauwe Toon en waarvan de driehonderdste voorstelling werd gespeeld op 2 mei 1921 (afb. 54).

Ook in de jaren twintig en dertig werden er door Hollandia pijpen met transfers geleverd, zowel met

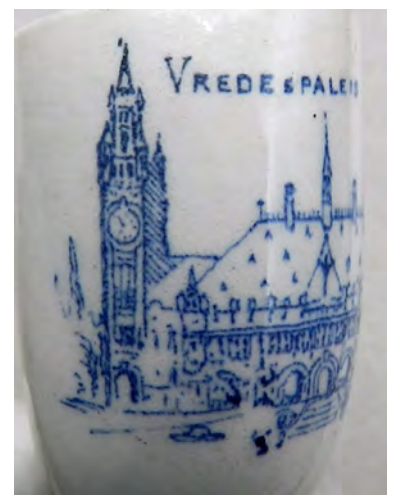
Afb. 34a-c. Gekaste steelpijp met glazuur en transfer. Datering begin 20e eeuw. Maten 3,9 x 7,9 cm.

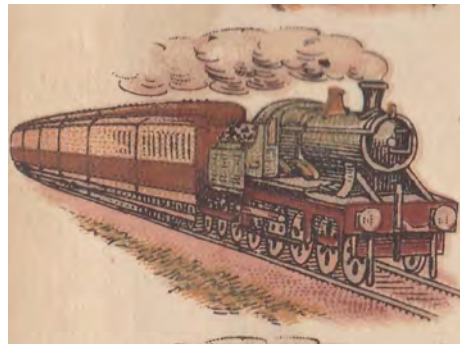
Afb. 35. Pijp met een ongekleurd transfer: mobilisatiepijp 1914. Collectie Michiel Rutten.

Afb. 36. Doorroker twee kinderen in klederdracht. Rond 1920.

Afb. 37. Pijp met een blauw plaatje van het Vredespaleis. 1913-1920.

Afb. 38a-b. Pijp met een gekleurd transfer en het bijpassende transfer. Maten: 4,3 x 6,9 cm. Rond 1920.

Afb. 39. Schepen.

Afb. 40. Raceauto.

Afb. 41a-b. De boerenbruiloft. Pijp met een gekleurd transfer en het bijpassende transfer. Rond 1920. Maten: 4,0 x 6,0 cm.

Afb. 42a-c. Ovale pijp met een gekleurd transfer en het bijpassende transfer. Ca. 1915-1925. Maten: 3,3 x 7,3 cm. Deze pijp, met een koe die door kinderen verzorgd wordt, is in Stam, 2020, p. 109 per ongeluk aan Goedewaagen toegeschreven.

Afb. 43a-c. Molen uit de plattelands-serie met bijpassend transfer. Ca. 1915-1925. Maten: 3,7 x 7,0 cm.

Afb. 44a-c. Pijp met een gekleurd transfer en het bijpassende transfer uit de serie Volendamse kinderen: 'Zijn eerste pijp'. Rond 1920. Maat 5,2 x 6,3 cm (Zie ook website PKN, pijp van de maand, december 2016, bodenvondst uit de Beemster), foto Bert van der Lingen

Afb. 44d-e: Andere transfers van de serie Volendamse kinderen.

Afb. 45a-e. Transfers met afbeeldingen van sport. Afb. 45a-c: Voetballende jongens. Pijp met gekleurd transfer en het bijhorende transfer. Maten: 4,5 x 7,7 cm. Ca. 1915-1925. Afb. 45d-e: Een wielrenner en een ijsdansend paar.

Afb. 46a-c. Paard en hond. Pijp met gekleurd transfer en het bijhorende transfer. Ca. 1915-1925. Maten, 3,7 x 7,0 cm.

Afb. 47. Modieuze dames.

Afb. 48a-b. Het Witte Huis in Rotterdam. Pijp met gekleurd transfer. Ca. 1920-1925. Maten: 3,7 x 7,4.

Afb. 49a-b. Plateelpijp, mobilisatie 1914. Collectie Michiel Rutten.

Afb. 50a-c. Plateel naampijp van A. Verhamme, sigarenmaker. Collectie en foto Fred Tijmstra. Deze pijp van de Nijverheid is vermoedelijk een Hollandia pijp, maar kan ook bij Ivora gemaakt zijn (Zie paragraaf 3).

Afb. 51a-b. Pijp met transfer als naampijp. H.I.J.S.M. (Hollandse IJzeren Spoorweg-maatschappij) 1839-1914. Ter ere van L. Koene. Maten 4,1 x 5,5 cm.

Afb. 52. Een Bruno pijp. Jaren dertig. Maten: 4,7 x 7,8 cm.

Afb. 53. Doorrooker met het vliegtuig van de luchtvaartpionier Jan Olieslagers. Ca. 1909-1910. Maten: 4,5 x 6,8 cm.

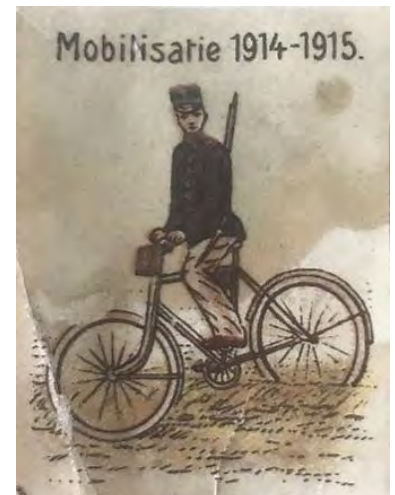
Afb. 54a-b. Doorrooker met een afbeelding van het toneelstuk 'De Jantjes'. Ca. 1921. Maten: 4,5 x 7,5 cm. Rechter foto Een andere Hollandia pijp met de afbeelding. Foto en collectie Jos Engelen.

Afb. 55a-b: Transfer en een reclamekaartje: Koningin Welhelmina met Prinses Juliana.

Afb. 56a-e. Transfers voor de viering van 100 jaar Koninkrijk.

Afb. 57a-c. Transfers voor de viering van 100 jaar Koninkrijk.

Afb. 58a-b. Transfers voor pijpen met afbeeldingen van de watersnood in 1916.

Afb. 59. Transfer voor een pijp ter ere van het nieuwe stadion van Rotterdam in 1937.

plaatjes als ook met kleurloze plaatjes voor de doorrokers. Zowel grote gebeurtenissen als ook het dagelijks leven werden op pijpen afgebeeld. Voorbeelden zijn het regeringsjubileum van Koningin Wilhelmina in 1923 (afb. 60), de handbeschilderde pijp voor de opening van het Stedelijke Museum in het Huis met de Drie Haringen in Deventer in 1932,⁷⁴ de Statendam in 1929,⁷⁵ de vlucht van de Fokker Pelikaan naar Batavia in 1933,⁷⁶ de handbeschilderde pijp voor de overwinning van De Uiver op de Londen-Melbourne race in 1934 (afb. 61),⁷⁷ de mobilisatie van 1938 (afb. 62), maar ook de sport zoals het voetballen (afb. 63), schoonrijden op de schaats (afb. 64), de hippische sport, een vissersboot (afb. 65) en de derde plaats van de sprinter Tinus Osendarp op de onder de regering van Hitler georganiseerde Olympische spelen van 1936 in Berlijn (afb. 66).⁷⁸ In 1945 werd ook een bevrijdingspijp gemaakt met een Hollandse Leeuw.

Op heel beperkte schaal werden ook reclamepijpen gemaakt zoals de pijp voor tabaksfirma Van Rossem: Van Rossem's Oud Wapen Portorico (afb. 67). Een bijzondere pijp is de Jacob-steelpijp uit de periode rond 1920, een knipoog naar de Franse en Belgische Jacob-pijpen (afb. 68). Ook waren in de Roaring Twenties sigarettenpijpjes gevraagd (afb. 69). Duidelijk is dat in de jaren twintig de gekleurde transfers steeds minder werden gebruikt en in de jaren dertig hoofdzakelijk ongekleurde transfers op doorrokers werden gebruikt. Wel waren er nog op beperkte schaal de plateelpijpen.

Een groep pijpen die hier nog aandacht verdient zijn de pijpen die rond het midden van de jaren dertig ontwikkeld zijn, met een dunne scherf en een bijzondere vormgeving. Mogelijk zijn deze pijpen gemaakt in reactie op de pijpen van met name de Zenith: de Polopijp en de stroomlijnpijpen.⁷⁹ Voorbeelden van pijpen met deze bijzondere vormgeving zijn de vierkante pijpen waarop vrijetijdsbestedingen zijn afgebeeld (afb. 70), de pijpen met een gefacetteerde ketel (afb. 71) en de pijpen met een meloenvormige ketel (afb. 72).

Aan het eind van de jaren dertig kwamen pijpen, zoals afgebeeld in fig. 64 en 66 met een hoge ketel met enig reliëf, op de markt.

Reclame

Hollandia adverteerde nauwelijks zelf in kranten en tijdschriften, wel via de groothandels waarmee Hollandia handel dreef (afb. 73). Een advertentie uit oktober 1915, waarin "Hollandia"-doorrokers werden aangeboden is daarop een uitzondering.⁸⁰ Voor het aardewerk van Regina gebeurde dat wel. In het begin van het bestaan van Hollandia werden er ontwerpen gemaakt voor reclamekaarten. Twee ontwerpen laten zien dat er nog een zoektocht gaande was naar een passende huisstijl (afb. 74 en 75). Slechts één reclameblad uit ca. 1905 is bekend. Deze is ook als winkelkaart uitgevoerd (afb. 76). Op de Franse exemplaren van deze winkelkaart staat dat deze pijpen van 'Écume de Java' zijn. Welke associatie tot die

Afb. 60a-b. Pijp voor het regeringsjubileum van Koningin Wilhelmina in 1923. Maten: 4,2 x 6,7 cm.

Afb. 61a-b. Pijp voor de London-Melbourne race in 1934, waar de KLM DC-2 de Uiver won. Handbeschilderd. Maten 4,1 x 7,9 cm. Collectie en foto Fred Tijmstra.

Afb. 62. Mobilisatiepijp 1938 'Halt Holland'. Doorroker. Maten: 3,4 x 6,0 cm.

Afb. 63. Doorroker met twee voetballers uit de tweede helft van de jaren dertig. Maten: 3,4 x 6,0 cm.

Afb. 64a-b. Doorroker met een ijsdansend paar. Datering 1935-1940. Maten, 4,4 x 8,2 cm.

Afb. 65a-b. Doorroker met een vissersboot. Datering 1925-1940. Maten: 4,7 x 7,9 cm.

Afb. 66a-b. Doorroker met de sprinter Tinus Osendarp. 1936. Maten, 4,4 x 8,2 cm.

Afb. 67a-b. Reclame pijp voor Van Rossem's Oud Wapen Portorico. Maten: 4,8 x 6,4 cm.

Afb. 68a-b. Jacob-pijp, uit een stuk gegoten, uit de periode rond 1920. Maten: 6,1 x 11,0 cm. Collectie en foto Ewout Korpershoek.

Afb. 69. Sigarettenpijpjes uit de Roaring Twenties. Maten van boven naar beneden met steel: 6,7 X 11,3 cm; 2,8 x 12,9 cm; 3,0 x 12,6 cm.

benaming geleid heeft is onbekend.

Ter bevordering van de verkoop waren er catalogi, prijslijsten (afb. 25),⁸¹ showkaarten met daarop gemonteerde pijpen voor de winkeliers (afb. 77 - 78), kleine reclamekaarten voor pijpen voor de Belgische vluchtelingen en voor het stadhuis van Rotterdam en het Vredespaleis (afb. 79, 80)⁸² en etiketten (afb. 81) die verspreid werden bij de uitgifte van nieuwe modellen of pijpen met trans-

fers, die betrekking hadden op bijzondere gebeurtenissen. In de Tweede Wereldoorlog kwamen de Astra pijpen met Hollandse spreken en een afbeeldinkje op de markt (afb. 82).⁸³

Hollandia, maar ook Regina, concentreerden zich sterk op het maken van producten van hoogwaardige kwaliteit. De woorden 'berstvrij doorrokend', op reclame-materiaal uit de jaren tien en twintig, geven dit aan en

Afb. 70a-d. Twee vierkant vormgegeven doorrokers met een roeier en een met een kind in een hondenhok die met zijn hand een lange neus maakt naar twee honden. Datering 1933-1938. Maten: 3,8 x 7,5 cm.

Afb. 71a-b. Handbeschilderde pijp met een gefacetteerde ketel. Datering 1933-1938. Maten: 3,5 x 8,1 cm.

Afb. 72a-b. Pijp met een meloenvormige ketel. Doorroker met afbeelding van een jager. Datering: 1933-1938. Maten: 3,5 x 8,3 cm.

PIJPEN

EN VERDERE ROOKERS-
BENODIGDHEDEN

Tabakspijpen, in Bruyère, Congo, Noten en ander hout, Meerschium, Calciné, Goudron, Calabash, Steen, enz.

Doorrookers (echte Hollandia) met en zonder beeld in alle modellen.

Sigarenpijpen, in Barnst. (echt en namaak) Meersch. Hoorn, Hout, Glas, Gallalith, Steen en Gummi.

Sigarettenpijpen, in Barnsteen (echt en namaak) Meerschium, Hoorn, Ivoor, Hout, Been, Calciné, Gummi, enz.

Sigarensokers, in Leder, im. Leder, Riet, Garen enz.

Sigarettenokers, in Verzilverd, Nickel, Zwart Staal, Leder en im. Leder.

Tabaksdoozen, in Rood en Geelkoper, Nickel, Staal enz.

Tabakszakken, in Leder, Gummi, enz.

Verder vindt men bij ons, sigarettenmatjes en stoppers, sigarettenpapier, Hulzen, Pijpenpatronen, Antinicotinewatten, Pijpendoppen en verdere aanverwante artikelen.

Wij maken belanghebbenden beleefd opmerkzaam, dat wij van bovenstaande artikelen een **zeer groote voorraad** en **verscheidenheid** hebben, vanaf het **goedkoopste** tot het **duurste** en noodigen wij beleefd tot een bezoek uit. Wij zijn van tevoren overtuigd, iedereen te kunnen bedienen.

Congo-Houten Tabakspijpen (ons Succes-Artikel) zijn uitverkocht.

Wij zijn echter over een nieuwe zending in onderhandeling.

Hoofdmagazijn en Kantoor BINNENROTTE 143.
INTERC. TELEF. 4123.

Beleefd aanbevelend,
N.V. Groothandel in Rookersbenodigdheden en Galanlerien,
v. h. P. C. OUWEHAND, Rotterdam.

P.s. Onbekende adressen wordt onder rembours geleverd.

Afb. 73. Advertentie van Ouwehand waar de Hollandia doorrookers worden genoemd. De Sigarenwinkelier 11(20), 13-10-1917.

Afb. 74. Getekend ontwerp voor een reclamekaart uit de beginjaren van Hollandia.

Afb. 75. Een met potlood getekend ontwerp voor een reclamekaart uit de beginjaren van Hollandia.

mogelijk was dit zinnetje (afb. 77, 79, 80) een steek onder water naar Goedewaagen, waar tot ca. 1910/14 glazuurproeven werden gedaan, omdat barstvrije pijpen door hen nog niet konden worden gemaakt.⁸⁴ Een klein voorbeeld van de gerichtheid op kwaliteit is dat aan het einde van de Eerste Wereldoorlog pijpen afgemonteerd werden met een rubber slangetje tussen de steel en het busje in plaats van een kurkje, omdat kurkjes niet meer

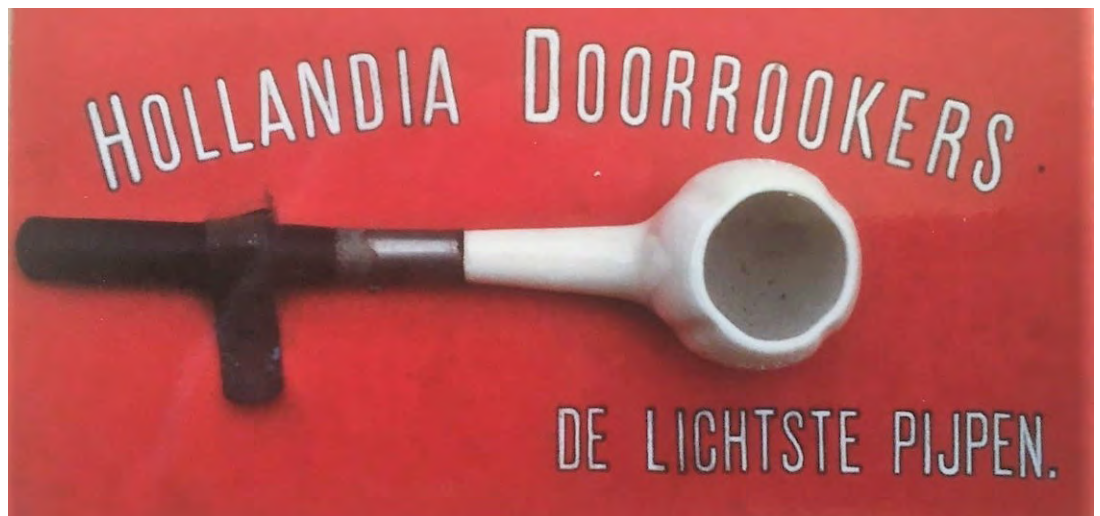
verkrijgbaar waren door materiaalschaarste door de oorlog (afb. 83). Rubberen slangetjes werden ook gebruikt om aan te brengen op het mondstuk van steelpijpen zoals de Tip-Top doorrokers. In een brief van 28 december 1916 schrijft Gerrit van der Want dat het beter is een wat duurdere soort gummislang te bestellen: *'Ik geef toe dat het duur is maar ik acht het onontbeerlijk om die steenen pijpen beter in de mond te doen houden'*.⁸⁵ In die perio-

Afb. 76a-c. Reclameblad (20,5 x 25,8 cm, geel) voor doorrookers en een reclamekaart (rood) voor de Franse markt. Dit blad en deze kaarten hebben dezelfde afbeelding als op de catalogus uit ca. 1905, maar met een andere tekst. De kaarten zijn in rood, donker paars-rood en geel gemaakt. Ook is een proefdruk van de kaart voor de Franse markt bekend met een spelfout in het woord magiques.

Afb. 77. Een winkelkaart voor tabakswinkeliers met daarop vastgemaakte pijpen. Datering rond 1920. Foto en collectie Fred Tijmstra.

Afb. 78. Een winkelkaart voor tabakswinkeliers met daarop een vastgemaakte pijp. Datering rond 1935. Foto en collectie Fred Tijmstra.

Afb. 79a-b. Reclamekaart voor pijpen met een plaatje van het stadhuis Rotterdam en de bijbehorende pijp. Maten 3,9 x 6,2 cm. Datering jaren twintig.

Afb. 80. Reclamekaart voor pijpen met het Vredespaleis. Datering jaren twintig.

Afb. 81. Etiket voor sigarenpijpjes. Datering jaren twintig.

Afb. 82a-c. Reclame voor de Astra doorrokers en een Astra doorrooker in de vorm van een handje. Collectie en foto Ewout Korpershoek.

de waren er meerdere fabrieken die gegoten pijpen leverden, waardoor de concurrentie hevig was. Van der Want & Barras keken dus niet alleen naar de prijs, of hoeveel korting bedongen kon worden, maar vooral naar kwaliteit.

Doordat Hollandia niet zelf adverteerde in kranten en weekbladen was het bedrijf afhankelijk van mondelinge reclame en van de relaties die het onderhield met de diverse grossiers en tabakswinkels. Het zenden van proefmonsters was een methode die veel werd toegepast, zowel naar binnenlandse als buitenlandse klanten. De buitenlandse markt werd pas na de Eerste Wereldoorlog verkend en er werden proefmonsters gezonden naar ondermeer Melbourne, Kopenhagen en Madrid (tabel 2).⁸⁶

Aan het drukwerk van Hollandia is ook de oriëntatie op kwaliteit af te lezen. Eigen briefkaarten en enveloppen met opdruk om de catalogi te versturen en loonzakjes met de naam van het bedrijf getuigen hiervan (afb. 85).⁸⁷ Dat de oriëntatie op kwaliteit ook samenging met zuinigheid blijkt wel uit de brief van afb. 15, die dwars onderaan een rekening geschreven was. Zo kostte het

tenminste geen extra velletje papier.

Ook werden nieuwe handelsrelaties aangeknoopt doordat handelsagenten offertes vroegen, zoals de handelsagent H. G. Fij uit Enschede in 1915 deed (afb. 84).

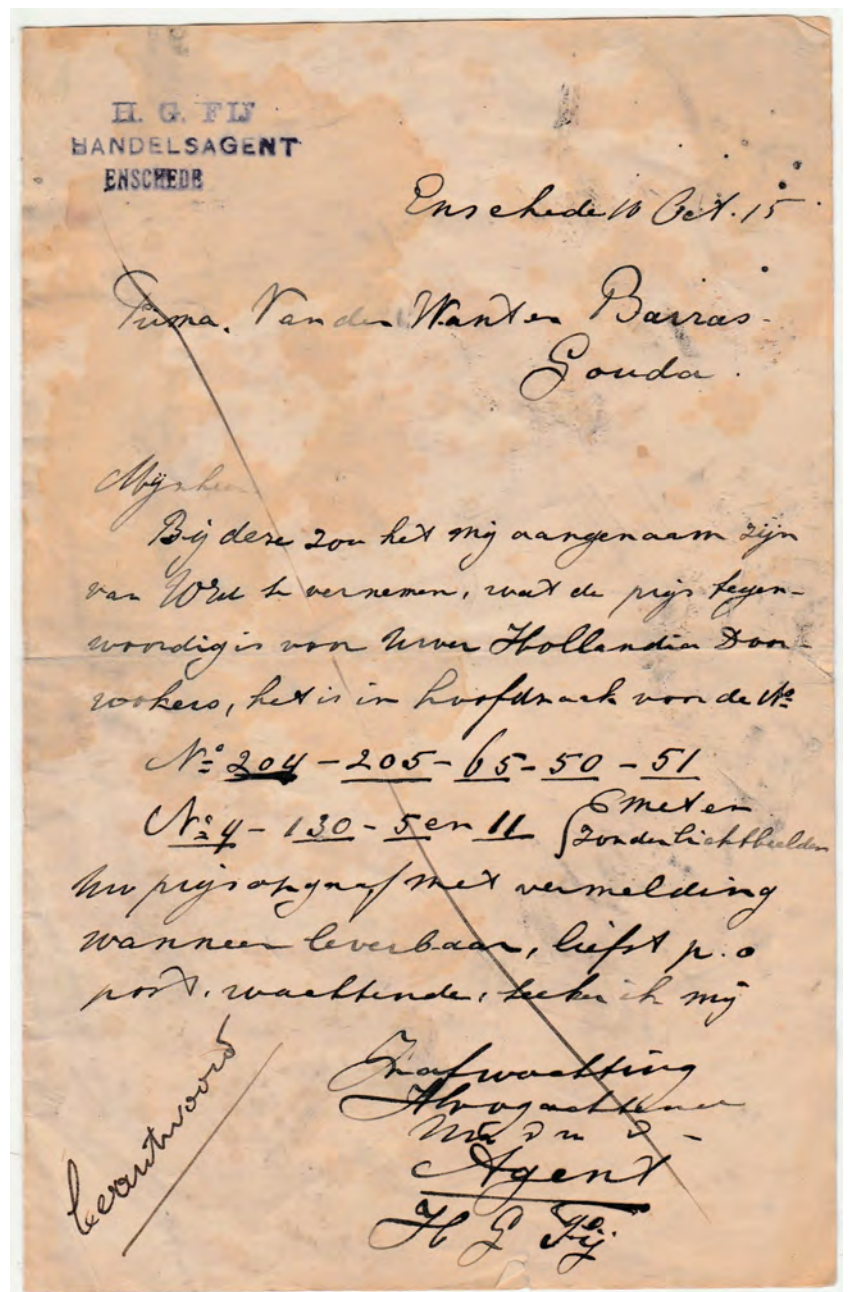
Toeleveranciers

Toen de eerste experimenten met glazuur gedaan werden in 1898 was de geheimhouding daarover extreem. Barras, die toen in Den Haag woonde, nam op zijn treinreizen klei, soda en fritte voor glazuur mee naar Gouda, zodat de concurrenten geen lucht kregen van de experimenten.⁸⁸ In de beginjaren kwam de klei uit Engeland en Duitsland, transfers uit Duitsland en het bedrijf 'Keramos' van de Société Belge leverde glazuur.

Verskillende toeleveranciers uit de latere periode zijn bij naam bekend. Hoewel deze informatie zeer fragmentarisch is omdat er weinig bewaard is gebleven, geeft het weinige beschikbare materiaal wel een beeld van de bedrijfsvoering. Naast de in de tabel 3 opgenomen leveranciers zijn er ook nog bestelorders waarop alleen aangegeven is waar deze goederen ingeklaard zijn, maar

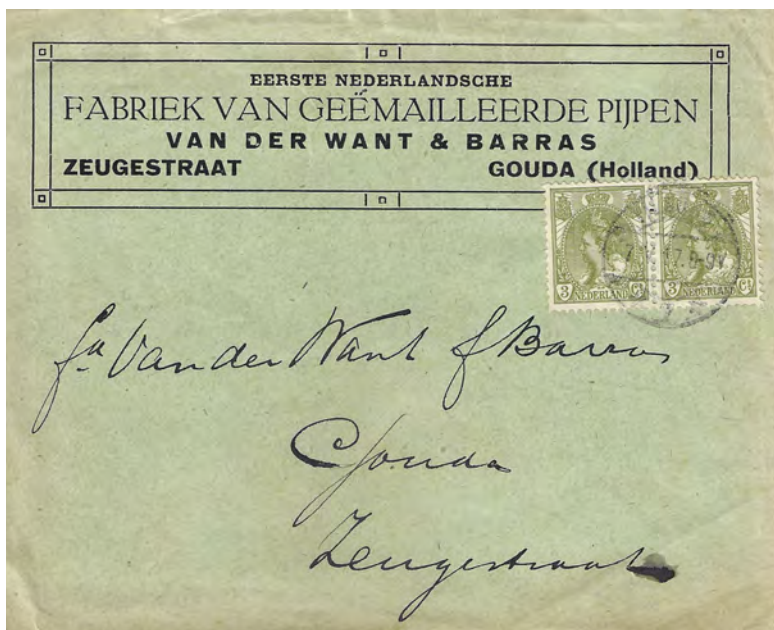
Afb. 83a-d. Pijp met een rubber slangetje tussen de steel en het busje. Datering 1916-1919. Maten 5,1 x 6,1 cm.

Afb. 84. Brief van de handelsagent H. G. Fij uit Enschede waarin hij vraagt om een offerte.

Afb. 85a-c. Eigen briefkaart en enveloppe voor de verzending van catalogi en een retourenveloppe. Afb. 85c: Collectie en foto Ewout Korpershoek.

niet welk bedrijf deze geleverd heeft. Dit betreft in 1936: 61 5/6 gros busjes halffabricaten, 19 gros caoutchouc mondstukken (halffabricaten, 44 5/6/ gros gummimondstukken (halffabricaten), 144 dozijn juwelith pijpenmondstukken (halffabricaten).⁸⁹

De afbeelding 86-88 laten een paar briefhoofden van leveranciers zien.

Het zou plezierig zijn als er meer archiefmateriaal beschikbaar zou komen om het beeld over dit bedrijf verder in te kleuren.

Tenzij anders aangegeven, zijn alle voorwerpen en documenten eigendom van de auteur en zijn alle foto's gemaakt door Bert van der Lingen, waarvoor veel dank. Verder gaat vooral veel dank uit naar Freek Mayenburg voor het tijdig veiligstellen van veel archiefstukken van deze collectie, die grotendeels afkomstig zijn van Joop Nobel, die deze van de laatste eigenaar van de fabriek, Otto van der Want, verworven heeft. Ook veel dank aan

Fred Tijmstra voor belangrijk archiefstukken en voor alle informatie. Ook van Michiel Rutten, Bert van der Lingen, Ewout Korpershoek en van Louis Bracco Gartner heb ik interessant materiaal gekregen voor dit artikel.

De wijze van meten van de pijpen is aangegeven op afb. 89.

Afb. 89. Wijze van meten: hoogte x lengte (in cm).

Afb. 86. Rekening van G. Prince & Zonen te Gouda voor de levering van 200 kilo schrale klei.

FABRIEKEN VAN
Visschersgaren Zeil- en
Bindgaren.
KAMGAREN. PANTDOUW.
RAAM GORDUN & JALOUSIEKOORD.
Meubel Schilderij & Sprankelkoord. PAARDENLEIDSELS.
L. 112.

TELEFOONNUMMER INTERC. 6.

GOUDA. 9 October 1914
KANTOOR TURFMARKT, 114.

To. v. d. Want & Barras Gouda

Debet aan G. Prince & Zonen.

Voor aan U. Ed. verkocht en voor Uwe rekening & risico verzonden.

BERGSCHE, KEULSCH EN FRIESCH
AARDEWERK.

200 kilo schrale klei

1.50 pst / 3.-

is und Wechsel auf Nebenplätze unter Abzug der incasso-Spesen.

Hamburg 8, den 29. Mai 1914.

HARTGUMMI:
Abteilung **K**: Kämme.
Abteilung **S**: Artikel für Raucher.
Schreibwaren.

FABRIK-MARKE

HARTGUMMI:
Abteilung **G**: Isolations-Material
für Schwachstrom.
Platten, Stäbe u. Röhren.
Abteilung **H**: Isolations-Material
für Starkstrom.

Kautschukwerke

Dr. Heinr. Traun & Söhne
vormals **HARBURGER GUMMI-KAMM Co.**
Fabriken in HAMBURG und HARBURG a.E.
Hauptkontor: HAMBURG, Meyerstrasse 59.

Rechnung für Herren Van der Want & Barras,
Gouda.

ABTEILUNG: S.

322.

Sandten Ihnen für Ihre Rechnung u. Gefahr pr. Bahn via *Frankfurt*
S. & L. 3992 - 1 Kiste *frei nach Gouda*

Brutto: 103.- Netto: 84.- Kg.

10 Kross Pfeifenspitzen 8015 H 385¹⁰ 3850

45 " 29911 B H 835 62625

35 " 20190 H 6.- 210.-

ohne Kisten

No. 87475

raun Hamburg.
9. unter geg. Ans an Absender,
ist versehen.

Afb. 87. Rekening voor stelen van de firma Dr. Heinrich Traun & Söhne uit Hamburg van 29 mei 1914.

Tambacher Metallwaren-Fabrik
Metz & Kuntzsch

Telegramm-Adresse:
Dorschel, Tambach (Hzgt. Gotha)

Fernsprecher Nr. 11

Reichsbank-Giro-Konto:
Gebr. Goldschmidt, Gotha.

Postscheck-Konto: Leipzig Nr. 5043.

TAMBACH, den 25. 11. 1914
(Hzgt. Gotha)

RECHNUNG
für *Van der Want & Barras,*
Fol. *Gouda 4. Holland*

Sämtliche Preise verstehen sich ohne Verbindlichkeit für fernere Aufträge.
Verpackung wird zum Selbstkostenpreis berechnet, leere Kisten werden, wenn noch in gutem Zustande, bei freier
Rücksendung zu zwei Dritteln des berechneten Wertes gutgeschrieben.

M. & K.
25/11/14

Wir sandten Ihnen auf Ihre Bestellung für Ihre w. Rechnung und Gefahr:

1 Kiste *ausfrachten* Netto 11 = 76.50 kg.

Netto 12 = 85.40 kg. durch *fr. Lipold Dant* *Gotha*

gesd. 26 Kisten *Dorschel* 87475 *Hollandia* 12 = 0

B. Tagen

Afb. 88. Rekening van Tambacher Metallwaren-Fabrik uit Tambach van 25-11-1914 voor busjes.

Bijlagen

Tabel 1: Omzet 1 augustus 1919 tot 1 augustus 1921 (in guldens afgerond)

1919-1920													
maand	8	9	10	11	12	1	2	3	4	5	6	7	totaal
omzet	3.713	5.655	6.780	4.088	7.661	2.561	5.707	4.034	2.474	4.114	3.179	1.066	51.032
1920-1921													
maand	8	9	10	11	12	1	2	3	4	5	6	7	totaal
omzet	2.732	2.923	3.613	1.283	602	2.298	2.201	5.013	4.943	4.034	1.466	2.817	33.925

Tabel 2: Afnemers, kistmerken en bestellingen van meer dan 200 gulden

Plaats	Naam	Kistmerk	Opmerking	Afnames van meer dan 200 gulden
Aalten	Peter & Gans	P.G.		
Aalten	W. te Gussinklo	W.G.	Ook W.J.G.	20/7/21
Alkmaar	J.R. Keuss	J.R.K.	Ook J.H.R.	
Amsterdam	C. de Rijk & Zn	C.R.Z.		18/7/19; 25/8/29; 11/10/19; 20/10/19; 23/10/19 12/11/19; 13/11/19; 8/12/19; 9/12/19; 24/2/20; 11/3/20; 8/4/20; 8/5/20; 1/6/20; 30/6/20; 20/8/20; 14/9/20; 7/10/20; 30/10/20; 23/12/20 7/1/21; 27/1/21; 8/2/21; 25/2/21; 8/3/21; 18/3/21; 22/3/21; 29/3/21; 2/4/21; 8/4/21; 16/4/21; 23/4/21; 18/5/21; 26/5/21; 24/6/21; 23/7/21; 29/7/21
Amsterdam	A.J. Vasterman Jr.	A.J.V.		30/7/19; 27/8/19; 27/9/19; 24/10/19; 24/3/20
Amsterdam	NV v/h W. Ruiter & Zn	R.Z.		1/9/19; 12/5/20
Amsterdam	B. H. Wasman	B.H.W.	Ook B.A.	16/10/20
Amsterdam	J. Mikkelsen	J.M.A.		
Amsterdam	J. W. Y Bontekoe			
Amsterdam	Grand-Bazar Français			
Amsterdam	Firma Sluys & Posener			12/5/20
Amsterdam	J. B. van der Craats			
Arnhem	NV v/h H. W. Köhlmann			6/11/19
Blerik	L. Hillen			
Bolsward	F. Oosterbaan	F.O.		14/8/19; 16/8/19
Budapest	Eekert Ignász			
Buitenzorg Java	H. Kampen			
Chicago	De Boer en Dik	W.B.		
Den Haag	NV v/h W. P. Vergroessen			
Den Haag	Firma W. Brandse		Soms voor rekening van A. J. Vasterman Amsterdam	
Dokkum	J. H. Boorsma	J.H.B.		30/9/19
Dokkum	Boorsma & Wijngaarden	B.W.D.		
Dordrecht	A.W. Ponsen	A.D.		
Franeke	J. Drager	J.D.		8/2/20
Freiburg (Ch)	Alex Martin			7/4/20/ 15/4/20
Gouda	Van Maaren			25/11/19
Gouda	P. Rietkerk			
Gouda	Wed. Essenbaggers			
Gouda	M.M. Gorissen			
Groningen	Firma Wed. P. Stickers	W.P.S.		
Groningen	Wortelboer & co	W.B.		
Groningen	J. Emmelet			22/6/20
Harlingen	M. H. Ouwendag			
Heerlen	Jac. te ...?			
Hilversum	W. H. Meyer			12/2/21
Hoorn	H. Hoogcarspel	H.B.A.		6/11/19; 26/1/20; 27/3/20; 18/6/20; 1/10/20; 17/11/20; 9/3/21
Kopenhagen	Aage Møller & Co			

(vervolg Tabel 2: Afnemers, kistmerken en bestellingen van meer dan 200 gulden)

Plaats	Naam	Kistmerk	Opmerking	Afnames van meer dan 200 gulden
Kopenhagen	Helge Berg			
Leeuwarden	J. van der Meulen	J.M.		31/10/19; 17/3/20; 1/10/20
Leeuwarden	Gebr. Schäfers	G.S.	Ook W.B.	
Leeuwarden	A. van Gelder	A.G.		
Leeuwarden	G. Ligthart			21/2/20
Leeuwarden	LY. Hielkema			11/10/19
Lausanne	H.A. Matters			20/9/20
Maastricht	J. Franssen en Linssen			
Maastricht	V. Thijs-Vermin			
Nijmegen	Boorsma / M. Völcker	M.V.N.		
Oude God (Antwerpen))	G. Luts			
De Rijp	C. Kwadijk			
Roermond	Wed. Th. Van Hooff	W.T.H.	Ook T.H.	14/1/20; 22/6/20
Roermond	H. Maersen & Zoon			
Rotterdam	L. Cohen	L.C.R.	Ook L.C. of W.B.	12/9/19; 5/12/19; 21/1/20; 18/9/20
Rotterdam	N.V. Groothandel in Rookersbenodigdheden v.h. P.C. Ouwehand	P.C.O.		18/7/19; 12/9/19; 11/10/19; 28/10/19;
Rotterdam	J. G. van der Meer	J.G.M.	Ook B.W.	
Rotterdam	A. Koch	A.K.		
Rotterdam	K. de Jongste	K.D.J.		22/9/19; 5/12/19; 19/3/20; 21/1/21
Rotterdam	J.G. van der Meer			
Rotterdam	Grand Bazar Français			10/5/21; 1/7/21
Schagen	A. Velleman			14/8/19; 23/8/19; 9/9/19; 25/9/19; 11/10/19
Sneek	S. Potma	S.P.		
Sneek	Y. Bakker	B.S.	Ook W.B.	12/2/20; 31/8/20
Stadskanaal	G. Deiman	G.D.		
Utrecht	H. B. van der Laan	H.S.C.	Ook S.C. of H.S.	
Utrecht	Firma Gebr. Müller			
Utrecht	Grand Bazar Français			10/5/21
Zwaagwesteinde	N.V. Handelsvereniging v/h R. Baarsma		B.Z.	

Tabel 3: Bestellingen bij toeleveranciers (FT betekent Tijmstra, 1996, p. 845).

Naam leverancier	Plaats	Product	Datum	Bron
G. Prince & Zonen	Gouda	Groninger turf; klei (pijpaarde, schrale, vette, grauwe en rode)	9/11/09; 20/4/1914; 30/6/14; 5/8/14; 15/8/14	
Maatschappij van de Griendt's Land exploitatie	Griendtsveen	10.350 kg. turfbriketten	1914	FT
Electrische Boek- en Handelsdrukkerij Joh. Mulder	Gouda	10.000 etiketten lichtbeelden	1914	FT
Dr. Hein Traun & Söhne	Hamburg - Harburg	45 gros stelen van kunststof	22/5/14	
Stoomtimmer-, Houtwol- en Houtwolkoordfabrieken	Breda	Houtwol	24/9/14	
Dijkerman & Buyzerd				
Tambacher Metallwaren -Fabrik	Tambach (Gotha)	141 gros busjes met stempel	20/11/14	
NV Jonker & ZN.	Gouda	100 kg en 200 kg Brenchcokes	4/5/34; 23/5/34	FT
Cartonnagefabriek 'De Rubicon'	Rotterdam	250 stuks kartonnen dozen	1934	FT
NV W. Mol	Breda	10 balen à 50 kg houtwol	1943	FT
NV Zaadhofs	Winschoten	Etalagedozen	5/12/35; 28/10/35; 20/11/35	
Cartonnagefabriek				
NV Goedewaagen	Gouda	10 dozijn leespijp mondstukken	11/7/35	
NV Erkelen Cook & Marcus	Rotterdam	pijpenroeren	1/4/40	
Cartonnagefabriek L. v.d. Horst	Den Haag	2000 etalage-dozen en verpakkingsmateriaal pijpen	1940	FT

Tabel 4: Vergelijking van de prijzen van enige pijpen uit de catalogus van ca. 1917 in de prijscourant die geldig was van 2 april 1917 tot 5 juli 1918 en de prijscourant die inging op 1 december 1919. Pijpen zonder lichtbeeld. Prijzen per dozijn.

	2/4/1917 – 5/7/1917	Vanaf 1-12-1919
Tabakspijpen met gummimondstuk	3,10	4,40
Losse koppen	1,20	2,20
Sigarenpijpjes recht model met zwart mondstuk	1,90	3,20
Tip-Top doorrokers met zwart mondstuk	1,95	2,40
Plateelpijpen	3,30	4,40

Tabel 5: loonlijst van het personeel van 27-10-1947.

Niet genoemd in deze lijst: directie en bedrijfsleider.

1. Magazijn – 2 volwassenen (vrouwen)	2
2. Emballeurs – 2 volwassenen	2
3. Glazuurders – 2 volwassenen + 2 hulpglazuurders van 18 ½ en 14 ½ jaar	4
4. Ovenisten – 3 volwassenen + 1 van 20 ½ jaar + 1 van 21 jaar	5
5. Aardewerkers – 1 volwassene	1
6. Afwerkers – 1 volwassene + 1 van 19 ½ jaar + 3 van 16 ½ jaar + 1 van 21 jaar + 1 van 17 jaar	7
7. Machinaal draaier – 1 volwassene + 1 van 20 ½ jaar + 1 van 15 ½ jaar	3
8. Afwerksters – 1 volwassene + 1 van 20 ½ jaar + 1 van 16 ½ jaar	3
9. Afwerker – 1 van 14 ½ jaar	1
10. Schilders – 6 volwassenen + 1 van 17 ½ jaar + 2 van 16 ½ jaar (w.o. 1 vrouw) + 1 van 15 jaar + 1 van 15 ½ jaar	11
Totaal	39 werknemers

Lonen zijn afhankelijk van leeftijd.

Volwassenen verdienen per week een vast loon (contractloon) met meestal een opslag.

Dan wordt het gemiddeld loon per week voor een volwassene incl. ev. toeslag:

1. Magazijn – 19,54
2. Emballeurs – 41,53
3. Glazuurders – 43,50
4. Ovenisten – 37,33
5. Aardewerkers – 49,25
6. Afwerkers – 41,70
7. Machinaal draaier – 44,52
8. Afwerksters – 25,75
9. Schilders – tussen 50,38 en 57,00 afhankelijk van hun kunde.

Zijn ze **niet volwassen** dan geldt ze hoe jonger ze zijn hoe minder ze verdienen.

Duidelijk is te zien dat de schilders de meest verdienenden zijn en het meeste aanzien hadden. Zij mochten door de voordeur naar binnen, hun loon werd gebracht.

De anderen moesten door de zijdeur naar binnen en in de rij staan om hun wekelijks loonzakje te ontvangen.

Noten:

1. Zie bijvoorbeeld de publicaties van Joop Nobel, Ron Tasman en Fred Tijnstra.
2. Zie ook onderstaand genealogisch schema van een deel van de Van der Want-familie. Met dank aan Ron Tasman.
3. Nobel, 2012, p. 12, noot 2.
4. Nobel, 2012, p. 12: Georges Antoine Alexis Barras werd op 6 december 1858 geboren in Oostende. Zijn vader was Celestin Joseph Barras (handelsreiziger) en zijn moeder was Silvie Rosalie Meyers (marchande de modes). In 1910 kreeg Antoine Barras de Nederlandse nationaliteit. Barras woonde toen in de Oude Molstraat 9 in Den Haag en gaf als beroep op kunstlaker en réparateur.
5. Tijnstra, 1996, p. 835: Gerrit Frederik bleef tot 1907 ook firmant van P. J. van der Want.
6. Uit: Tasman, 2007, p. 520. De naam Neerlandia is later (1914) gebruikt door de oprichters van de firma Zenith als opvolger van de firma P. J. van der Want, voordat de naam Zenith in gebruik was. Mogelijk hebben Van der Want en Barras deze naam niet verder gebruikt op verzoek van Otto Adrianus. Zie ook van der Lingen, 2018, p. 130-135.
7. Tijnstra, 1996, p. 837; Nobel 2012, p. 16. Afbeelding 4.
8. Stam, 2015, p. 96.
9. Tasman, 2007, p. 518.
10. Stam, 2020, p. 77.
11. Nobel, 2012, p. 15. Hij werkte bij J. Brouwers Lakenfabrieken.
12. Nobel, 2012, p. 15.
13. Handgeschreven notitie G. Barras. Zie Nobel, 2012, p. 15.
14. Stam, 2020, p. 108.
15. Zie het artikel in dit jaarboek 'Tussen hoop en vrees', Stam, 2021, p. 151 en p. 157.
16. Nobel, 2012, p. 17,18.
17. De Tijd, 1-11-1917.
18. Nobel, 2012, p. 16.
19. Voor een beschrijving van het productieproces van de gietpijpen en van het gebruik van de oven zie Tijnstra, 1996, p. 841-843.
20. Van Vliet, 1990.
21. Tijnstra, 1996, p. 838.
22. Algemeen Handelsblad 24-06-1925.
23. Stam, 2020, p. 111-113.
24. Van Vliet, 1990.
25. Tijnstra, 1996, p. 835; Van Vliet, 90.
26. Van Vliet, 1990: Dit waren A. v. Vliet, fabriek chef, J. v. d. Sloot, draaier en G. Hoonhout, glazuurder.
27. Cammel, 1994, p. 50; Van Vliet 90.
28. Copieboek pijpen van Hollandia van 11 juli 1919 tot 30 juli 1921. Archief auteur.
29. Stam, 2020, p. 85 en 150.
30. Stam, 2020, p. 103. Deze onrust hing samen met de uitbreiding van de vakantie tot een hele week en de daarbij horende aanpassing van de lonen per 1 december 2019 en met de hoge inflatie.
31. Stam, 2020, p. 85 grafiek 3, pagina 93. De extreme prijsverhogingen in de pijpenindustrie, in vergelijking met andere takken van industrie, werden veroorzaakt doordat in de pijpenindustrie geen mechanisatie mogelijk was in een tijd van fors stijgende lonen.
32. Stam, 2020, p. 150, 152.
33. Tijnstra, 1997, p. 872. De vergelijking met de veel lagere voorraad op de balans van 1928 duidt dan ook niet op een teruglopende productie in 1928.
34. Op www.tabakspijp.nl staat een catalogus van Vasterman uit 1928/29, helaas zonder Hollandia pijpen.
35. In tabel 2 zijn de afnemers over de periode 1919-1921 opgenomen. In de laatste kolom zijn de keren genoteerd dat een afnemer voor meer dan 200 gulden per keer afnam. Hieruit is goed te zien wat de grootste afnemers waren.
36. Een catalogus uit 1929-1930 van Vasterman staat op de website van de PKN www.tabakspijp.nl.
37. Nobel, 2012, p. 17; Van der Lingen, 2017, p. 201.
38. Pijpen Copieboek 11 juli 1919-30 juli 1921, Van der Want en Barras. Collectie auteur. Van der Lingen 2017, p. 207-208.
39. Nobel, 2012, p. 17.
40. Tot 1914 was er alleen een grotere kwalitatief hoogwaardige productie van gegoten pijpen in Gouda bij Hollandia en Ivora. De productie bij Goedewaagen was te gering en kende te veel moeilijkheden.
41. Nobel, 2012, p. 17.
42. Van der Lingen, 2018, p. 142.
43. Van der Lingen, 2018, p. 103 e.v.
44. Van der Lingen, 2018, p. 124-125.
45. Van der Lingen, 2018, p. 156.
46. Van der Lingen, 2017, p. 207, 208.
47. Tijnstra, 1911, p. 2443.
48. Pijpen Copieboek 11 juli 1919 – 30 juli 1921: p. 163.
49. Van der Lingen, 2018, p. 113 en 122 geeft aan dat deze nummers overeenkwamen.
50. Walraven, 2014, p. 74-75.
51. Van der Lingen, 2017, p. 208-210.
52. Van der Lingen, 2008, p. 103.
53. De verzendingsregistratie met de kistnummers is door Fred Tijnstra uitgezocht. Daarvoor veel dank.
54. Deze catalogus is, gelet op de afbeeldingen van pijpen met de gezichten van Koningin Wilhelmina en Prins Hendrik, van na de verloving van Koningin Wilhelmina en Prins Hendrik van Mecklenburg-Schwerin op 16 oktober 1900. Het huwelijk vond plaats in februari 1901. Het is dus aannemelijk dat deze catalogus nog voor het huwelijk gemaakt is. Collectie auteur.
55. Nobel, 2012, p. 14.
56. Zie www.tabakspijp.nl.
57. Tijnstra, 1986, 13-23; Stam, 2015, p. 89-101.
58. Deze staan niet in de Bordollo catalogus, wat niet wil zeggen dat deze pijpen niet toch bij Bordollo gemaakt zouden kunnen zijn.
59. Stam, 2015, p. 90.
60. Oostveen en Stam, 2019, p. 93-99.
61. Van der Lingen, 2011, p. 60.
62. Van der Lingen, 2011, p. 60; Stam, 2015, p. 96.
63. Stam, 2015, p. 100, 101.
64. Zie ook Stam, 2020, p. 73.
65. Stam, 2020, p. 108.
66. Tijnstra, 1997, p. 868.
67. Van Vliet, 1990.
68. Brief van 13 december 1919.
69. Tijnstra, 1997, p. 868.
70. Tijnstra 1997, p. 893 geeft een opsomming van de verschillende soorten transfers die werden gebruikt.
71. In de prijscourant die tot 5 juli 1918 gebruikt is stonden deze pijpen niet. In de prijscourant van 1 december 1919 werden de Bruno pijpen als nieuw product aanbevolen.
72. Zie Pijpen Copieboek, waar deze pijpen op meerdere rekeningen worden vermeld. Helaas is geen voorbeeld bekend.
73. Zie Tijnstra, 1985, p. 68-72. Er waren 12 verschillende voorstellingen. In zijn artikel laat hij zien dat van zes van de voorstellingen bekend is waar deze getekend zijn.
74. Stam, 2019, p. 16-20.
75. Zie Stam, 2020, p. 110.
76. Nobel, 2012, p. 48. Hollandia presenteerde twee pijpen naar aanleiding van deze gebeurtenis: De ene met het opschrift December 1933 en de andere daarna met Goed gedaan Pelikaan.
77. Tijnstra, Wysocki, 1998, p. 1046.
78. Osendarp trad in 1941 toe tot de NSB. In 1944 kwam hij bij het beruchte Commando Leemhuis in Den Haag. Daar was hij betrokken bij de arrestatie van tientallen verzetsmensen. Na de bevrijding werd Osendarp gearresteerd en veroordeeld tot twaalf jaar gevangenisstraf. Bron: Wikipedia.
79. Stam, 2019, 27-34.
80. Zie het artikel in dit jaarboek 'Tussen hoop en vrees', Stam, 2021, p. 153.
81. Er zijn uit verschillende jaren prijslijsten bekend, maar omdat deze niet gedateerd zijn is hier helaas niet veel informatie uit te halen. Zie www.tabakspijp.nl.

82. Twee reclamekaarten staan in Stam, 2021, afb. 6 en 8. Zie ook Tijnstra, 1997, p. 869.
83. Tijnstra, 1997, p. 870-871.
84. Stam, 2020, p. 72,74.
85. Nobel, 2012, p. 16.
86. Nobel, 2012, p. 17.
87. Tijnstra, 1996, p. 840. Hier is een loonzakje afgebeeld.
88. Tasman, 2007, p. 519.
89. Tijnstra, 1996, p. 845.
90. Vriendelijk ter beschikking gesteld door Fred Tijnstra.

Andere bronnen:

- Archiefgegevens als vermeld. Dit archief is inmiddels overgedragen aan het Streekarchief Midden-Holland te Gouda.
- Aantekeningen van het gesprek van Fred Tijnstra met A. van Vliet, voormalig bedrijfsleider bij Regina in de jaren negentig. Hieraan wordt in de tekst gerefereerd als: Van Vliet, 1990.

Literatuur:

- Cammel, H., 1994. *Kunstaardewerkfabriek Regina*. 's-Hertogenbosch.
- Engelen, J., 1989. Pijpenhandel tussen concurrerende pijpenfabrieken. *PKN* 12(47), p. 150-155.
- Haan, R. de, 2012. Nederland Neutraal. Mobilisatie 1914-1915. *PKN* 34(136), p. 2494-2497.
- Kleijweg, A., 2011. Gered van de vuilcontainer. *PKN* 33(131), p. 2336-2341.
- Lingen, B. van der, 2011. Erka en Neerlandia, Pijpen- en plateelfabricage als nevenactiviteit van grossiers in rookartikelen. *Jaarboek Nederlandse Tabakshistorie* 2011, p.53-66.
- Lingen, B. van der, 2017. De firma C. de Rijk & Zoon, groothandel in rokersbenodigdheden in Amsterdam. *Jaarboek PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen* 2017, p.201-218.
- Lingen, B. van der, 2018. Doorrokers en plateel. C. de Rijk & zoon, groothandel in rokersbenodigdheden te Amsterdam en de pijpen- en plateelfabrieken Erka, Lotus Holland, Etna, Neerlandia en Ivora, in Alphen aan den Rijn, Haarlem en Gouda, 1914-1920. *Jaarboek PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen* 2017, p.101-164.
- Nobel, J., 2012. *Kunstaardewerkfabriek Regina*. Gouda.
- Oostveen, J. van en R.D. Stam, 2019. Bordollo pijpen met spreuken en verwijzingen voor de Nederlandse markt. *Jaarboek PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen* 2019, p. 93-99.
- Stam, R. D. en P. Jung, 2011. The conflict between Goedewaagen and Danco regarding double-walled patented pipes. *Journal of the Académie Internationale de la Pipe* 4, p. 113-118.
- Stam, R. D., 2015. The export of clay pipes to the Netherlands from the German firms Gebrüder Bordollo and Jacobi, Adler & Co. *Journal of the Académie Internationale de la Pipe* 8, p. 89-101.
- Stam, R. D., 2019. Een handbeschilderde pijp met het Huis met de Drie Haringen in Deventer. *PKN* 41(157), p. 16-20.
- Stam, R. D., 2019. Stroomlijn zijn de benen van mijn tante. *PKN* 41(158), p. 27-34.
- Stam, R. D., 2020. De ontwikkeling van de Goudse pijpenindustrie in de 20e eeuw, in economisch perspectief. *Jaarboek PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen* 2020, p. 69-167.
- Stam, R. D., 2021. Tussen hoop en vrees. Pijpen van Hollandia voor de vluchtelingen uit België in de Eerste Wereldoorlog. *Jaarboek PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen* 2021, p. 149-159.
- Tasman, R., 2007. *The Gouda Pottery Book. Plateelmakers in Holland*. Rotterdam. Part II, p. 517-567.
- Tijnstra, F., 1985. De watersnood van 1916 op pijpen afgebeeld. *PKN* 8(32), p. 68-72.
- Tijnstra, F., 1986. Bordollo-pijpen uit Grünstadt. *PKN* 9(33), p. 13-23.
- Tijnstra, F., 1996, 1997. 'Hollandia pijpen I, II en III'. *PKN* 19(74), 835-846, *PKN* 19(75), p. 866-872, *PKN* 19(76), p. 893-896.
- Tijnstra, F. en E. Wysocki, 1998. Luchtige pijpenpraat IV. *PKN*, 21 (82).
- Tijnstra, F., 2011. Doorroker "De Jantjes". *PKN* 34 (143).
- Walraven, B., 2014. Plateelpijp Koningin Wilhelmina 1923. *PKN* 36 (142), p.74-75.

Tussen hoop en vrees. Pijpen van Hollandia voor de vluchtelingen uit België in de Eerste Wereldoorlog

Ruud Stam

Between hope and fear. Pipes from Hollandia for the refugees from Belgium in the First World War

Belgium's refusal to allow German troops to pass freely through their country to France caused Germany to invade Belgium on August 4, 1914. During the first days of the war, tens of thousands of Belgians fled to The Netherlands, which had remained neutral. These early days saw the founding of the 'Dutch Committee in support of Belgian and other victims'. This citizens' initiative was later taken over by the government. In Gouda there was a refuge, set up by a local support committee, for 2000 people. It is not surprising that Belgian born George Barras, one of the founders and owners of Van der Want & Barras (Hollandia and Regina), cared about the fate of his compatriots. He wanted to make products especially for them that testified to his patriotism and he started to produce, amongst others, pipes with images of the Belgian royal family and the flags of the Allies. The pipes were not only intended for the refugees, but also for export to Belgium.

De weigering van België om Duitse troepen vrij door hun land naar Frankrijk te laten trekken betekende dat Duitsland op 4 augustus 1914 België binnenviel. Dat ging met veel geweld gepaard zeker toen de Duitse troepen onverwacht bij Luik op tegenstand stootten. Veel

burgers werden geëxecuteerd en er werden dorpen in brand gestoken. Vooral in en rond Luik, Leuven en Dinant vielen veel slachtoffers. Dit zaaide angst en paniek onder de bevolking. Tienduizenden Belgen sloegen in de eerste oorlogsdagen op de vlucht naar onder meer het

Afb. 1. Uittocht, Belgische Vluchtelingen van Leo Gestel: 'Oorlog 1914'. Houtskool en waterverf. 57.5 x 80 cm. Bron Wikimedia (PD-US-expired).

neutraal gebleven Nederland (afb. 1). Vooral in Limburg kwamen in de eerste maanden veel vluchtelingen binnen. De Nederlanders zetten zich massaal in voor de ontheemde Belgen, maar de regering zag aanvankelijk geen taak voor zichzelf om de vluchtelingen op te vangen.¹ Al in de eerste oorlogsdagen werd het 'Nederlands Comité tot steun aan Belgische en andere slachtoffers' opgericht. Dit was eerst een burgerinitiatief, maar werd later overgenomen door de regering, gecoördineerd door de 'centrale commissie'.

In de troonrede van 15 september 1914 sprak koningin Wilhelmina over de Belgische vluchtelingen: 'Diep begaan met het lot van alle volken, die in den krijg zijn meegesleept, draagt Nederland de buitengewone lasten, die het worden opgelegd, gewillig en ontvangt met open armen alle ongelukkigen, die binnen zijn grenzen een toevlucht zoeken'. Ook deed zij een beroep op de Nederlandse bevolking om de Belgische vluchtelingen te helpen. Na de beschieting en de val van Antwerpen op 10 oktober, kwamen steeds meer vluchtelingen de grens over en liep het geschatte aantal Belgische vluchtelingen op tot ca. 1.000.000. Ook vluchtten ongeveer 40.000 Belgische militairen. Het Antwerpse gemeentebestuur had de bevolking aangeraden de stad te verlaten. Velen deden dit en een onafgebroken stroom van vluchtelingen en wagens trok naar de Nederlandse grens. Vijfhonderd-duizend Belgen vluchtten naar Brabant en vierhonderd-duizend naar Zeeland. Begin oktober arriveerden in Rotterdam 23.000 Belgische vluchtelingen, die werden ondergebracht in openbare gebouwen en bij particulieren.

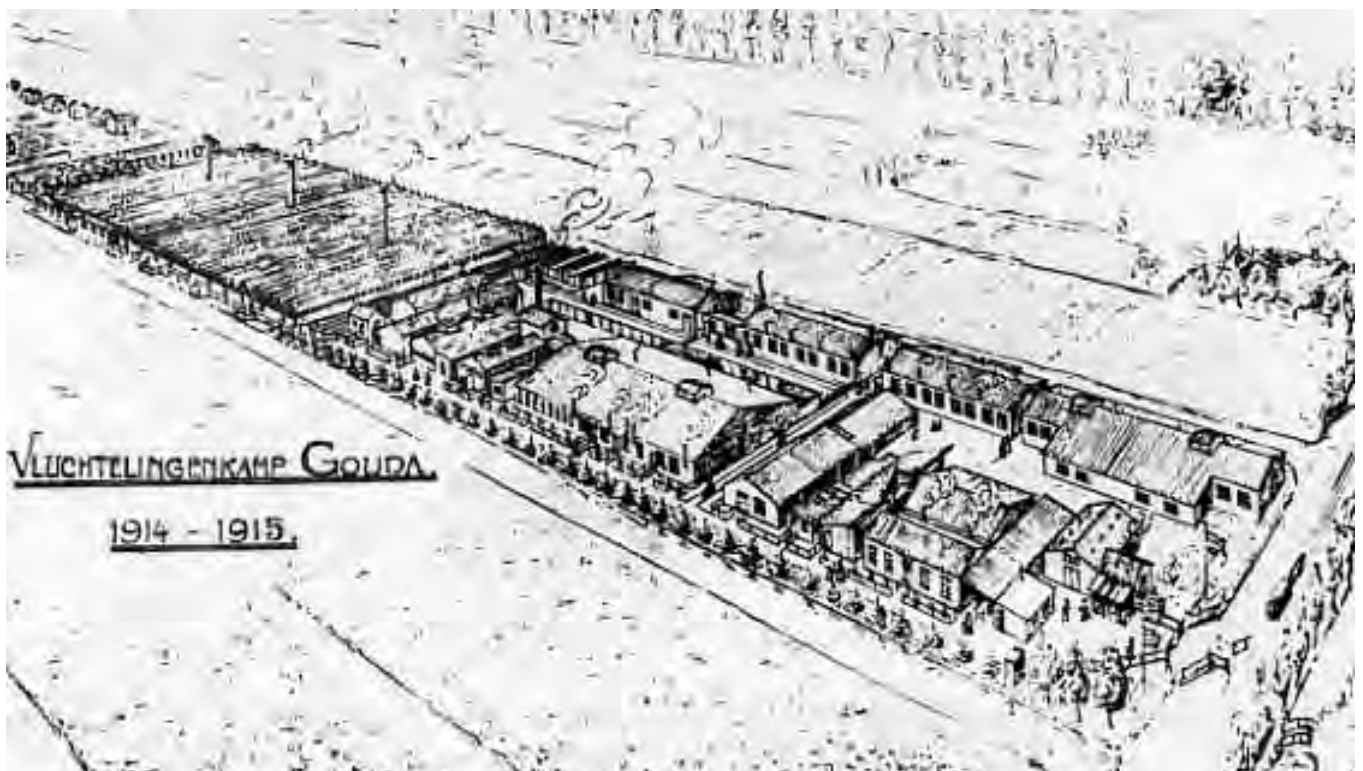
De burgervluchtelingen werden over ons land verspreid en de zorg werd door Provinciale Vluchtelingencomités georganiseerd. De militairen werden, in overeenstemming met de internationale conventies, ontwapend en geïnterneerd.²

Op 12 oktober begonnen de onderhandelingen tussen de Belgische overheid en de Duitse bezetter over de terugkeer van vluchtelingen. Al snel liep het aantal vluchtelingen terug en in mei 1915 waren er nog 105.000 over. Eerst liet de regering de opvang van de burgervluchtelingen zo veel mogelijk aan particulieren over, maar uit angst voor anti-Duitse rellen en betogingen werd besloten tot het oprichten van bewaakte opvangkampen.

Het eerste kamp dat verrees was Vluchtoord Nunspeet. Daarna volgde vluchtoord Ede en verder nog de kampen bij Amersfoort, Bergen op Zoom, Roosendaal, Tilburg, Hontenisse, Amsterdam, Scheveningen, Oldebroek, Baarle-Nassau en Veenhuizen.

Bij het onderbrengen van vluchtelingen werd geprobeerd deze te huisvesten op een wijze die paste bij hun sociale status. De arme vluchtelingen werden ingedeeld in drie categorieën: a) gevaarlijke of ongewenste elementen, b) de minder gewenste elementen, c) de fatsoenlijke behoeftigen. Dat deze indeling niet werkte en dat het onderscheid tussen arme/niet fatsoenlijke en rijke /wel fatsoenlijke vluchtelingen ertoe leidde dat velen weer naar België terug wilden, heeft geen betoog.

Later werd de opvang voor de vluchtelingen beter. In

Afb. 2. Schets van het vluchtoord Gouda. Streekarchief Hollands Midden.

Den Haag bijvoorbeeld besloten bijna 11.000 Belgische vluchtelingen daar het einde van de Eerste Wereldoorlog af te wachten. Een deel van hen werd ondergebracht in houten barakken van een tijdelijk vluchtelingenkamp aan de Westduinweg op Scheveningen. Het kamp heette, naar de dochter van de Belgische koning, 'Village Marie José', maar werd beter bekend als 'La Petite Belgique'. Behalve een kerkje stond er ook een weeshuis en een hospitaal.

Ook in Gouda was er een vluchtoord voor 2000 personen, ingericht door een plaatselijk steuncomité. De eerste groep, ongeveer 150, kwam in Gouda op 9 oktober aan. Veel Gouwenars gingen naar het station om deze vluchtelingen te bekijken. In een ingezonden stuk in de Goudsche Courant van 10 oktober werd hierover ongenoegen uitgesproken: 'om die ongelukkige Belgen, die door den oorlog uit hun land verdreven zijn te gaan bekijken, alsof het wilde dieren waren? Ik begrijp volstrekt niet wat er aan ...armoede en ellende te zien is.'

Al snel liep hun aantal op en op 1 november waren er 1444 vluchtelingen in Gouda, die ondergebracht werden in de sociëteiten 'Ons Genoegen', 'De Reünie' en de 'Katholieke Sociëteit'. Ook in de concertzaal en op een boot verbleven vluchtelingen. Een bijzondere opvang was die in de verwarmde kassen van de N.V. Snijgroenkwekerij aan de Graaf Florisweg. Al snel werd het hele terrein van de kwekerij, met Rijks hulp, ingericht als vluchtelingenkamp. Tot het voorjaar van 1919 bleef dit vluchtoord bestaan (afb. 2).³ Deels werden de in Gouda

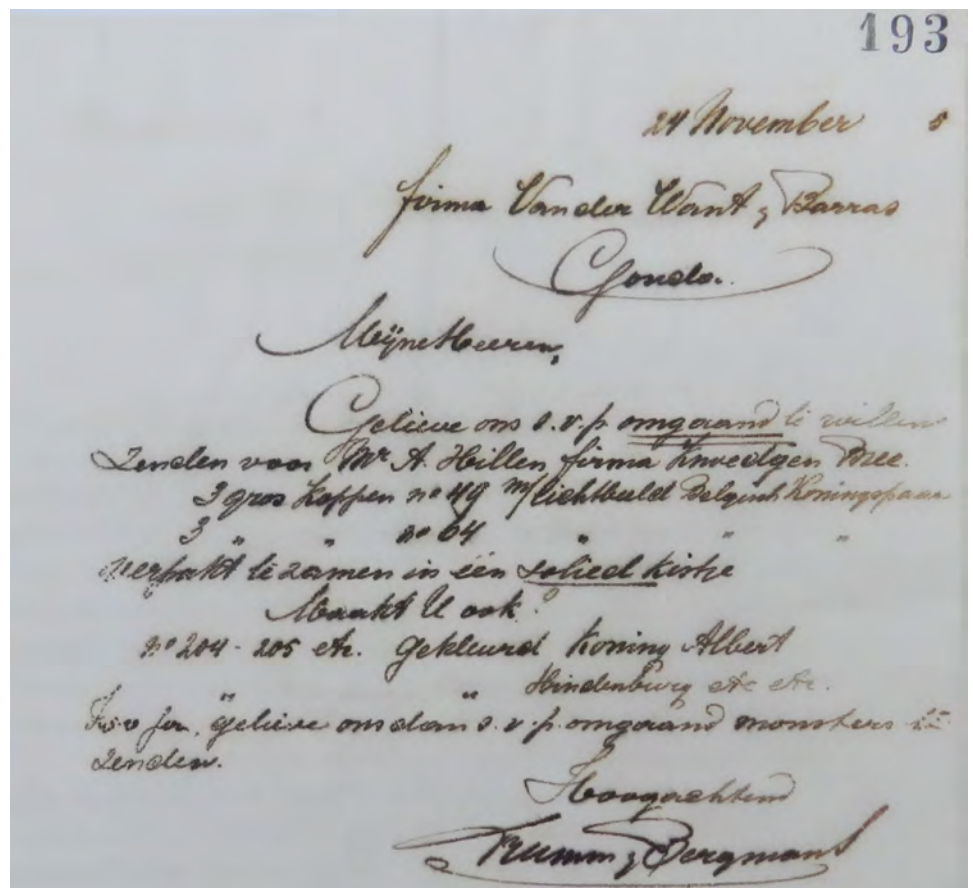
ondergebrachte vluchtelingen later in Scheveningen ondergebracht in verplaatsbare woningen. In Gouda woonden in het kamp gedurende de oorlog tussen de 1150 en 1950 vluchtelingen.

Hoewel zo'n groot aantal vluchtelingen voor spanningen zorgden en ook niet iedereen zoveel vluchtelingen wilden opvangen, soms uit angst voor hun baan, kan geconstateerd worden dat de opvang goed verliep en dat de Nederlanders en de Belgen over het algemeen goed met elkaar wisten om te gaan en er veel meegevoel met de van huis en haard verdreven Belgen was.

De producten voor de Belgische vluchtelingen en de export naar het in oorlog verkerende België

Het is niet verwonderlijk dat George Barras, die één van de oprichters en eigenaren was van Van der Want & Barras (Hollandia en Regina) en afkomstig was uit België, begaan was met het lot van zijn landgenoten.⁴ Speciaal voor hen wilde hij producten maken die getuigden van vaderlandsliefde. Zo maakte hij ondermeer kleine Delftsblauwe vaasjes voor dit doel.⁵ Maar ook pijpen en twee plaquettes met afbeeldingen betreffende het Belgische koningshuis, de vlaggen van de Geallieerden en de oorlog werden door Van der Want & Barras geproduceerd. Dit aardewerk behoorde tot het eerste aardewerk dat door Van der Want & Barras gemaakt is onder de naam Regina.⁶ Opvallend is dat alle pijpen en de plaquettes die hier afgebeeld zijn uit de periode 1914-1916 zijn. Het is niet verbazend dat na 1916 nauwelijks nog voorwerpen met dit soort afbeeldingen gemaakt zijn. Er was

Afb. 3. Brief van Trumm-Bergmans aan de firma Van der Want en Barras van 24 november 1915 waarin deze verzoekt pijpenkoppen te sturen met daarop het Belgische Koningspaar, Koning Albert en Hindenburg. Correspondentieboek Trumm-Bergmans 1915/1916, p. 193 (<https://www.tabaks-pijp.nl/archief/trumm-bergmans/>)

oorlogsmoeheid en het was voor de Belgen gewenster om in hun situatie even alles te vergeten dan aan de situatie herinnerd te worden. Hetzelfde deed zich ook voor bij de pijpen die door verschillende fabrieken gemaakt zijn naar aanleiding van de Nederlandse mobilisatie.⁷ Hoe anders was dat aan het begin van de oorlog. Er was toen het gevoel dat het een korte oorlog zou zijn die veel zou verbeteren. De Duitse soldaten die in die eerste dagen gerekruteerd werden noemde het zelfs de ‘frische fröhliche Krieg’, een term die we ons niet meer kunnen voorstellen. De hier besproken pijpen waren niet alleen bestemd voor de vluchtelingen, maar ook voor export naar België (afb. 3). Deze verliep o.a. via Trumm-Bergmans, die deze smokkelde over de Zuid-Willemsvaart en weer doorleverde aan de pijpenfabriek A. Hillen firma Knoedgen in het Belgische Bree.⁸ De eerst bekende bestelling is van 24 november 1915.

Vanaf december 1914 vonden de leveranties plaats. De Amsterdamse groothandel C. de Rijk & Zoon leverde dit soort pijpen pas vanaf 24 november 1915.⁹ Ook leverde De Rijk in september 1914 aan L. Steenbruggen - Articles pour fumeurs, in Brussel.¹⁰ Of de naar België ge-

leverde pijpen, gelet op de relatieperikelen van Erka/De Rijk en Hollandia, pijpen waren die bij Erka gemaakt zijn, of pijpen van Hollandia met een Erka busje, is niet bekend.¹¹

Op de dozen met de pijpen die naar België werden verzonden mocht niet voluit Koning Albert staan om problemen met de Duitse bezetter te voorkomen.¹²

Trouw aan het Belgische Koningshuis

Door de grote betrokkenheid van Koning Albert was het Koningspaar zeer geliefd. Koning Albert was nauw betrokken bij de militaire operaties, hij vloog inspectietochten boven de linies en was anderzijds zeer toegankelijk voor zijn burgers. De tekst: AIDE AUX SOLDATS BELGES (hulp aan de Belgische soldaten) op de pijp van afbeelding 4 zegt in deze genoeg. Het Koningspaar was daarmee symbool voor de hoop op een goed verloop van de oorlog en op vrede. De Inundatie van het gebied rond het riviertje de IJzer zorgde ervoor dat de Belgische troepen de gehele oorlog stand konden houden. Terwijl de regering in ballingschap was in Le Havre, bleef koning

Afb. 4a-b. Koning Albert en Koningin Elisabeth, Hertogin van Beieren. Tekst: AIDE AUX SOLDATS BELGES (hulp aan de Belgische soldaten). 1914. Maten 3,6 x 10,7 cm.

Afb. 5a-b. Ovale pijp met het Belgisch Koningspaar. Hollandia, ca. 1914. Hoogte 3,6 x 6,3 cm.

Afb. 6a-c. Transfer voor een doorroker met het Belgische koningspaar, de pijp en een reclamekaart voor doorrookers met het Belgische Koningspaar. Maten pijp: 4,2 x 7,0 cm.

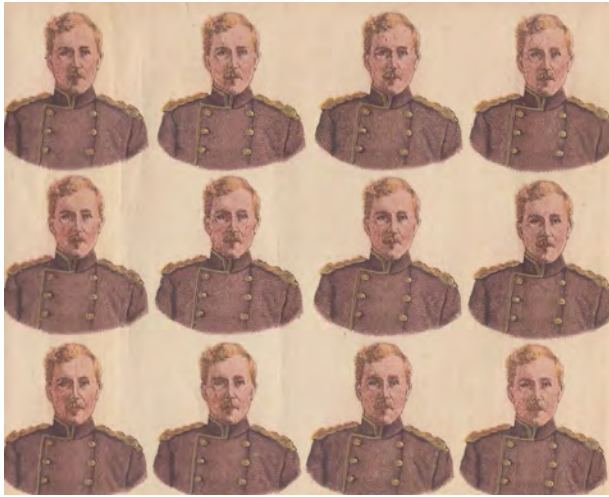
Afb. 7. Advertentie in de Sigarenwinkelier 9(18) van 2-10-1915 voor onder meer 'Lichtbeeld-doorrookers met Belgisch Koningspaar'.

Albert I de gehele oorlog bij zijn soldaten nabij de loopgraven. De koning verbleef op enkele kilometers van het front in een villa in De Panne. Na de oorlog richtten de oud-strijders in Nieuwpoort naast de IJzer een monument op om hem te gedenken en te eren. De koning is de Belgische geschiedenis ingegaan als Koning-ridder en Koning-soldaat. Het Koningspaar en de Koning staan

dan ook op verschillende pijpen (afb. 4-10, 14 en 19). Pijpen met het Belgische Koningspaar werden zowel door Hollandia als ook door De Rijk & Zoon geleverd. Lichtbeeld doorrookers met het Belgisch Koningspaar kostten volgens een advertentie van De Rijk van 12 juni 1915 22,5 cent met een hoornen mondstuk en 25 cent met een geel celluloid mondstuk.¹³

Afb. 8a-b. Koning Albert. 1914-1915. Hollandia. H. 4,1, L. 5,6 cm.

Afb. 9a-b. Vel met transfers met Koning Albert en een reclamekaart voor pijpen met een afbeelding van Koning Albert.

Afb. 10a-b. Pijp met Koning Albert 1914-1916. Gemaakt in het derde oorlogsjaar. Maten 5,2x 5,2 cm.

De vlaggen van de geallieerden in 1914

De oorspronkelijke geallieerde bondgenoten in 1914 waren Frankrijk, Engeland en Rusland. Zij stonden tegenover Duitsland en Oostenrijk-Hongarije (afb. 11). België was officieel neutraal, maar was de facto

betrokken toen de Duitse troepen door België naar Parijs optrokken. Voor de Belgen waren de Franse en Engelse troepen, die meevochten tegen de Duitsers in de eerste oorlogsjaren, het meest zichtbaar. Op de pijpen van afbeelding 12 en 13 staan dan ook de vlaggen van België, Frankrijk en Engeland.

Afb. 11. De Centralen (Duitsland, Oostenrijk-Hongarije, Bulgarije en Turkije) roodbruin en de geallieerden paars.

Afb. 12a-b. Pijp met de vlaggen van Frankrijk, Engeland en België. SOUVENIR DE LA GRANDE GUERRE DE 1914 (herinnering aan de grote oorlog van 1914). Maten 4,5 x 5,6 cm.

Afb. 13a-b. Sigarenpijpje met de vlaggen van Frankrijk, Engeland en België 1914-1916. Maten 2,8 x 4,7 cm.

De opvang in Scheveningen en Rotterdam

De vluchtelingen in Den Haag en Scheveningen werden ondersteund door een vluchtelingencomité. Op de pijp van afbeelding 14 staat de Belgische Koning en wordt het voor de vluchtelingen belangrijke steuncomité in

Scheveningen genoemd. Ook organiseerden de vluchtelingen zelf in sommige plaatsen hun sociale leven zoals in Rotterdam (afb. 15).

Afb. 14. Gegoten steelpijp met de afbeelding van Koning Albert en de tekst: COMITÉ DE SCHEVENINGEN. Hoogte 3,6 cm. Uit: Orhant, 2000, p. 36.

Afb. 15a-c. Pijp met de vlaggen van Engeland, Frankrijk en België en de Vlaamse leeuw, met de teksten: BELGISCHE KRING ROTTERDAM en HERINNERING AAN ONZEN VERJAARDAG 2 MEI 1916. Maten 4,5 x 5,7 cm.

Afb. 16a-c. Pijp met Belgische vlaggen en het wapen van België met de tekst: VOOR KONING VADERLAND EN VRIJHEID. 1914-1916. Maten 4,5 x 5,7 cm.

Na twee jaar oorlog

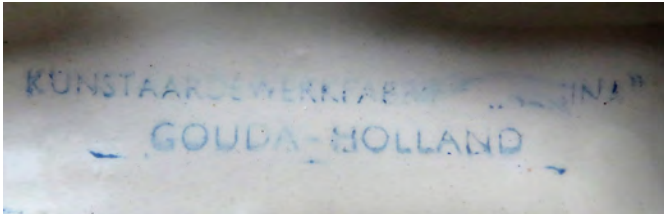
Na Twee jaar oorlog kwamen er weer verschillende pijpen op de markt die de moraal van de Belgen moesten ondersteunen. Op afbeelding 16 en 17 pijpen met Belgische vlaggen en het wapen van België.

Na het begin van de oorlog nam het aantal landen dat de geallieerden steunde snel toe. Belangrijke landen als de Sovjetunie en Amerika behoorden al snel tot de geallieerden. De plaques uit 1916/17 (afb. 18 en 19) moesten

hoop geven aan de Belgen die zozeer te lijden hadden van de oorlog waar nauwelijks enige voortgang geboekt werd en de fronten nagenoeg op dezelfde plaats bleven. Maar ook toen was Koning Albert de hoop in deze bange dagen. Op de pijp van afbeelding 20 is dan ook het portret van Koning Albert afgebeeld met de tekst: Leve België. Hulde aan Koning Albert. Herinnering aan den oorlog. Deze pijp is opvallend afwijkend van de andere pijpen. Het portret is een transfer terwijl de tekst en de groene driehoeken handgeschilderd zijn. Dit is de enige pijp voor de Belgische vluchtelingen in Art Deco stijl die bekend is.

Afb. 17a-b. Pijp met Belgische vlaggen en het wapen van België met de Belgische wapenspreuk: EENDRACHTMAAKT MACHT. 1914-1916. Foto en collectie Francis Van Parys.

Afb. 18a-b. Plaque van Regina met de tien vlaggen van de geallieerden met de tekst: DIX PEUPLES DEBOUT POUR LA LIBERTÉ DU MONDE (Tien volkeren die staan voor de vrijheid van de wereld). Collectie en foto Freek Mayenburg. Gemaakt Kunstaardewerkfabriek Regina Gouda Holland. Datering 1916/17. Grootte 22 x 25 cm.

Afb. 19a-b. Plaque van Regina met de vlaggen van de geallieerden met de tekst: DIX PEUPLES DEBOUT POUR LA LIBERTÉ DU MONDE (Tien volkeren die staan voor de vrijheid van de wereld). SOUVENIR DE LA GRANDE GUERRE DE 1914 (herinnering aan de grote oorlog van 1914). Datering 1916/17. Grootte 22 x 25 cm. Collectie en foto Freek Mayenburg. Merk als afbeelding 18.

Afb. 20a-c. Pijp met transfer van het portret van Koning Albert. Verder handgeschilderd. Tekst: Leve België. Hulde aan Koning Albert; 1914 1916. Herinnering aan den oorlog. Maten 4,5 x 6,7. Toegeschreven aan Hollandia.

Afb. 21. Pijp met een soldaat met daaronder de tekst 'Je les aurai' (Ik zal ze krijgen) Op de zijanten respectievelijk: Pétain a dit "Nous les aurons" en Souvenir de Verdun Avril 1916. Maten 4,5 x 5,6 cm.

Generaal Pétain en de slag bij Verdun

Generaal Pétain was tijdens de Eerste Wereldoorlog generaal van het Franse leger. Toen in februari 1916 de grote Duitse aanval bij Verdun begon, werd Pétains 1e leger snel naar dit slagveld gestuurd. In de zeer zware strijd rond Verdun wist hij stand te houden door boven alles de nadruk te leggen op bevoorrading en logistiek. Pétain hield het moreel hoog door de troepen zeer snel en regelmatig af te lossen, zodat ze niet te lang aan de 'hel van Verdun' waren blootgesteld. De voortdurende aanvoer van nieuwe troepen gaf de Duitsers de indruk dat de Franse verliezen veel groter waren dan in werkelijkheid het geval was. Zijn uitspraken Ils ne passeront pas (Ze zullen er niet doorkomen) en Courage! On les aura (Moed! We zullen ze hebben) raakten algemeen bekend (afb. 21). Op de pijp van afbeelding 19 staat deze laatste uitspraak. Pétain's defensieve aanpak werd door de opperbevelhebber Joffre niet gewaardeerd. Die stond een veel offensievere aanpak voor. Dat niet alleen Pétain maar ook Joffre zeer populair was en beschouwd werd als iemand die hoop gaf is ook duidelijk te zien aan de tekst op een van de huisjes van het vluchtelingenkamp in Scheveningen (afb. 22).

Andere hoofdrolspelers afgebeeld op de pijpen van Hollandia: President Wilson en generaal Von Hindenburg

Niet alleen Koning Albert en Pétain sierden de pijpen voor de Belgen maar ook President Wilson van Amerika, één van de geallieerde landen, maar ook de Duitse veldmaarschalk P. Von Hindenburg (afb. 23 en 24). De Hindenburg pijpen werden zelfs naar België uitgevoerd zoals uit bestellingen bij de Rijk en Zoon blijkt en uit een brief van Trumm-Bergmans aan van der Want & Barras (afb. 3).¹⁴

Tenzij anders aangegeven zijn alle voorwerpen en documenten eigendom van de auteur en zijn alle foto's gemaakt door Bert van der Lingen, waarvoor veel dank. Verder gaat vooral veel dank uit naar Freek Mayenburg voor het tijdig veiligstellen van veel stukken van deze collectie, welke grotendeels afkomstig is van Joop Nobel, die dit van de laatste eigenaar van de fabriek, Otto van der Want, verworven heeft. Ook veel dank aan Fred Tijmstra voor aanvullende stukken en informatie.

Afb. 22. Opvang behuizing voor vluchtelingen in Den Haag (Villa Joffre). Haags gemeentearchief.

Afb. 23. President Wilson van Amerika (1913-1921). Hoogte 3,6 cm. Uit: Orhant, 2000, p. 36.

Afb. 24: Gegoten pijp met transfer met het portret van Veldmaarschalk P. von Hindenburg. Hollandia, 1915. Maten: 5,4 x 6,7.

Noten:

1. Bos, 2007.
2. Zie ook het artikel in het PKN jaarboek 2017 over de Belgische militair Comhaire. Van der Lingen, 2017, p. 97-101.
3. Kraaijestein, 1998.
4. Voor meer informatie over het bedrijf, de productie en de handel van Van der Want & Barras zie elders in dit Jaarboek, Stam, 2021, p. 103-147.
5. Tasman, 2007, p. 522.
6. Cammel., 1994, p. 11.
7. Kleijweg, 2011, p. 2336-2340; de Haan, 2012, p. 2494-2497.
8. Engelen, 1989, p. 153; Tijmstra, 1997, p. 870; Stam, 2020, p. 99.
9. Van der Lingen, 2018, p. 119-123.
10. Van der Lingen, 2018, p. 123.
11. Zie ook Stam, 2021, 113.
12. Van der Lingen, 2018, p. 121.
13. Van der Lingen, 2018, p. 117 en 119.
14. Van der Lingen, 2008, p. 119-123. Deze pijp is toegeschreven aan Hollandia omdat het model een Hollandia model is.

Literatuur:

- Bos, M., 2007. De opvang van Belgische vluchtelingen in de Eerste Wereldoorlog. 'Heel Belgenland leek richting de grens te stromen'. *Historisch Nieuwsblad* 9/2007.
- Cammel, H, 1994. *Kunstaardewerf fabriek Regina*. 's-Hertogenbosch.
- Engelen, J., 1989. Pijpenhandel tussen concurrerende pijpenfabrieken. *PKN* 12(47), p. 150-155.
- Haan, R. de, 2012. Nederland Neutraal. Mobilisatie 1914-1915. *PKN* 34(136), p. 2494-2497.
- Kleijweg, A., 2011. Gered van de vuilcontainer. *PKN* 33(131), p. 2336-2341.
- Kraaijestein, M., 1998. Vluchtoord Gouda. Belgische vluchtelingen in Gouda tijdens de Eerste Wereldoorlog. *Goudsche Courant* 7 november 1998.
- Lingen, B. van der, 2017. Raijmond Théodore Comhaire, een Belgische militair in Zeist, 1918. *Jaarboek PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen* 2017, p. 97-101.
- Lingen, B. van der, 2018. Doorrokers en plateel. C. de Rijk & zoon, groothandel in rokersbenodigdheden te Amsterdam en de pijpen- en plateelfabrieken Erka, Lotus Holland, Etna, Neerlandia en Ivora, in Alphen aan den Rijn, Haarlem en Gouda, 1914-1920. *Jaarboek PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen* 2017, p.101-164.
- Orhant, A., 2000. *Fumer ... Objets de désir*. Paris.
- Stam, R. D., 2020. De ontwikkeling van de Goudse pijpenindustrie in de 20e eeuw, in economisch perspectief. *Jaarboek PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen* 2020, p. 69-167.
- Stam, R. D., 2021. Nieuwe gegevens over het bedrijf, de productie en handel van Hollandia (Van der Want en Barras). *Jaarboek PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen* 2021, p. 103-147.
- Tasman, R., 2007. *The Gouda Pottery Book. Plateelmakers in Holland*. Rotterdam. Part II, p. 517-567.
- Tijmstra, F., 1996, 1997. 'Hollandia pijpen I, II en III'. *PKN* 19(74), 835-846, *PKN* 19(75), p. 866-872, *PKN* 19(76), p. 893-896.

Pipes-statuettes van de firma Gambier

Arthur van Esveld

Statue-Pipes (Pipes-statuettes) by the Gambier company

This article highlights a separate group of smoking pipes with striking designs that differ from the most common figural pipes from the French Gambier company based in Givet. These pipes are designed with the tobacco bowl formed by the entire body of a human or animal. Gambier produced several of these 'pipes-statuettes' or clay figurines. Usually, these pipes belonged to the regular range and are shown in the various catalogues. Some were made only for a short period of time on the occasion of a special event and do not appear in the catalogues. They were replaced by new models after declining sales figures. In this article a selection is made from this special group of pipes and several striking models are described and shown.

In dit artikel wordt een aparte groep manchetspijpen van de Firma J. Gambier uit Givet belicht, met opvallende ontwerpen, die afwijken van de meest voorkomende figurale manchetskoppen. Bij verzamelaars van Franse kleipijpen zijn dit vaak de favorieten. Het gaat hierbij om manchetspijpen waarbij het ontwerp van de ketel schuilt achter, of gevormd wordt door het gehele lichaam van een mens of dier. Deze pijpen lijken hierdoor vaak op beeldjes van klei. Gambier had verschillende van deze 'pipes-statuettes' in het assortiment. In een aantal gevallen behoorden deze pijpen tot het reguliere assortiment en staan in de diverse catalogi afgebeeld. Ook zijn er pipes-statuettes die slechts gedurende een korte periode geproduceerd zijn en die niet in de catalogi voorkomen.

Twee advertenties in Franse kranten uit de eerste helft van de 19e eeuw, waarin reclame werd gemaakt voor een aantal modellen van deze pijpen, waren aanleiding om dit artikel te schrijven. Hierin worden naast de bekendere modellen ook een aantal zeldzame modellen in deze groep beschreven en afgebeeld.

De pijpen die vaker voorkomen en die in de catalogi terug te vinden zijn, zijn grote koppen met een ketelhoogte tussen de 7 en 10 centimeter zoals 'Chien Caniche' (modelnummer 357), 'L'Aigle Imperial' (nr. 406), 'Mandarin' (416), 'Joko' (435), 'Squelette' (846) en 'Bahut de Saint Cyr' (1499). Ook is er een groep kleinere koppen die tot dezelfde categorie behoort, namelijk 'St. Antoine' (824) en 'Crapaud Priant' (944). De kleinere koppen, die wel in de 'nomenclature' of naamlijst van de catalogi vermeld worden maar niet zijn af-

Afb. 1. Joko (nr. 435). Hoogte 10 cm. J. Gambier, 1890-1910. Collectie auteur.

gebeeld, zijn 'Sapajou' (814), 'Ecureuil' (942), 'Rat mendiant' (962) en 'Chouette' (964).¹ Van de relatief bekende groep pipes-statuettes is hieronder een selectie gemaakt.

Joko (nr. 435, afb. 1)

Dit is een figurale pijp met oplopende steel. De ketel is in de vorm van een aap, zittend op een boomtak met opgetrokken achterpoten en de linkerarm om een knie geslagen. De rechterarm rust op de steel, die van een boomschorsdecoratie is voorzien. De steel eindigt zonder verzwaring of andere afsluiting en is recht afgesneden. De vroege exemplaren, uit de periode 1840-1890, hebben meestal alleen geëmailleerde ogen, wenkbrauwen en mond. De latere exemplaren zijn soms geheel geëmailleerd zoals de pijp op de foto. Deze pijp is langere tijd in productie geweest. De oudste catalogus waarin deze pijp afgebeeld is dateert uit 1840.

Jocko of le Singe du Brésil was een drama in twee delen dat in 1828 in Parijs werd opgevoerd. Dit stuk, waarvan 200 voorstellingen zijn gegeven was een groot succes. Charles Mazurier, acteur, mimespeler en acrobaat had de hoofdrol in het Théâtre de la Porte Saint-Martin vermomd als de aap Jocko. Gezien de grote populariteit van dit stuk in de 19e eeuw wordt aangenomen dat Gambier deze aap heeft uitgebeeld.² Er was in diezelfde periode in Parijs ook het bekende circus van Franconi, die een act had met 'le singe Jocko'. In de catalogi wordt deze pijp Joko zonder c genoemd. In de 'nomenclature' van de catalogus van 1885 wordt deze pijp echter wel 'Singe Jocko' genoemd.

Chien Caniche (nr. 354, afb. 2)

Dit is eveneens een figurale pijp met oplopende steel en manchet. De ketel heeft de vorm van een rechtop zittende poedel, die zijn voorpootjes voor de borst houdt en op een vierkant voetstuk is geplaatst. Op de voorzijde van het voetstuk staat: ATTENTION! Op de bijna recht omhooglopende steel is een fraaie cartouche met rechts de merknaam en links het modelnummer aangebracht. Ook deze pijp stond al afgebeeld in de oudste catalogus van Gambier die in 1840 werd uitgebracht. De exemplaren van voor 1850 hebben een gladde steel waarop het JG merk gestempeld is. In de catalogus van 1840 heeft deze pijp (abusievelijk?) vormnummer 357 gekregen. De exemplaren van dit model die na 1890 zijn geproduceerd zijn soms voor een groot gedeelte geëmailleerd in bruin en wit.

Squelette (nr. 846, afb. 3)

Pijp met een figurale ketel zonder hiel en een oplopende steel met een manchet. De tabaksketel is in de vorm van de dood met een omgeslagen doek, een zeis in de linkerhand en op zijn rug vleermuisvleugels. Aan zijn voeten liggen doodshoofden en de vlakke onderzijde van de ketel vormt een stuk grond waarop het skelet staat. Bij

Afb. 2. Chien Caniche (nr. 354). Hoogte 8,3 cm. J. Gambier, 1860-1880. Collectie auteur.

de steelaanzet zijn acanthusbladeren aangebracht. Op de steel staat op een medaillon het modelnummer en 'Gambier a Paris'.

De firma Duméril-Leurs uit Saint-Omer had een vergelijkbare pijp die ook de dood uitbeeldde. Op een latere variant van deze pijp, van dezelfde firma, is de dood met een pijp in zijn hand afgebeeld. De oudste Gambier catalogus met deze pijp dateert uit 1879. Hij wordt echter al vermeld in een inventarisatielijst van het depot in Parijs uit 1858.³ Het 'Squelette' model bleef tot rond 1900 in productie.

Saint Antoine (nr. 824, afb. 4)

Deze pijp behoort, met een hoogte van 5,5 centimeter, tot de kleinere pijpen in deze categorie. Het gaat om een pijp met een figurale ketel zonder hiel en met een oplopende steel en een manchet. De ketel is in de vorm van een knielende oude man met snor en baard. In zijn gevouwen handen houdt hij een schedel. Onderaan de ketel bij zijn voeten is een duivelskop afgebeeld. De gespreide vleugels van de duivel lopen door tot de steelaanzet. Op de steel met een gestippeld fond staan de merknaam en het modelnummer in reliëf.

Afb. 3. Squelette (nr. 846). Hoogte 7,2 cm. J. Gambier, 1855-1880. Collectie auteur.

Afb. 4. Saint Antoine (nr. 824). Hoogte 5,5 cm. J. Gambier, 1855-1870. Collectie auteur.

De pijp beeldt Antonius van Egypte (ca. 251-356) uit. Antonius werd geboren als kind van rijke ouders. Toen hij twintig jaar was, stierven zijn ouders. Hij gaf al zijn bezittingen aan de armen en trok zich in eenzaamheid in de woestijn terug. Later voegden andere christenen zich bij hem en vormden één van de eerste gemeenschappen van monniken in zijn klooster, het klooster van Sint-Antonius, in de Oostelijke Woestijn van Egypte. Hij was de eerste monnik die vele volgelingen kreeg en staat daarom bekend als de vader van het kloosterleven. In Frankrijk staat hij bekend als Saint Antoine Le Grand. Hij stierf op 105-jarige leeftijd en werd volgens zijn eigen instructies in een geheim graf begraven om te voorkomen dat dit een plaats van verering zou worden. Al snel na zijn dood werd hij heilig verklaard.⁴ De pijp met Saint Antoine is vrij lang in productie geweest. De oudste vermelding is te vinden in de eerdergenoemde inventarisatielijst uit 1858. In de catalogus van 1894 staat deze pijp ook nog steeds afgebeeld.

Tot de zeldzaamste in de categorie pipes-statuettes behoren een aantal fraaie koppen, die in sommige gevallen alleen vermeld zijn in de nomenclature en waarvan geen afbeeldingen in een catalogus zijn opgenomen. Van deze

pijpen is het modelnummer en vaak ook de naam onbekend. Tot deze groep behoren onder andere: 'Léda et le Cygne',⁵ 'Visverkoopster', 'Titi le Talochœur', 'Zeus et Ganymède', 'Asmodée' (nr. 540),⁶ 'Tom Pouce' (512), 'Lepeintre', 'Triboulet' (738), 'Marianne en La première République' (870). Een aantal van deze modellen wordt hieronder beschreven.

Titi le talochœur (afb. 5)

Van deze pijp is het vormnummer onbekend. De naam is wel bekend omdat die in reliëf op het voetstuk staat. Voor de verticaal op een voetstuk geplaatste ketel, die met wijnranken is gedecoreerd, staat een jongeman met wijde kleding, een baret schuin op het hoofd en de handen in de zakken. De pijp heeft een gladde, licht gebogen steel met een manchet. Op de zijkant van het voetstuk staat 'Gambier a Paris' en op de voorzijde 'Titi le talochœur'.

Titi is een personage uit een theaterstuk van Gogniard dat voor het eerst in 1835 werd opgevoerd in het Theatre de Palais Royale in Parijs. De personages die in dit stuk speelden zijn Georget (een boekbinder), Justin (zijn broer), Titi (een vriend van Justin), Jean Cabillot (een

Afb. 5. Titi le talocheur. Hoogte 7 cm. J. Gambier, 1835-1840. Collectie auteur.

man uit Lotharingen), Marie (de nicht van Georget en Justin) en Phrosine (een medewerker van de boekbind-derij). Titi is ook de bijnaam van Parijse straatjongens die met veel bravoure en een grote mond rondzwierven in de stad.

De pijp is te dateren vanaf 1835 en is vermoedelijk niet lang in productie geweest.⁷ In de fabrieksstort in Givet is een pijpenbeeldje gevonden dat gemaakt is in het voorste deel van de pijpenvorm met het staande figuurtje. Hiervan is één exemplaar bekend wat erop duidt dat dit niet voor reguliere productie bedoeld was. Dit deel van de mal was, toen het beeldje werd gemaakt, erg gesleten door het vele gebruik waardoor de tekst 'Titi le talocheur' nu bijna niet meer te lezen is (afb. 6).

Onbekend model met staande vrouw (onbekend nr., afb. 7)

Van deze pijp, die veel overeenkomsten vertoont met de pijp met Titi le talocheur, is de naam en het modelnummer onbekend. De pijp heeft een gladde, licht gebogen steel met een manchet. De verticaal geplaatste ketel is gedecoreerd met rozen. Voor de ketel staat een vrouw met een lange jurk, haar armen gevouwen en met een

Afb. 6. Pijpaarden beeldje uit de persvorm van de Titi le talocheur pijp. Hoogte 7 cm. Privécollectie Frankrijk.

gebogen rechterbeen. Op de vlakke onderzijde van de ketel is de pijp gemerkt met JG. Het ontwerp en model van de verticale ketel en de vrijwel identieke steel als bij de Titi le talocheur pijp, duiden erop dat deze pijp in dezelfde periode is gemaakt en misschien ook een personage uit het theaterstuk van Gogniard uitbeeldt. Mogelijk is hier Marie, de nicht van Georget, uitgebeeld. Gezien de zeldzaamheid van deze pijp zal hij niet lang in productie zijn geweest.

Onbekend model met staande man (onbekend nr., afb. 8)

Deze manchetpijp wordt onder de verzamelaars 'le poète' genoemd maar dit is niet de officiële benaming. Ook dit ontwerp lijkt sterk op de pijp met Titi le talocheur (afb. 5). De pijp heeft een gladde, licht gebogen steel met een manchet. Op de vlakke onderzijde van de ketel is de pijp gemerkt met het JG merk in reliëf.

De pijp heeft een verticaal geplaatste ketel die met bloemen is gedecoreerd. De ketel staat op een rond voetstuk waarop voor de ketel ook een man met snor en baret staat, met de handen in zijn broekzakken. Het rechterbeen is naar achteren gebogen en zijn voet verdwijnt tus-

Afb. 7. Onbekend model met staande vrouw. Hoogte 6,5 cm. J. Gambier, 1835-1840. Collectie auteur.

Afb. 8. Onbekend model met staande man. Hoogte 8 cm. J. Gambier, 1835-1840. Collectie auteur.

sen de bloemen op de ketel. Hij draagt een halflange jas met knopen. Om zijn hals heeft hij een geknoopte sjaal.

La première république (nr. 870, afb. 9)

La première république is een pijp met een figurale ketel zonder hiel, met een oplopende steel met manchets en zes kleuren emaille. Voor de ketel is een staande vrouwenfiguur geplaatst in een lang gewaad met ceintuur en rond haar hoofd een diadeem. Achter de vrouw bevindt zich een cornucopia met bloemen en vruchten. In haar rechterhand houdt ze een wapenschild met de tekst: L'EMPIRE C'EST LA PAIX ('Het keizerrijk is de vrede'). De ketel is verder versierd met korenaren. Op de oplopende steel met manchets staat op de rechterzijde een medaillon met het vormnummer en op de linkerzijde staat een gestippeld medaillon met 'Gambier a Paris'.

De pijp is uitgebracht na de proclamatie van het tweede keizerrijk door Napoleon III in 1852. Met de leus 'L'empire c'est la paix', die op het wapenschild staat, probeerde Napoleon III de gemoederen in Europa tot rust te brengen. De Napoleontische tijd en de herinneringen aan de jaren 1830 (juli-revolutie) en 1848 (februari-revolutie), lagen nog vers in het geheugen.⁸ Deze pijp werd niet

afgebeeld of anderszins vermeld in de catalogi.

Marianne (afb. 10a-b)

Deze pijp heeft een figurale ketel waarvan zowel de steel als ook de tabaksketel in de vorm van een kanon zijn gemaakt. De kanonnen zijn vormgegeven naar het type Obusier zoals dat in Frankrijk aan het eind van de 18e eeuw in gebruik was.⁹ In de hoek tussen deze kanonnen zit een vrouwenfiguur met ontblote borsten en op het hoofd een Frygische muts. Het gaat hierbij om Marianne, zij vertegenwoordigde als allegorische figuur Frankrijk als natie, haar geschiedenis, haar territorium en haar cultuur.¹⁰ In september 1792 werd besloten dat het nieuwe symbool van de staat een staande vrouw met een speer en een kapje zou zijn. In het begin werd dit symbool op verschillende manieren tot uitbeelding gebracht. In 1849 zocht het Ministerie van Binnenlandse Zaken een nieuw symbool voor de Republiek. Het werd de moderne Marianne en ze werd voor het eerst op een Franse postzegel afgebeeld. Tijdens het Tweede Franse Keizerrijk, van 1852 tot 1870 onder Napoleon III, was het verboden Marianne af te beelden. Zij werd toen een clandestien symbool van het verzet tegen het regime.¹¹

Afb. 9. La première république (nr. 870). Hoogte 7 cm. J. Gambier, 1852-1860. Collectie auteur.

Marianne werd op verschillende manieren afgebeeld. Op de tabakspijp draagt zij een lange jurk die van haar schouder is gezakt. In haar rechterhand heeft zij een zwaard en met haar linkerhand steunt ze op de rand van de ketel. De pijp is aan de onderzijde van de ketel gemerkt met JG. De datering van deze pijp is rond 1850 en door het verbod in 1852 om dit symbool te gebruiken zal deze pijp slechts enkele jaren in productie zijn geweest. Van deze zeer zeldzame pijp is het vormnummer onbekend.

Lepeintre (afb. 11a-b)

Lepeintre is een pijp met een figurale ketel en een oplopende steel met een manchet. De ketel is in de vorm van een corpulente, staande man op een voetstuk. Zijn dichtgeknoopte jasje staat half open door de druk van zijn dikke buik. Op zijn hoofd staat een driekante steek van waaronder zijn haar naar buiten krult. Op deze pijp ontbreekt de firmanaam en het vormnummer maar hij is wel op de onderzijde van het voetstuk gemerkt met JG. De pijp beeldt Emmanuel Lepeintre (1790-1847) uit, ook wel genaamd Lepeintre jeune of Lepeintre Cadet. Hij was een Franse toneelacteur, chansonnier en toneelschrijver die in de jaren 1818 tot 1843 in een aantal bekende theaters in Parijs diverse rollen speelde. Hij stond bekend om zijn omvangrijke lichaam dat rond de 300 kilo woog.¹²

De beeldhouwer Jean Pierre Dantan maakte van veel bekendheden karikaturen. Van Emmanuel Lepeintre maakte hij in 1837 een karikaturaal beeld (afb. 11c) dat grote gelijkenissen vertoont met de Gambier pijp. Alleen het hoofddekseel ontbreekt bij het ontwerp van

Afb. 10a-b. Marianne. J. Gambier, ca.1850-1852. Privécollectie Frankrijk.

Afb. 11a-b. Lepeintre. Hoogte 7 cm. J. Gambier, 1837-1845. Collectie auteur.

Afb. 11c. Beeld van Lepeintre door Jean Pierre Dantan, 1837. Musée Carnavalet, Parijs (nr. S-138).

Dantan. De armen van het beeld van Dantan suggereren beweging, de rechterarm wijst naar voren en de linkerarm naar opzij. Bij de pijp zijn de armen tegen de romp geplaatst waardoor juist minder beweging wordt gesuggereerd. Dit had een praktische reden omdat uitgestrekte armen in pijpjaar geen lang leven beschoren zouden zijn. Net als bij het beeld is Lepeintre bij de pijp op een voetstuk geplaatst. De tabakspijp zal niet lang na het verschijnen van het beeld van Dantan gemaakt zijn. De datering ligt dan ook in of kort na 1837. Er zijn slechts enkele van deze pijpen bekend. Hij staat niet in de catalogi afgebeeld en zal, net als veel andere voorbeelden in dit artikel, vrij kort in productie zijn geweest.

Tom Pouce (nr. 512, afb. 12)

Pijp in de vorm van een als generaal verkleed kind in een uniformjas met sjerp, een heupband en in de linkerhand een sabel met de punt naar beneden wijzend. Op zijn hoofd draagt hij een dwars geplaatste tweekantige steek met aan de voorzijde een strik. De steel is duimvormig en loopt omhoog met aan het einde een manchet. Op de nagel van de duim staat de kleine generaal. Op de steel staat aan weerszijden in reliëf TOM POUCE en aan de onderzijde het JG merk. In de inventarisatielijst uit 1858 van het Gambier depot in Parijs wordt deze pijp vermeld, maar hij staat in geen enkele catalogus afgebeeld.

Het kind op de pijp is de dwerg Charles Sherwood Stratton (1838-1883), geboren in Bridgeport (Connecticut). Op 5-jarige leeftijd werd hij ontdekt door P.T. Barnum (afb. 13). Die leerde hem zingen, dansen en stukjes op te voeren op het toneel. Hij leerde Charles zich te presenteren als een Europese generaal. Barnum gaf hem de naam Tom Thumb en Tom was zijn meest succesvolle performer op allerlei shows. Ze reisden gezamenlijk

door Amerika en Europa waarbij vele beroemdheden werden ontmoet zoals president Lincoln, koningin Victoria en prins Albert. In 1863 trouwde Tom met de dwerg Lavinia Bump. Hun huwelijk was het belangrijkste sociale evenement in dat jaar in New York. Op de bruiloft kwamen 2.000 gasten. Tom Thumb, in het Frans Tom Pouce, overleed in 1883 in Middleborough (Massachusetts).

Stratton en Barnum kwamen in 1845 naar Frankrijk en traden op in het Théâtre du Vaudeville in Parijs. Hierdoor is de aanvang van de productie van deze pijp bekend. In een advertentie (afb. 14) uit datzelfde jaar, werd vermeld dat de pipes-statuettes van Tom Pouce een groot verkoopsucces waren. In slechts enkele weken werd hij 12.000 keer verkocht! Deze verkoopcijfers zijn opmerkelijk omdat het hier om een pijp gaat die tegenwoordig onder verzamelaars als zeldzaam wordt beschouwd. In dezelfde advertentie wordt ook gerefereerd aan een sigarenpijp van M. Hue die een mooie imitatie is van Havana sigaren en nog succesvoller was dan de Tom Pouce pijp. De advertentie werd geplaatst door Charlemagne Beaumont, eigenaar van het depot in Parijs en kleinzoon van de pijpenfabrikant Jean Gambier.¹⁴

Het verkoopsucces van de Tom Pouce-pijp zal Gambier gemotiveerd hebben om snel met nieuwe pipes-statuettes op de markt te komen. Op 9 december 1846 werd opnieuw een advertentie geplaatst waarin de Tom Pouce-pijp werd vermeld (afb. 15). Beaumont plaatste deze advertentie om kenbaar te maken dat Gambier nog twee 'statuette'-pijpen in de verkoop had: 'Renommée' en 'Vénus au dauphin'. Kennelijk gebruikte hij het eerdere succes van de Tom-Pouce pijp als lokkertje om klanten aan te trekken. Deze twee pijpen waren volgens

Afb. 12. Tom Pouce (nr. 512). Hoogte 8,5 cm. J. Gambier, 1845-1860. Collectie Gaillet, Frankrijk.

Afb. 13. P.T. Barnum en Generaal Tom Thumb. Foto S. of M.A. Root, circa 1850 (Wikimedia).¹³

Beaumont van een bewonderenswaardige uitvoering, die de meest sierlijke Griekse beeldhouwwerken reproduceerden en waarvan de prijs toch niet hoger was dan die van de gewone modellen, namelijk 50 centimes.

Welke pipes-statuettes worden bedoeld met Renommée en Vénus au Dauphin? La Renommée, ofwel de Faam van de koning, berijdt de Faam, het gevleugelde paard Pegasus. Dit is een marmeren beeld van Coysevox dat in 1702 werd geplaatst in de tuinen van het kasteel van

Marly. In 1719 werd het beeld verplaatst naar de Tuilerieën in Parijs en in 1986 naar het Louvre. In de Tuilerieën staat sindsdien een kopie.¹⁵ Een afbeelding van dit beroemde beeld is hier weergegeven (afb. 16) om een idee te krijgen hoe de pijp er uit zou kunnen zien, omdat er tot heden geen pijpen bekend zijn waarin de voorstelling van dit beeld verwerkt is.

De tweede pijp die vermeld wordt in La Presse is 'Vénus au dauphin'. Venus, godin van de liefde, werd in

AVIS AUX FUMEURS.

La statuette-pipe de Tom-Pouce s'est vendue à plus de douze mille en quelques semaines; mais ce succès n'a rien de comparable à la vogue des PIPES CIGARES de M. Hue. Ces pipes, par leur forme et leur couleur, sont une prestigieuse imitation des régalias et des plus beaux cigares de la Havane. Une seule maison de commission, celle de M. Beaumont-Gambier, vient de faire à M. Hue une commande de quinze mille cigares factices de son invention.

Afb. 14. Advertentie in Le Siècle, 29 oktober 1845.

PIPES-STATUETTES. L'éditeur du Tom-Pouce met en vente la RENOMMÉE et la VÉNUS AU DAUPHIN. Ces deux Pipes sont d'un travail admirable et reproduisent les deux groupes les plus gracieux de la statuaire grecque, et cependant le prix n'en est pas plus élevé que celui des modèles ordinaires (50 e.). S'adresser chez tous les marchands de Tabac, et chez M. BEAUMONT, commissionnaire, rue de l'Arbre-Sec, 20, chez qui l'on trouve les pipes-cigares de Hue. 15795

Afb. 15. Advertentie 'Pipes-Statuettes' in La Presse, 9 december 1846, p. 4.

Afb. 16. Het beeld La Renommée, Parijs.

de beeldende kunst vaak afgebeeld als een vrouw met een rond voorwerp in haar hand, bijvoorbeeld een appel of een spiegel, maar soms ook met Cupido of Victoria op haar hand, en ook wel in de nabijheid of zittend op een dolfijn. Er zijn verschillende voorbeelden bekend van Venus op schilderijen of als sculptuur. De pijp waarnaar verwezen wordt in La Presse is te zien op afbeelding 17a-b. De ketel van deze fraaie manchetpijp bestaat uit een dolfijn aan de onderzijde waarop een naakte Venus zit met haar benen geklemd rond de

ketel, waarbij het rechterbeen in gehurkte positie en het linkerbeen opge-trokken. Samen met Cupido houdt ze met haar handen een doek omhoog, die rond de ketel gedrapeerd is. De gedraaide staart van de dolfijn loopt door op de gladde, naar boven gebogen steel met manchete. Deze pijp, waarvan het vormnummer onbekend is, is niet gemerkt met de naam Gambier, maar alleen met het JG merk aan de onderzijde van de steel. De pijp komt ook voor zonder het JG merk.

Afb. 17a-b. Vénus au dauphin. Hoogte 8 cm. J. Gambier, 1846-1850. Collectie auteur.

Afb. 18a-c. Visverkoopster. Hoogte 10 cm. Privécollectie Engeland.

Visverkoopster (onbekend nr., afb. 18a-c, 19)

De laatste hier beschreven pijp die tot de groep van pipes-statuettes behoort is zeer uitzonderlijk. Op een voetstuk staat een visverkoopster met laarzen, een bloemetjesjurk en om haar hoofd een doek met een afhangende flap in de nek. Ze houdt met beide armen een schotel vast waarop vier vissen liggen. Met haar geopende mond lijkt ze haar vis aan te prijzen. Op haar rug draagt ze een mand die de tabaksketel vormt. Onder de mand bevindt zich een gespikkelde boomstam waarop, in een geruwde lijst, een spreuk is aangebracht: 'La loupe tond les chiens et cire les bottes'. Op het voetstuk aan de voorzijde staat 'il arrive' en op de boomstam het oude JG merk, beiden in reliëf. Uitzonderlijk detail is dat onder de jurk van de vrouw haar geslachtsdeel zichtbaar is. Het emaille van deze pijp is ook afwijkend te noemen; het geslachtsdeel is rood geëmailleerd, de geopende mond is van binnen ook rood en de lippen zijn wit geëmailleerd.

De pijp heeft van verzamelaars de naam la Harengère ofwel visverkoopster gekregen. De officiële fabrieksbenaming is vooralsnog onbekend. Het opvallende ontwerp van deze pijp lijkt te refereren aan de prostituees in het

19e-eeuwse Parijs. Een aantal aanwijzingen duiden hier op. De Harengères stonden bekend om hun grote mond en grof taalgebruik. Harengère was ook de bijnaam van meisjes van plezier. Op de voorzijde van de pijp staat de tekst 'il arrive' (hij komt) en duidt op de klant die komt. De tekst in de omlijsting 'tont les chiens' betekent letterlijk 'scheert de honden' waarmee bedoeld wordt dat

al het geld uit de zakken van de klanten geklopt wordt en 'cire les bottes' geeft aan dat dit met charme gebeurt.¹⁶

'La louppe' zou ook een bijnaam voor prostituees zijn maar dit kon niet worden bevestigd. Het naakte onderlichaam van de vrouw, verstopt onder de rokken van de visvrouw, maken dit een zeer uitzonderlijk ontwerp.

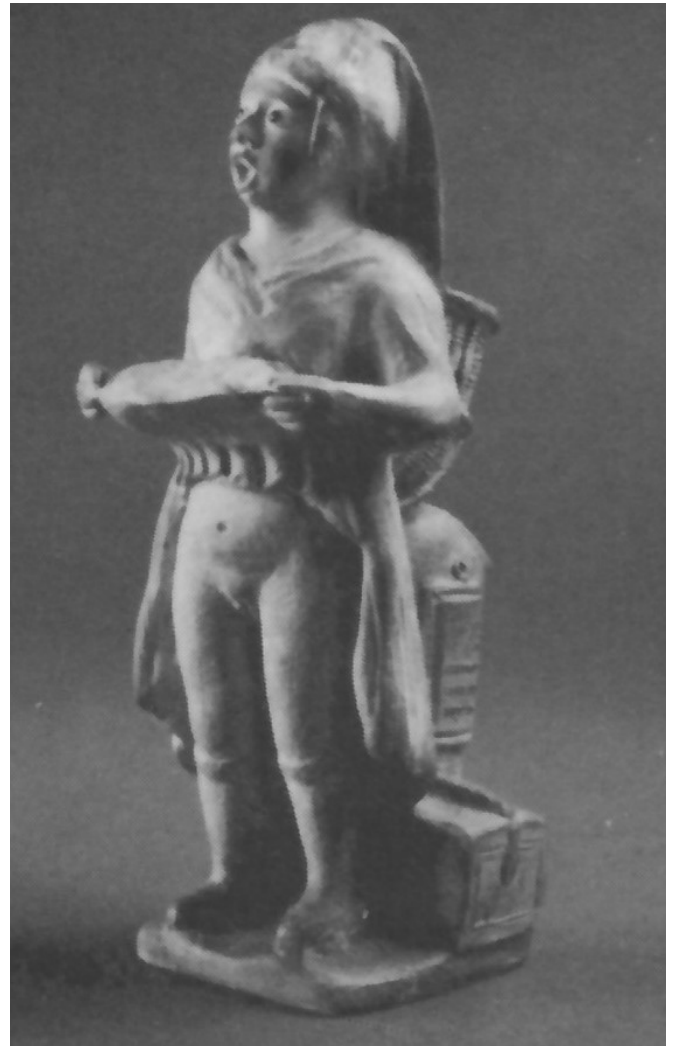
Van deze pijp is tot nu toe slechts één exemplaar bekend.¹⁷ Van een meer zichtbare erotische variant (afb. 19), waarbij de vrouw haar jurk opgetrokken heeft tot haar middel, waardoor het ontblote onderlijf zichtbaar is, is eveneens slechts één exemplaar bekend. Naast dit detail is ook de kap op haar hoofd en de steel iets anders qua vorm en rust er op het voetstuk aan de achterzijde een kist. Het is onbekend of deze pijp van Gambier is.¹⁸

Conclusie

In de catalogi wordt de naam pipes-statuettes niet gebruikt om de in dit artikel behandelde pijpen aan te duiden. Deze benaming is alleen bekend van de genoemde advertenties uit 1845 en 1846 van Beaumont. Veel van deze pijpen zijn in de eerste helft van de 19e eeuw uitgebracht waaruit geconcludeerd kan worden dat deze toen een zekere populariteit genoten onder rokers. De gepubliceerde verkoopcijfers van de pijp met Tom Pouce uit 1845 geven dit ook aan. In dit artikel is een selectie gemaakt uit deze bijzondere groep pijpen en zijn een aantal opvallende modellen beschreven en getoond. Het succes zal niet in alle gevallen even groot zijn geweest waardoor sommige pijpen slechts zeer korte tijd in productie zijn geweest. Ook zal in sommige gevallen de actualiteit van het ontwerp een rol gespeeld hebben bij de duur van de productieperiode. Dergelijke pijpen die korte tijd populair waren, werden dan ook niet in de catalogi opgenomen, maar na teruglopende verkoopcijfers vervangen voor nieuwe modellen, waarvan het ontwerp in de belangstelling stond.

Noten:

1. De vermelde nummers achter de namen zijn de vorm- of modelnummers.
2. Jean-Leo, 1971, p. 41, nr. 435.
3. In deze lijst wordt de voorraad van de verschillende pijpmodellen opgesomd die in 1858 aanwezig waren in het depot van de groothandel van Beaumont te Parijs in de Rue de L'Arbre sec 20. Het hoogste modelnummer op deze lijst is 999.
4. https://nl.wikipedia.org/wiki/Antonius_van_Egypte
5. Van Esveld, 2017, p. 113-114.
6. Van Esveld, 2018, p. 185-191.
7. La Tirelire, M. Gogniard, 5 november 1835. Zie www.theatre-documentation.com
8. Bruijn en Harinck, 2004, p. 114.
9. Musée de l'Armée, Paris : <https://www.photo.rm.n.fr/archive/12-551962-2C6NU08A5IMH.html>
10. Stam, 2010, p. 2216-7.
11. [https://nl.wikipedia.org/wiki/Marianne_\(emblem\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Marianne_(emblem))
12. Wikipedia https://fr.wikipedia.org/wiki/Emmanuel_Lepeintre
13. Wikimedia Commons.

Afb. 19. Visverkoopster met opgetrokken jurk. Uit Ramazotti en Mamy (1982, p. 45).

14. Van Esveld, 2017, p. 131-132.
15. [Wikipedia.org/wiki/Bestand:Renomm%C3%A9e_chevauchant_Pegase_Coysevox_Louvre_MR1824.jpg](https://www.wikipedia.org/wiki/Bestand:Renomm%C3%A9e_chevauchant_Pegase_Coysevox_Louvre_MR1824.jpg)
16. Vriendelijke mededeling Francis van Parys, november 2020. Zie ook de website van de Dictionnaire Argot Français Classique de 1827 à 1907.
17. Bastien, 1973, p.80, ill. 98 en Van Parys, [z.jr.], p. 40-41, afb. 17.
18. Ramazotti en Mamy, 1982, p. 45.

Literatuur:

- Bastien, A.-P., 1973. *La pipe*. Paris.
- Bruijn, J. de en G. Harinck, 2004. *Groen van Prinsterer in Europese context*. Hilversum.
- Esveld, A. van, 2017. Vrouwelijk naakt van Gambier. *Jaarboek PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen* 2017, p.113-117.
- Esveld, A. van, 2017. Parijs, de thuisbasis van Gambier. *Jaarboek PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen* 2017, p. 125-139.
- Esveld, A. van, 2018. Duivels, saters en faunen van Gambier. *Jaarboek PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen* 2018, p. 185-191.
- Jean-Léo, 1971. *Les pipes en terre françaises. Du 17me siècle à nos jours*. Bruxelles, Le Grenier du Collectionneur.
- Parys, F. van, [z.jr.]. *Les pipes en terre de Gambier*. Tome 4. Liège.
- Stam, R., 2010. De Phrygische muts en Marianne op Franse pijpen. *PKN* 33(130), p. 2216-7.
- Ramazotti, E., en B. Mamy, 1982. *Pfeifen und Pfeifenraucher: Pfeifendunst und Pfeifenkunst*. Genève.

De pijpennijverheid in Roeselare in België

Jozef Goderis

The pipe industry in Roeselare in Belgium

In recent years, more and more has become known about the pipe makers, their employees and the pipes that were made in Roeselare in West Flanders. While many researchers focused on Wallonia, the pipe industry in Flanders had not been sufficiently researched. For Roeselare there were, apart from specialized articles on pipes, only general mentions about the pipe industry. The Roeselare pipe industry was also mentioned in survey works, such as in the book by Jacques Caro, where only seven names can be found of pipe makers working there. Nothing at all was even known about women working in pipe factories. From the lists given in this article, it can be seen that numbers, mentioned in various statistics, are underrepresenting the actual size of the workforce.

In de laatste jaren is er steeds meer bekend geworden over de pijpenmakers, hun werknemers en de pijpen die in Roeselare in West-Vlaanderen werden gemaakt. Tot kortgeleden was de pijpennijverheid in Vlaanderen nog onvoldoende onderzocht. De focus lag bij veel onderzoekers op Wallonië. Voor Roeselare waren er, behalve op pijpen gespecialiseerde artikelen, alleen algemene vermeldingen zoals die van Geert Hoornaert, die luidde: ‘Roeselare zal aldaar in de 18de eeuw eigen pijpenmakers in haar midden tellen, een ambacht dat verder in Roeselare zou bestaan, diep in de 19de eeuw.’¹ Ook in overzichtswerken werd de Roeselaarse pijpennijverheid vermeld, zoals in het boek van Jacques Caro, waar slechts zeven namen te vinden zijn van pijpenmakers uit deze plaats. Een aantal artikelen over de pijpenmakers in Roeselare zijn als resultaat van mijn onderzoek wel eerder in het blad van de PKN gepubliceerd en in de West-Vlaamse Archeokrant.²

Over vrouwen werkzaam in de pijpenmakerijen was zelfs in het geheel niets bekend.³ Daarnaast zijn in diverse statistieken aantallen genoemd, die gelet op de onderstaande lijsten veel te lage aantallen weergeven. Deze getallen zijn in tabel 1⁴ opgenomen. Het werd dus tijd voor een overzichtartikel.

Uit de tijd voordat er in Roeselare sprake was van een pijpennijverheid zijn er pijpenvondsten uit die stad bekend als getuigen van het tabaksgebruik aldaar. Dit

Jaar	Aantal bedrijven	Aantal werknemers
1819	3	
1846	2	19
1896	3	3
1910	1	3

Tabel 1: Aantallen pijpenmakers in Roeselare (zie noot 4)

waren vooral Hollandse pijpen.⁵ Ook zijn er, uit de tijd dat er pijpenmakers in Roeselare actief waren, pijpen uit andere centra gevonden.⁶ In dit artikel wordt enkel de pijpennijverheid in Roeselare behandeld.

Roeselare is van oudsher een belangrijke handelsstad, centraal gelegen in West-Vlaanderen. Door de Vrede van Nijmegen in 1678 werd Roeselare (Roulers) een deel van Frankrijk. Het was toen een grensstad, waar de smokkel van tal van waren welig tierde. In het begin van de 18de eeuw was de economische situatie in Roeselare niet erg rooskleurig. Pas in de tweede helft van die eeuw veranderde de situatie in positieve zin. Na de Slag bij Waterloo in 1815 kwam Roeselare weer in Nederlandse handen. Aanvankelijk was er veel armoede, net als in vele andere delen van Nederland. Na de aanleg van de spoorlijn Kortrijk-Brugge in 1838 verbeterde de situatie aanzienlijk en vanaf 1840 werd Roeselare een industriële stad in het Koninkrijk België. Ook de aanleg

van het kanaal naar de Leie tussen 1862 en 1872 zorgde ervoor dat de industrie in Roeselare floreerde.⁷

Roeselare was dus een levendige stad met een bewogen geschiedenis, waar industrie en handel, gedurende lange perioden, bloeiden. Ook waren er al in de eerste helft van de 17e eeuw pottenbakkers die de typische Vlaamse haardstenen vervaardigden. Ook in de eeuwen daarna waren er steeds verschillende pottenbakkerijen in Roeselare. In 1799 waren er vier pottenbakkers actief.⁸ Het is dan ook niet verwonderlijk dat in deze stad al aan het eind van de 18e eeuw pijpenmakerijen opkwamen. Gelet op wat nu bekend is aan namen van pijpenmakers en de periode dat deze leefden of werkten is het waarschijnlijk dat de pijpennijverheid in Roeselare begonnen is in de Franse tijd. In 1794 vielen de Franse troepen Vlaanderen binnen en werden de Oostenrijkse Nederlanden ingelijfd bij Frankrijk.

Het Franse vrijhandelsgebied omvatte de Zuidelijke Nederlanden en Frankrijk waardoor de invoer van Hollandse pijpen vanaf 1798, door de toen ingestelde invoerbelasting, ernstig werd belemmerd.⁹ Het is niet meer dan logisch dat toen de stroom Hollandse pijpen naar Vlaanderen opdroogde er behoefte ontstond aan lokaal vervaardigde pijpen en dat dus toen de pijpennijverheid in Roeselare van de grond kwam. De laatste pijpenmaker Jerome Declercq stopte in 1914, het begin van de Eerste Wereldoorlog. In die periode heeft Roeselare veel te lijden gehad van de oorlogshandelingen en werden grote delen van de stad verwoest. Na de oorlog kwam het roken van de sigaret in zwang en waren kleipijpen relatief duur geworden.¹⁰ Het is dan ook niet verwonderlijk dat na de oorlog de pijpennijverheid niet meer opnieuw begonnen is.

Van de 90 thans geïdentificeerde pijpenmakers, knechten en vrouwen uit de 18de en 19de eeuw die in de onderstaande lijst van namen voorkomen zijn in de voorbije decennia een aantal herkenbare pijpfragmenten gevonden in de Roeselaarse bodem. Hierdoor kunnen slechts aan een paar pijpenmakers producten worden toegeschreven. De hier gepresenteerde lijst van pijpenmakers en werknemers is niet volledig. Verder onderzoek is nodig om tot een compleet overzicht te komen en meer te weten te komen over het leven, het werk en de onderlinge relaties van de pijpenmakers uit Roeselare. Het hier geven overzicht laat zien dat Roeselare een belangrijk centrum van pijpenproductie in Vlaanderen was.

De gebruikte bronnen en de uitwerking daarvan

Dit onderzoek is gebaseerd op gegevens uit het Stadsarchief Roeselare (SAR). In de jaren 1985-1986 is dit archief geregeld bezocht en zijn lijsten samengesteld van pijpenmakers, pottenbakkers en van het tabaksge-

bruik (tabakswinkels en tabakshandel) in Roeselare.¹¹ Ook is een verzamelmap gemaakt van geboorte-, doop-, huwelijks- en overlijdensakten voor zover dit pijpenmakers uit Roeselare betrof. Verder is gebruik gemaakt van gegevens uit een aantal parentelen.

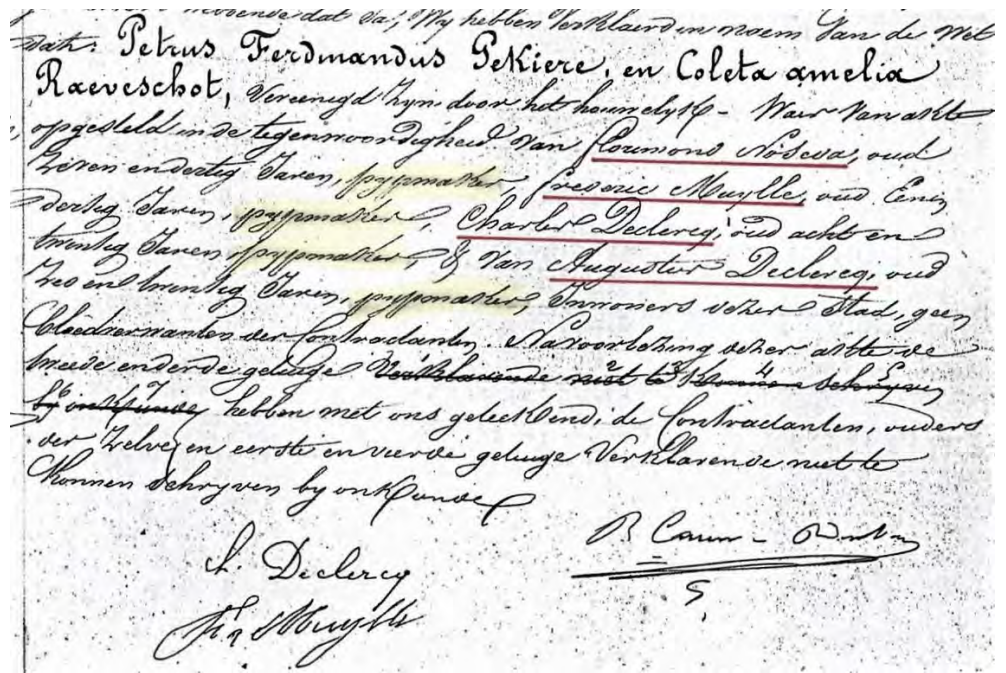
Tijdens deze studie is vastgesteld dat onder de potten- en pijpenbakkers in Roeselare in de 19de eeuw, vaak een hechte familierelatie bestond.

Het is niet gewenst om altijd pottenbakkers(knechten), en werknemers van pijpenmakers van de pijpenmakers te onderscheiden. De knechten begonnen immers hun loopbaan doorgaans als knecht en ontwikkelden zich daarna verder tot pijpenmaker, zoals bijvoorbeeld Josephus Benedictus Raverschoot of Antone Vanbecelaere.

De pijpenmakers lieten in vele gevallen hun producten bij de pottenbakkers bakken of waren zelf pottenbakker. Ook zullen vele pijpenmakerknechten opgegeven hebben dat ze pijpenmaker waren als hen daarnaar gevraagd werd. Hoe iemand in de archieven voorkomt zegt dus niet altijd iets over wat hij in zijn hele leven gedaan heeft. Daarom zijn in onderstaande tabellen de specifieke beroepsaanduiding die in de archieven zijn aangetroffen gebruikt: b.v. pijpbackersgast, garçon pipier, pypemakersknecht, pipier, pijpmaakster, pipbakker, enz. Ondanks deze onzekerheden zijn diegenen die als pijpenmaker aangeduid zijn, bovenaan in de tabellen 2 en 3 gezet, met daaronder diegenen die als pijpenbakker zijn aangeduid en daaronder de werknemers en vrouwelijke pijpenmakers en pijpenmakersknechten.

Van en naar Roeselare

Niet alle pijpenmakers die in Roeselare werkzaam waren kwamen daar van oorsprong vandaan. Opvallend is dat pijpenmakers, die vanuit andere plaatsen naar Roeselare kwamen, vooral uit plaatsen kwamen die een belangrijk centrum van pijpenproductie waren. Zo kwamen uit Den Bosch, dat toen één grotere pijpenfabriek van Eras kende, bijvoorbeeld Johannes Egelée en Gerard Smart. Uit Antwerpen, waar toen mogelijk ook pijpenmakers actief waren,¹² kwam Laurentius Vicariv en uit het Franse Montereau, waar ondermeer Dutel-Gisclon was gevestigd, Joseph Dominique Lambecq, terwijl zijn vrouw Louise Alleman uit St. Omer kwam, waar de beroemde fabrieken van Fiolet en Duméril gevestigd waren. Een paar pijpenmakers verhuisden van Roeselare naar andere plaatsen, zoals naar Poperinge (2), naar Proven (1), naar Torhout (2), naar Waremmen en naar Armentières (2). Dit waren geen plaatsen waar pijpenmakers actief waren. Het lijkt er dus op dat Roeselare als centrum van pijpenproductie aantrekkingskracht uitoefende op pijpenmakers van elders, maar dat de Roeselaarse pijpenmakers niet in andere plaatsen een pijpenmakerij begonnen.

Afb. 1. Huwelijksakte Petrus Ferdinandus Gekiere, en Coleta Amelia Raeveschot. Roeselare, 21 augustus 1861.

De vrouwen werkzaam in de pijpenmakerijen

In het stadsarchief zijn gedurende dit onderzoek de namen van negen pijpenmaaksters uit de 19de eeuw aangetroffen die werkzaam waren in Roeselare: Constantia Alleman, Louise Alleman, Anne Maria Silvia, Amelia Charre, Amata Declercq, Eugenia Declercq, Flora Muylle, Coleta Raiveschot, Maria Theresia Raiveschot. Dit aantal lijkt opvallend laag. Echter uit de Belgische statistieken blijkt dat pas aan het eind van de 19de eeuw er meer vrouwen in de pijpenmakerijen gingen werken. Pas in de 20ste eeuw werkten er meer vrouwen in de pijpenmakerijen dan mannen.¹³ Aangenomen mag worden dat zij als werkneemster aan de slag waren.

De lonen van de vrouwen waren veel lager dan die van de mannen. Dit hing niet alleen samen met het soort werk dat door vrouwen werd gedaan in de pijpenmakerijen, maar ook met de algemene onderwaardering van vrouwenarbeid.¹⁴ De nu bestudeerde bronnen vermelden niets over kinderarbeid.

De relatie tussen pottenbakkers en pijpenmakers en de pijpenmakers onderling

Er waren in de 19de en eerste helft van de 20ste eeuw in Roeselare veel hechte familierelaties tussen pottenbak-

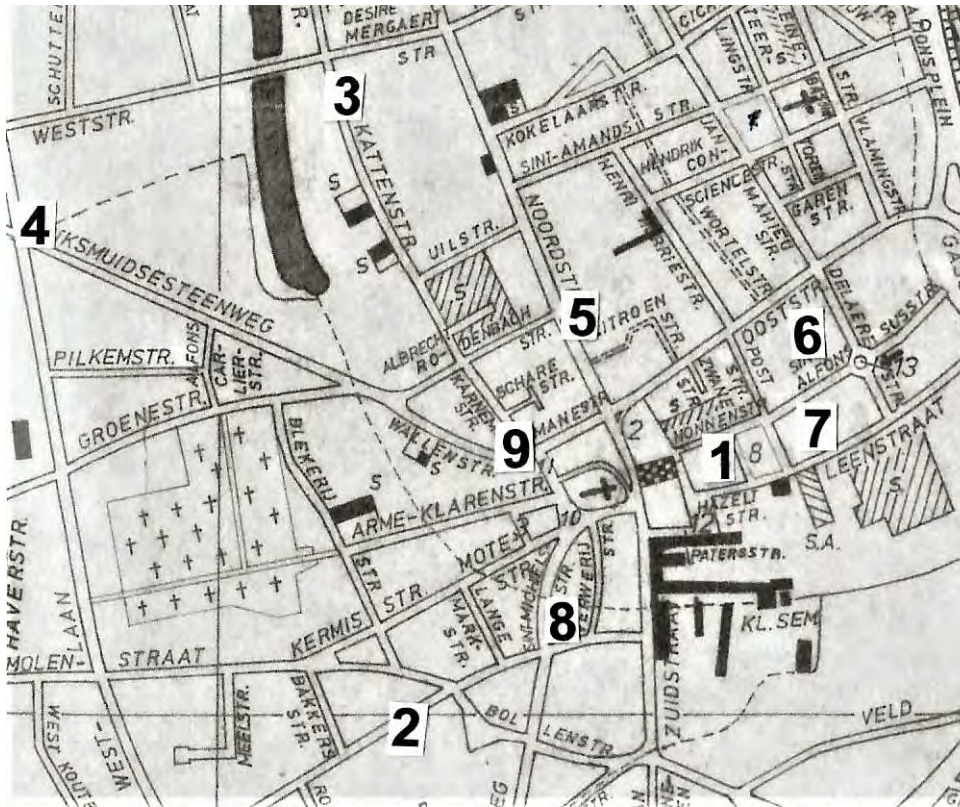
kers en pijpenmakers. Soms waren pijpenmakers eveneens pottenbakker of maakten ook andere keramische producten, zoals in de familie Raiveschot en Julius Muylle.

Ook tussen de pijpenmakers was er veel contacten en familierelaties. Als voorbeeld kan een huwelijksakte uit het stadsarchief van Roeselare van 21 augustus 1861 dienen, waarbij vier pijpenmakers als getuigen optraden bij een huwelijk (afb. 1).¹⁵ Deze akte laat ook zien dat verschillende pijpenmakers het schrijven niet machtig waren. Iets wat niet ongebruikelijk was in die tijd.

Huwelijken tussen mensen die in de pijpennijverheid werkzaam waren kwamen regelmatig voor. Dit was immers ook een goede manier om de basis van bedrijven te versterken. Een voorbeeld is onderstaand opgenomen (afb. 2). Dit schema illustreert ook dat pas vanaf ca. 1800 de pijpennijverheid in Roeselare echt opkwam. Immers de families David, Muylle en Raiveschot waren in de 19de eeuw bekende pijpenmakerfamilies, maar de in dit schema opgenomen leden van die families, die geboren waren in het midden van de 18de eeuw waren dat nog niet.

David Hilarius Joseph o 1757 + Roeselare 15.01.1803	x Deparcq Coleta Genoveva spinster o 1773 x Roeselare 30.07.1794	Muylle Joannes x Raiveschot Barbara Theres. o Rumbeke 1760 o Roeselare 1760
David Theresia tremster o 1800	David Josephus pijpenmaker o Roeselare 26.02.1799 x Roeselare 02.07.1823	Muylle Florentina pijpenmaakster o Roeselare 11.12.1793

Afb. 2. Het ontstaan van een pijpenmakerfamilie.

Afb. 3. Situering van woningen of ambachten van pijpenmakers in Roeselare centrum 18de t/m eerste helft 20ste eeuw.

Waar woonden de pijpenmakers in Roeselare

Op bovenstaande kaart (afb. 3) zijn de straten aangegeven waar veel van de pijpenmakers woonden. Opvallend is dat de meesten in het centrum woonden. De belangrijkste straten waar pijpenmakers woonden waren: 1. Botermarkt (vroegere benaming Zwijnsmarkt), 2. Ieperstraat, 3. Kattenstraat, 4. Diksmuidesteenweg en Nieuwmarkt, 5. Noordstraat, 6. Ooststraat, Veistraatje en Wortelstraat, 7. Leenstraat en Polenplein (vroegere benaming Houtmarkt), 8. Verwerijstraat en Wallenstraat.

Producten die toegeschreven kunnen worden aan pijpenmakers uit Roeselare

Van de 90 pijpenmakers, knechten en vrouwen uit de 18de -19de eeuw die bij naam bekend zijn, zijn slechts een beperkt aantal herkenbare fragmenten van pijpen en stelen teruggevonden in de Roeselaarse bodem.¹⁶ Toch geven deze een beeld van de productie in vooral de latere tweede helft van de 19de eeuw. Opvallend is dat de pijpen sterk overeenkomen met de productie uit die tijd in Gouda. Dat is opvallend omdat steeds werd gedacht dat de productie van Belgische pijpen toen vooral georiënteerd was op de vormgeving van de Franse pijpen.¹⁷ Dat geldt, zoals nu te zien is, wel voor Wallonië, maar de pijpenmakers in Vlaanderen oriënteerden zich kennelijk meer op Goudse voorbeelden.

Afb. 4. Links het hoekhuis van de familie Muylle op de Zwijnsmarkt (nu Botermarkt). De schoorsteen tussen het hoekhuis en het witte huis was vermoedelijk de schoorsteen van de pottenbakkers- en pijpenbakkersoven Muylle.

Muylle Pieter, Jacobus x Jacob Marie-Joanna
fabrikant in pijpen en potten
o Roeselare 05.03.1788 o Menen 1788
+ Roeselare 13.11.1876 + Roeselare 9.2.1857

Muylle Jacob Joseph x Renier Judith
pijpenmaker
o Roeselare 19.01.1795 o Roeselare 1782
x Roeselare 25.09.1822
+ Roeselare 10.3.1867 + Roeselare 23.9.1862

Muylle Pieter x Defoort Joanna Amely
fabrikant in pijpen en potten
o Roeselare 15.06.1818 o Brugge 02.09.1814
+ Roeselare 22.12.1876 + na 1878

Muylle Frederik x Veralleman Theresia
pijpenmaker
o Roeselare 27.9.1830 o Roeselare 18.10.1833
x Roeselare 25.05.1859
+ Roeselare 18.11.1880 + na 1880

Muylle Julius x Gryspeerdt Romania
fabriek in pijpen en handelaar in gleiswerk
o Roeselare 2.1.1856 o Ruysede 30.6.1857
x Roeselare 29.05.1878
+ Roeselare 24.4.1943 + Berchem – Antwerpen
08.03.1925

Afb. 5. Drie generaties van de familie Muylle.

Van sommige bodemvondsten is het duidelijk welke pijpenmaker of welke pijpenmakersfamilie deze gemaakt hebben. Van andere vondsten kan alleen aangenomen worden dat deze door een bepaalde pijpenmaker vervaardigd zijn. Ook zijn er vondsten van pijpen waarvan het zeer waarschijnlijk is dat deze in Roeselare gemaakt zijn, maar die niet aan een specifieke pijpenmaker kunnen worden toegeschreven.

De meeste pijpenmakerijen waren bescheiden huisbedrijfjes en sommige waren groter en hadden een eigen oven, zoals de pijpen- en pottenbakkerij Muylle, gevestigd in de Paterstraat, aanpalend aan de Zwijnsmarkt (nu Botermarkt) en verder aan de Houtmarkt (nu Polenplein) genoemd.

De familie Muylle

De pijpenmakers uit de familie Muylle (afb. 4) waren van veel belang voor de Roeselaarse pijpennijverheid en hadden een grote productie. De vondsten laten zien dat er

verschillende pijpen toegeschreven kunnen worden aan pijpenmakers van deze familie. De stamboom van drie generaties laat zien dat deze familie zowel pijpen als ook potten vervaardigde en de laatste generatie ook handelde in gleiswerk (fijn aardewerk of geglazuurd aardewerk, meestal serviezen). In onderstaande genealogie zijn drie generaties van deze familie opgenomen (afb. 5).

De gebouwen van deze pijpen- en pottenfabrieken hadden een flinke omvang. Dit blijkt duidelijk uit de lijst van Patenthouders van 1863, waarin aangegeven is dat in de pijpenfabriek Muylle-Defoort 27 werknemers en in de pottenfabriek van Muylle, Pierre zeven werknemers aan de slag waren. Daarmee behoorde de pijpenmakerij van Muylle tot de middelgrote bedrijven in die tijd.

Twee hielmerken zijn vermoedelijk toe te schrijven aan leden van deze familie: De PM en de M in een cirkel puntjes (afb. 7a-b). De graving van het PM merk lijkt een vroeger merk dan het andere merk en is misschien alleen toe te schrijven aan Pieter Muylle.

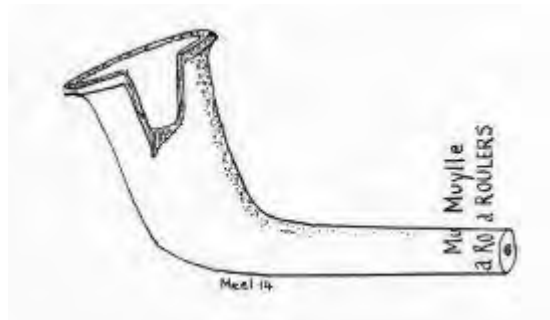
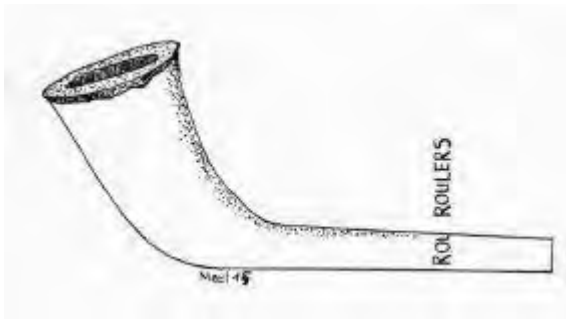
De tekst 'Muylle à Roulers' op de steel is wellicht gebruikt door de latere generaties Jules Muylle (1856-1943) en Gryspeerdt en Frederic Muylle (1830-1880). Het opschrift Muylle à Roulers komt voor, zowel ingedrukt

NUMÉROS D'ORDRE	RUES, SECTIONS	NOMS DES PATENTABLES	NOMS	INDICATIONS
1.	2.	3.	4.	5.
		indication de la raison sociale	des ASSOCIÉS CO-OPÉRATIFS ET DE CEUX QUI LEUR SONT ASSOCIÉS PAR LA LOI.	FAITES PAR LES PATENTABLES
		vous laquelle	a. ASSOCIÉS qui ont obtenu le brevet de leur patente personnelle.	relativement aux professions, industries, etc., et aux détails y relatifs, pour auss. indiquer comme base de la cotisation.
		ont exercé le commerce, la profession, l'industrie ou le débit.	b. ASSOCIÉS qui ne détiennent pas de patente personnelle.	
277	Marché aux porcs	Muylle Defoort	a.	fabl de pipes de terre
			b.	antiquaire
278	"	Muylle Pierre	a.	potier de terre
			b.	Zaarnveld

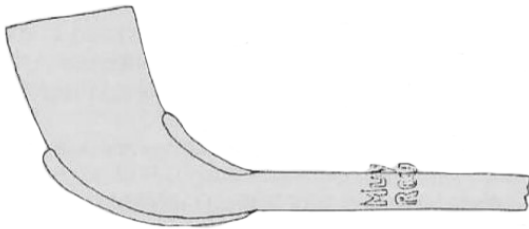
Afb. 6. Patenthouders Muylle-Defoort, fab. de pipes de terre, 27 ouvriers en Pierre Muylle, potier de terre 7 ouvriers.

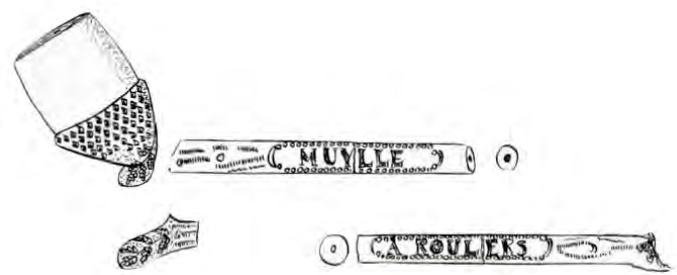
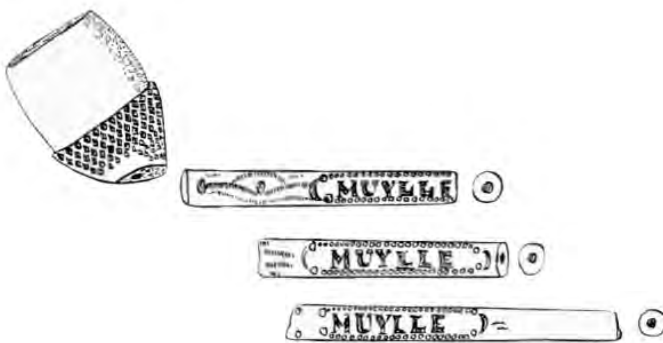
Afb. 7a-b. Twee hielmerken toegeschreven aan pijpenmakers van de familie Muylle.

Afb. 8a-c. Hoornpijp met het merk Muyllé à Roulers en een uitvergroting van het merk op een steelfragment.

Afb. 9a-b. Pijpen met kammen en mandje vervaardigd door leden van de familie Muyllé. Deze modellen zijn in de tweede helft van de 19de eeuw ook door verschillende pijpenmakers in Gouda gemaakt. Uit: Goderis 1996, p. 812.

Afb. 10a-b. Pijpen van Muyllé gevonden in de Meelstraat in Roeselare in 1979.

in de klei op de steel (afb. 8a-c) als in reliëf op de steel in een parellijst (afb. 11).

Vondsten van pijpen van Muyllé uit de Meelstraat

In de 19de eeuw was de Meelstraat nog onbebouwd gebied. Veel afval werd toen buiten de stadskern gedumpt, waaronder op een terrein aan de huidige Meelstraat (afb. 11-14).¹⁸

De familie Declercq

De familie Declercq (afb. 16-17) was een van de grotere pijpenmakerfamilies in Roeselare. De jongste generatie Jerome Declercq is waarschijnlijk de maker van de hier afgebeelde pijpen met de naam Declercq op de kop of op de steel. Hij woonde in de Leenstraat 58. Soms kreeg hij van de kinderen de roepnaam "Jerome Pupe". Zijn vader, Emiel Gustaaf, eveneens pijpenmaker, had wellicht al een oven, dicht bij de kop van het kanaal van Roeselare naar de Leie. Deze locatie verdween na de Eerste Wereldoorlog. De pijpen werden gevormd in een pijpen-

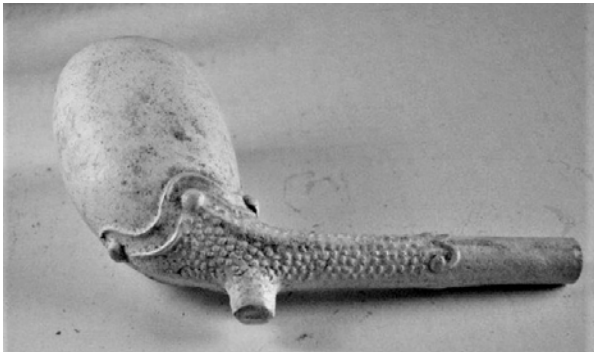

Afb. 11. Steelfragmenten in reliëf. Muyllé à Roulers in parellijst.

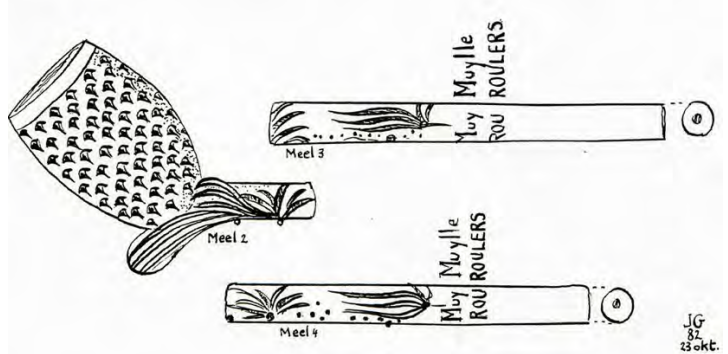
vorm in de pijpenmakerij in de Leenstraat en dan met een platte kruiwagen naar de oven vervoerd. De oven moet 3 à 4m hoog geweest zijn, 1m breed en 2 tot 3m diep. Er werd gestookt met hout.¹⁹

De familie Borst

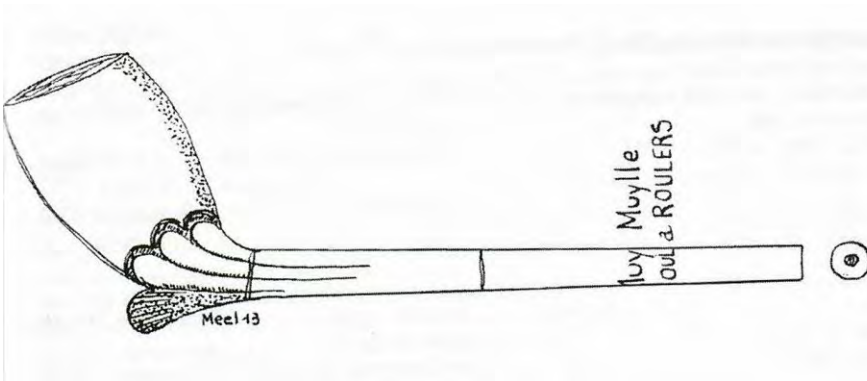
Een pijpenkop met het hielmerk B (afb. 18) is vermoedelijk toe te schrijven aan een pijpenmaker van de familie Borst. Dit zou kunnen gaan om Bernard Borst (1790-1884) of Francis Borst (1791-1866). Beide pijpenmakers woonden in de Ooststraat. Deze pijp is

Afb. 12. Pijp van Muylle met een versiering die doet denken aan de eind 18de en begin 19de eeuwse Goudse snoekebek-pijpen.

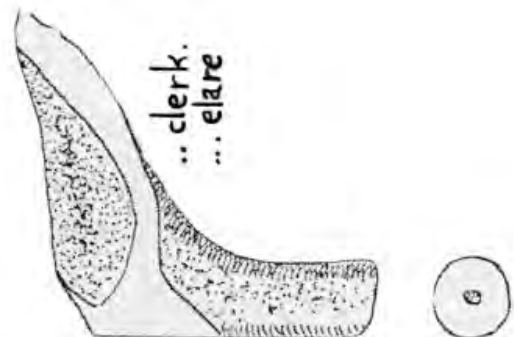
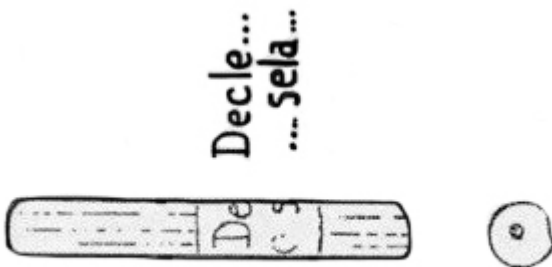
Afb. 13. Sparappelpijp met intagliostempel. Muylle à Roulers, gevonden door de familie Flips in het voorjaar van 1979 in de Meelstraat te Roeselare.

Afb. 14. Boraine-pijp met lobben. Muylle à Roulers.

Afb. 15. Pijp in de vorm van een rijlaars van witbakkende klei, bruin gelakt. Hoogte 4,2 cm. 19de eeuw.²⁰

Afb. 16a-b. Pijpfragmenten uit de werkplaats van Jerome Declercq. Op het steelfragment is te lezen: 'Decl... en ...sela...'. Diameter 6-7 mm. Vindplaats op een veld nabij de Rumbeekse Gravier (1982). De pijp is geglaasd. Op de kop is te lezen: '...clercq en ...elare'. Gevonden bij de Kromme Beek (1982).

Declercq Florimond <i>pipmaker</i> x Baillieul Nathalia o Roeselare 1811 o Roeselare 1807 x 5xber 1847 + Roeselare 18..		
Declercq Auguste <i>pipmaker</i> o Roeselare 29.08.1835 + x Casteleyn Maria o Roeselare 24.01.1837 +	Declercq Josephus <i>pijpenbakker</i> o Roeselare 31.08.1836 + 1862 x Roeselare 24.08.1866 Raveschot Philomena o Roeselare 30.04.1842 +	Declercq Gustav <i>pijpbakker</i> o Roeselare 03.12.1839 + Roeselare 06.01.1909 x Roeselare 28 xber 1864 Bouquet Stephanie o Roeselare 05.05.1840 + Roeselare 24.06.1865 ----- Declercq Jerome <i>pijpbakker</i> o Roeselare 08.01.1874 + Roeselare 21.02.1957

Afb. 17. Genealogie van de familie Declercq.

gevonden op 13-05-1978 naast de funderingsmuur in de winkel van het pakhuis C. Sercu, dat op wandelafstand van de Ooststraat ligt.

Pijpen met TD versiering, de Ierse harp en een zeilboot met anker

In Roeselare zijn verschillende pijpen gemaakt met 'TD' op de ketel (afb. 19). Dit is geen echt merk en is door vele pijpenmakers in verschillende landen toegepast. In België kennen we deze TD versiering bijvoorbeeld van de volgende pijpenmakers uit Poperinge: Pierre Chretien Guison (1754-1832), Aloïsius Dondeyne (1833-1902), Augustus Cornelius (1833-1902), Benoit François Dupont (1801-1859), en uit Vlamertinge Arnold van Ooghe.²¹ In Roeselare maakten de pijpenmakers Jean Masselis, Josse Masselis en Pieter Muylle pijpen met op de ketel TD.²²

Ook zijn er pijpen die vermoedelijk wel in Roeselare gemaakt zijn, maar die niet aan een pijpenmaker zijn toe te schrijven. Een voorbeeld zijn de zes pijpen met de Ierse harp (afb. 20), die in het voorjaar van 1983, bij het verlengen van de grote ring rond Roeselare, vanaf de Diksmuidesteenweg tot de Bruggesteenweg, bij graafwerken in de buurt van het Sint-Idesbaldus instituut

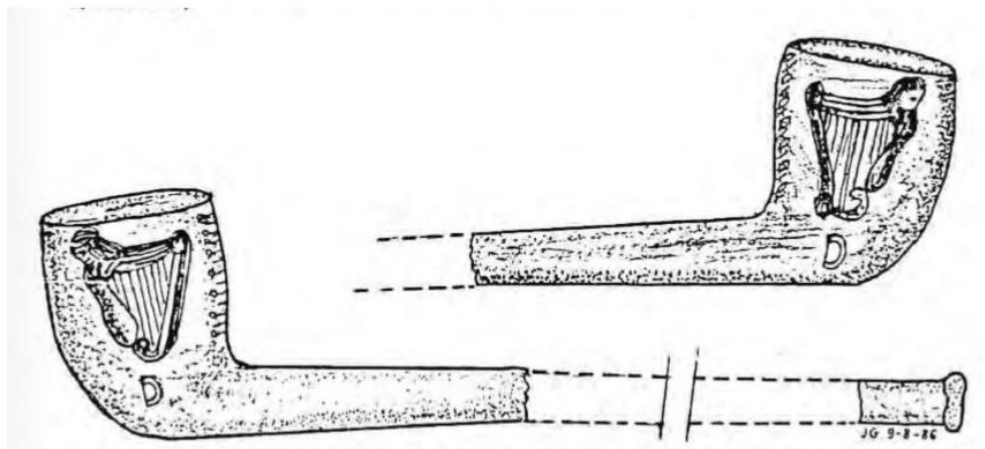
Afb. 18. Hielmerk B uit het midden van de 19e eeuw, toegeschreven aan Bernard Borst of Francis Borst.

aan het licht gekomen zijn.²³ De concentratie van zes identieke pijpen doet vermoeden dat het pijpen van een Roeselaarse pijpenmaker zijn. De harp met de vrouwenfiguur komt op identieke wijze ondermeer op pijpen uit Nederland (Goedewaagen), Duitsland (Klauer), Engeland (verschillende makers,) voor. Onder de harp een S-achtige of D-vormige versiering. Dit is dus geen merk zoals eerder gedacht en deze pijpen zijn daarom niet aan een pijpenmaker toe te schrijven.²⁴

Op dezelfde vindplaats als waar de pijpen met de harp zijn gevonden is ook een pijpenkop met aan de ene zijde een zeilschip en aan de andere zijde een anker gevonden (afb. 21). Mogelijk is ook deze pijpenkop van Roeselare.

Afb. 19. Pijp met TD op de ketel. Hiervan zijn elf ongerookte exemplaren gevonden in de tuin van de familie Flipts te Roeselare.

Afb. 20. Pijpen met een harp met een vrouwenfiguur aan twee zijden van de ketel. Uit: Goderis 1989, p. 63.

Afb. 21a-c. Pijp met zeilschip en anker.

laarse makelij. Zekerheid daarover is er niet omdat dit type pijpen ook in Nederland en in Duitsland massaal vervaardigd zijn. De kwaliteit en de afwerking (hoe de vormnaad bijgesneden is) zijn echter overeenkomstig met de pijpen met de harp, waardoor het waarschijnlijk is dat dit ook een Roeselaars product is.

Afval van het bakproces

In de tuin van de familie Flipts in de Meelstraat te Roeselare, zijn in 1979 een reeks fragmenten van ovenattributen aangetroffen. Het betreft kortere en langere en omgebogen gebakken kleirepen (afb. 22) vervaardigd met witte pijpaaarde. Die werden gebruikt om de te bakken pijpen in de oven te ondersteunen. Mogelijk is veel van dit gevonden steunmateriaal afkomstig van het centrum van Roeselare. (Zwijnsmarkt, later Botermarkt aanpalend aan de Houtmarkt, nu Polenplein).

Gelijksoortige pijpensteuntjes (89 stuks) werden gevonden in het voorjaar van 1996 bij verbouwwerken op het Polenplein, aan de achterkant waar het atelier van Jules Muylle gelegen was. Hier kwamen, naast funderingsresten, een waterput en steelstempels met “Muylle à Roulers” tevoorschijn. Een bijzonder vondst is een pijpenkop met een afdruk van dit stempel. Jules Muylle, potten- en pijpenmaker met patent, woonde aan het Polenplein, aanpalend aan de Botermarkt. Hij vervaardigde benevens pijpen en pannen ook draineerbuizen.²⁵

Concluderend kan gesteld worden dat de pijpennijverheid in Roeselare een flinke omvang had en nauw verbonden was met de pottenbakkerijen. De oriëntatie voor

Afb. 22. Ovensteuntjes van de fabriek van Muylle.

de vormgeving is ook in de 19de eeuw gericht gebleven op de Goudse producten. Verder onderzoek zal ongetwijfeld nog meer leren over deze pijpenmakers en hun producten.

Dank aan Sebastiaan Vanneste (KGOGRO) en Ruud Stam, voor het nalezen van de tekst van dit artikel.

Naam	Periode	Beroeps-aanduiding	Adres	Gehuwd met	Bron
<i>Pijpenmakers</i>					
Muylle, Josephus Jacobus	°19.01.1795- †10.03.1867	Pijpenmaker	Veistraatje, later Zwijnsmarkt	Renier, Judith Christina	Caro, 2004, p. 99, SAR 1847, deel 2, p. 233
Ramauld, Louis	°1787 - ?	Pipier	Noordstraat 13 In 1796 verhuisd naar Poperinge, Casselstraat		Tillie, 1983, p. 53,nr. 11
<i>Werknemers</i>					
Declercq, Antoine	°1791 - ?	Garçon Pipier	Nouveau Marché 11		Telling 1814, p. 90
Declercq, Jean	°1779 - ?	Garçon Pipier	Nouveau Marché 11		Telling 1814, p. 90
Lavos, Jean	°1782 - ?	Pijpenmakers- knecht	Noordstraat 45	De Jonckheere, Eugenie	Telling 1814, p.32
Posez, Denis	°1774 - ?	Garçon Pipier	Noordstraat 26 Afkomstig uit Cassel (Fr.)		Telling 1814, p. 30

Tabel 2: Pijpenmakers en werknemers in Roeselare in de 18de eeuw.

(In tabel 2 en 3 zijn geboortes aangeduid met °, overlijden met † en huwelijken met x.)

Tabel 3: Pijpenmakers en pijpenmakersknechten in Roeselare in de 19de en eerste helft 20ste eeuw.

Naam	Periode	Beroeps-aanduiding	Adres	Gehuwd met	Bron (T=Telling)
Pijpenmakers					
Ballyn, Philippe	1845 (?)	pipier		Brion Louise <i>Uit Poperinghe, aankomst 09.11.1858</i>	SAR, boek inkomsten 1845 t/m 1860
Beselaere, Anthonius van	°14.03.1825	pijpmaker	Taduinstraat 6, nadien Dambertstraat	Declercq, Amata Clementia	SAR dl. 11, p. 2176
Borst, Bernard	°4-2-1789 †1864	garçon pipier en pijpenmaeker	Ooststraat 155 en 169	Vanackere, Amelia	T. 1830, p. 49, Ten toonst. catalogus 2007
Charre, Pieter	°1812	garçon pipier en pijpmaker	Ooststraat 155 en 169		T. 1830, p. 31, Ten toonst.- catalogus 2007
Cuveele, Eduard	°1813	pipier	Manestraat 33 Aankomst in Roeselare 02.04.1849		SAR, boek inkomsten 1845-1860
David, Jozefes	°26.02.1799 †29.03.1832	pijpmaker	Ieperstraat 85	Muyllé, Flora Roslia	T. 1830 p. 144; SAR act 20.07.1823
Deckmijn, Petrus Jacobus	°25.9.1845	pijpmaker	Noordstraat 83 Taduinstraat 16 of 18 18.04.1878 vertrokken naar Armentières	Raveschot, Maria Theresia op 12.07.1865	T. 1847 dl. 10, p. 84 en 1866 dl. 11 p. 2181 .
Declercq, Pieter	°19.11.1805 †18.02.1860	pipmaeker	Kattestraat 104, later Zwijnsmarkt	Degeest, Anna Catherina	T. 1847 dl. 5, p. 71, SAR act 18.2.1860, nr. 47
Declercq, Florimond	°1811 †05.12.1847	pipmaker	Noordstraat 84	Ballieul, Nathalia	T. 1847 dl. 1, p. 120.
Declercq, Charles	°1834 †1862	pipmaker	Diksmuide-straat 5		T. 1847 dl. 5, p.17. SAR act 21.08.1861
Declercq, Auguste	°29.08.1835	pijpmaker	Groenestraat 36 en Moermansreke		T. 1866 dl. 11, p. 2146. SAR x act 05.06.1861
Declercq, Emiel-Gustaaf	°03.12.1839- †06.01.1909	pijpenmaker	Leenstraat 58	Lambert, Rosalia, °Tielt, 06.01.1830	T. 1900 boek 15, p. 2179.
Declercq, Jerome	°08.01.1874 †21.02.1957	pijpenmaker tot 1914	Leenstraat 58		T. 1966 dl. 1, p. 131
Dehert	1890	pijpenmaker			Caro, 2004, p. 99.
Desramault, Louis	°1829 in Poperingen	pijpmaker	Aankomst 04.05.1829, 1843 naar Torhout verhuisd		Boek vertrekken 1827 t/m 1845
Dewitte, Pieter	°1823	pijpmaker	Ooststraat 70		T. 1847 dl. 2 p. 92 en T. 1866 dl. 11, p. 2085.
Egelée, Johannes Pieter	°01.11.1816	pijpenmaker	Verweriestraat bij Mevr. Mierey <i>Aankomst in Roeselare 16.10.1839</i>		Aankomsten 1827-1845

Geldhof, Jacobus	°1822 – †19.08.1865	pijpmaker	Kattestraat 7 X 11.07.1884		T. 1847 dl. 4, p. 231
Lavos, Jozef	°1784	pipmaecker	Noordstraat 179		T. 1847 dl. 1, p. 224.
Lavos, Louis	°1823	pupmaecker <i>Zoon van Jozef Lavos</i>	Noordstraat 179		T. 1847 dl. 1, p. 224.
Librecht, Philippus	°17.03.1827- †20.02.1865	pijpmaker	Noordstraat 56 en Kattestraat 70		T. 1847 dl. 1, p. 92 en T. 1847 dl. 5, p.31.
Masselis, Guilelmus Judocus (Josse)	°09.01.1787	pijpenmaker en fabrikant in pijpen <i>Maakte TD pijpen</i>	Noordstraat 22, later (1822) Zuidstraat 74	Capelle, Anna Theresia daarna Godron, Coleta Cornelia	T. 1815 p. 36-38 SAR +act 20.07.1823
Masselis, Guillelmus Benedictus	°18.08.1816- †17.11.1904	pipmaker (1858) later herbergier <i>Zoon van Guilelmus Judocus</i>	Grote Markt 23	Borst, Delphina	T. 1847 dl. 1, p. 22.
Munck, Leonard de	°1830	pipmaker	Verwerijstraat 42		T. 1847 dl. 4, p. 105.
Muylle, Pieter Jacobus	°05.03.1788- †13.11.1876	pijpenmaecker en pottenmaecker	Zwijnsmarkt 7	Jacob, Maria-Joanna,	T. 1827 p. 198; T. 1827 -1845 dl. 2, p. 0034. Rouw- prentje
Muylle, Pieter Joannes	°15.06.1818- †22.12.1876	pijpenmaker <i>Maakte TD pijpen</i>	Zwijnsmarkt 7	Defoort, Joanna Amely °Brugge 03.09.1814, † 20.04.1896	T. 1866 dl. 5, p. 114. Rouwbrief
Muylle, Julius Jozef	°02.01.1856 † 24.04.1943	fabriek in pijpen en handelaar in gleiswerk	Nonnenstraat en Zwijnsmarkt	Grijpsperdt, Romania ° Ruysselede 30.06.1857 †Berchem 08.03.1925	T. 1890 dl. 1, p. 40. SAR 1878 nr. 48, Rouwbrief
Muylle, Jacob Joseph	°19.01.1795- †10.03.1867	pijpenmaker	Zwijnsmarkt 8	Renier, Judith Christina	T. 1847 dl. 2, p. 233.
Muylle, Frederic	°27.09.1830- †18.11.1880	pijpenmaker	Houtmarkt 6	Veralleman, Theresia Romania	T. 1866 dl. 5, p. 800. SAR + akt 1880
Noseda, Florimondus	°1824	pipmaker	St. Amandstraat 15 <i>Naar Izegem vertrokken 15.05.1846</i>	Vinckier, Maria Louise 25.11.1863	T. 1847, SAR SAR X act 1861 boek 3, p. 27.
Pattyn, Petrus	°21.10.1846	pypemaker	Noordstraat 83 <i>Naar Waremmes vertrokken 27.04.1877</i>		T. 1866-1879, p. 75.
Raveschot, Josephus Benedictus	°01.03.1810- †16.10.1855 ,	pottenbakker, pottenbakkers-knecht, pijpenmaker	Ooststraat 142	04.03.1835 Alleman, Barbara (1814-1837) 27.06.1838 Stubbe, Romania Josèpha (†1840)) 07.10.1840 Lobbestael, Marie Louise (1819-1877)	Toussaint, 2018. De familie Charles Raver- school. T. 1814
Raveschot Franciscus Léopoldus	°05.02.1814- †18.08.1886	pottenbakker en pijpenmaker	Spanjestaat	28.10.1835 Delgatte Anna Ludivica (1807-1851) 14.01.1860 Sophia Constantia Vervenne	Toussaint, 2018. De familie Charles Raver- school. T. 1847 dl. 10, p. 128

Raveschot Franciscus	°28.09.1838	pottenbakker en pijpenmaker <i>Zoon van Franciscus Léopoldus</i>		09.05.1865 Vanover- schelde Romania (°1834)	Toussaint, 2018. De familie Charles Raver- schoot
Raveschot, Charles Louis	°18.04.1869	pottenbakker, pijpenmaker		Vandewyngaerde, Hortensia Clementia	Toussaint, 2018. De familie Charles Raver- schoot
Raveschot, Henry Constantin	°23.09.1837	pijpmaker	Kerkplaats 35	29.04.1866	T. 1847 dl. 4, p. 160
Raveschot, Pieter	°1807	pipmaker	Ooststraat 26		T. 1847 dl. 2, p. 52.
Raveschot Josephus	°01.03.1810 †16.10.1855	pijpmaker	Ooststraat 142		T. 1847 dl. 2, p. 192; Toussaint, 2018. De familie Raveschot
Roose, Joannes	°Iseghem 27.06.1835 . †1875	pijpmaker	Taduinstraatje en Rumbeke, Kalseyde		T. 1866 dl. 11, p. 2164.
Samyn, Louis	°1844	pijpenmaker	Veystraat 1		SAR 24.08.1866 nr 89. Stamboom VandenBorre, Maria Ludovicus Loonis
Samyn, Maximilianus	°1815 †18.01.1884	pipmaeker	Ooststraat 10 (Veistraatje)		T. 1847 dl. 2 p. 10.
Samyn, Alois Celestin	°22.02.1844	pijpmaker	Veistraatje	13.11.1874 met Vanhaverbe, Hortence	T. 1866 dl. 12 p. 2235.
Samyn, Joannes	°1866	pijpmaker	Ganzestraatje		T. 1880 dl. 2 p. 208.
Sanctorum, Charles Louis	°19-08-1837-?	pijpmaker	Houtmarkt 8	Vanhaverbeke, Romnia °07.06.1838 †18.07.1877	T. 1866 dl. 12 p. 2191.
Sarre, Pieter	°1814-?	pipmaeker	Ooststraat 122	Allewaert, Theresia °1814	T. 1847 dl. 2, p. 152.
Swart, Gerard	°Den Bosch 02.10.1816-?	pijpenmaeker	Verweriestraat bij mevrouw Mierrey	Aankomst Roeselare 16.10.1839 met Egelée, Johannes	Boek aankomsten 1827- 1845 dl. 1, p. 21.
Stols, Antone	°01-11-1795 †09.06.1858	pipmaker	Ooststraat 24	19.05.1819 Delforce, Maria Theresia, °25.12.1795 †31.10.1848	VVF-Kwartierstatenboek boek II/11. T. 1847 dl. 11 p. 95 .
Stols, Franciscus Eduard	°22.06.1832- †29.08.1890	pipmaker	Motestraat 5	06.04.1853 Lefevre, Maria Regina °25.12.1831 †03.08.1878	T. 1866 dl. 11, p. 2125; T. 1880 dl. 7 p. 1248.
Stols,	19.11.1824	pijpmaker	Ooststraat 24	Van Ryckechem, Melanie Johannes Felix °01.03.1815 †14.10.1871	T. 1847 dl. 2, p. 25. SAR † akte nr.48 10.101868
Stols, Pieter Jan	°13.02.1845	pijpmaker	Yperstraat 14 wijk Zevecote <i>Vertrek naar Kortrijk 31.01.1890</i>	Decan, Julina °01.09.1845	T. 1880 dl. 6, p. 1080.

Thoorens Joannes	°Gent	pijpenmaeker	<i>Aankomst 01.10.1838; vertrek 14.11.1842</i>		SAR boek vertrekken 12.02.1827 – 31.12.1845
Vanbecelaere, Antone	°14.03.1826	pijpmakersgast, pijpmaker	Damberdstraat 6	Declercq, Amata Clemencia	T. 1890 dl. 5, p. 39
Vandenbulcke, Petrus	°Emelghem 1840 <i>Zoon van Joannes en Deceuninck, Rosalia</i>	pijpmaker	Nieuwkerke- straat 5		T. 1866 dl. 11, p. 2023. SAR huwelijksacte 24.08.1866
Vandendriessche, Theophile		pijpmaker		07.07.1889 Roose. Eugenia	Ons Heem XV 1862-63, p. 185.
Vanneste Louis of Alois	°1853	pijpmaker			Ons Heem 1862-63, p. 185
Vansteenkiste, Joannes	°1810- †23.01.1848	pijpmaker	Kattestraat 106		T. 1847 dl. 5, p. 73.
Verfaillie, Charles of Carolus	°20.08.1826	pijpmaker	Yperstraat 76	Callebert, Theresia °27.11.1832	T. 1847 dl. 3, p. 238.
Vicariv, Laurentius	°Antwerpen 1787- 01.01.1847	pijpmaker	Kattestraat 80		T. 1847 dl. 5, p. 45.
Wastyn, Emiel	°1853 †21.01.1897	pijpmaker	Wijk B		T. 1847 dl. 11, p. 212.
Pijpenbakkers					
Borst, Francis	°1791 – †29.07.1866	pijbakker	Ooststraat 23 en Veystraat 13		T. 1847, dl. 2, p. 23 en 1847 dl. 11, p. 94
Debacker, Pieter	°20.03.1858- †07.01.1887	pijpenbakker	Pachtgoedje <i>Naar Gent 07.07.1884</i>		T. 1880 dl. 8, p. 1583.
Declercq, Jozef	°31.08.1836 †1862	pijpenbakker	Wortelstraat 9	24.08.1866 Raveschot, Philomena, °30.04.1842 <i>Jozef is in 1880 in Geeraardsbergen. Terug in Roeselare 28.09.1886</i>	T. 1880 dl. 2, p. 51
Sanctorum Gustaf	°04.09.1865	pijbakker	Houtmarkt 8	22.02.1889 Flamen, Celestine	T. 1880 dl. 5, p. 837.
Werknemers – echtgenote(n)s					
Anne Romania Silvia	°10.01.1850	pijpmakerster	Brouwerijstraat en Kattestraat	28.05.1873 Ingels, Pieter Frans	T. 1866 dl. 3, p. 410
Alleman, Constantia	°1801	pijpmakersgaste	Noordstraat 123		T. 1830 p.88.
Alleman, Louise	°23.09.1857 St. Omer	pijpmakerster	Motestraat	Lambecq, Joseph Dominique	T. 1866 dl. 16, p. 3182 Casteleyn,
Polydoor	°1861	pijpbakkersgast	Moermansreke <i>Naar Luik van 30.12.1885 tot 14.01.1886</i>		T. 1880 dl. 8, p. 1424
Charre, Amelia	°1812	pijpmakerster	Ooststraat 93		T. 1830, Boek binnen- stad p. 31

David, Theresia	°1800	tremster	Ooststraat 78		T. 1814, p. 17
			<i>Zus van Joseph David °1799</i>		
Declercq, Amata Clementia	°01.05.1833- †01.10.1869	pijpmaakster	Taduinstraatje		SAR + acte nr. 41 van 11.02.1868
			<i>Aankomst Roeselare 03.09.1879</i>		
Declercq, Eugenia	°1863	pijpenbakkers- gast - werkmeisje	Moermansreke		T. 1880 dl. 8, p. 1431
Demeester, Petrus	°1812	pijpmakersgast	Verwerijstraat 9		T. 1830 p. 168
Lambecq, Joseph Dominique	°10.03.1844	pijpmakersgast	Motestraat	Alleman, Louise, pijpmaakster °St Omer 23.09.1857	T. 1866 dl. 16, p. 3182.
			<i>Aankomst Roeselare 03.10.1879</i>		
Lavos, Jean-Baptist	°22.04.1781 †24.12.1853	pijpmakers- knecht	Noordstraat 45	De Jonckheere, Eugenie	T. 1814 Ver. Fam. Kunde p. 32
Lefevere, Francis	°13.06.1865	pijpbakkersgast	Wallestraat		T. 1880 dl. 4, p. 30
Muylle, Flora	°11.12.1793- †30.12.1869	pijpmaakster	Ieperstraat 85	David Jozefes, pijpmaker	T. 1830, p. 144
Raveschot, Josephus Benedictus	°15.11.1785 †14.06.1864	pijpenmakers- knecht (1810)		Godderis, Barbara (1786-1835)	Toussaint, 2018.
Raveschot, Maria Theresia	°02.02.1845	pijpmaakster	Noordstraat 83; Taduinstraat 16 of 18, na 1866. <i>18.04.1878 vertrokken naar Armentières</i>	12.09.1865 Deckmijn Petrus Jacobus	T. 1847 dl. 10, p. 84 en 1866 dl. 11, p. 2181
Raveschot, Coletta	°30.11.1839	pijpmaakster	Ooststraat 26	21.08.1861	T. 1847 dl. 2, p. 52.
Samyn, Pieter	°1857	pijpbakkersgast	Nieuwmarkt 4		T. 1880 dl. 4, p. 695.
Stols, Petrus	°1800- †28.02.1872	pijpmakersgast	Noordstraat 123	Alleman, Constantia °1799	T. 1830, p. 88.
Stols, Eugenia Philomena	°06.04.1848	pijpmaakster	Ooststraat 24	X 20.08.1841	T. 1847, dl. 2, p. 25.
Vanbeselaere, Maria	°1858	pijpmaakster	Damberdstraat 7	Vanbecelaere Antoon, broer van Maria	T. 1890, dl. 5, p. 39.
Vancalbergh Pieter	°1794	pijpmakersgast	Noordstraat 54	Deceuninck, Anna	T. 1827, p. 0093
Vancalbergh Pieter-Jacob	°06.04.1857	pijpmakersgast	Uilstraatje	Vangheluwe. Coleta	T. 1880, dl. 2, p. 329

Noten:

1. Hoornaert, 2007, p. 241-243.
2. Voor de PKN zie: Goderis, 1889 en 1996. Archeokrant: Goderis 1996, p. 3-9.
3. Caro, 2004, p. 99.
4. Voor aantallen pijpenmakers zie : Stam, 2013, p. 41; Van der Meulen, 1985, p. 45; Recensement général Octobre 1946; Recensement général des industries et des métiers, 31 Octobre 1896 ; Recensement de l'industrie et du commerce, 31 décembre 1910.
5. In een apart artikel zal hierop worden teruggekomen.
6. Goderis, 2004.
7. Bron: Wikipedia Roeselare.
8. Toussaint, 2018. In de West-Vlaamse Archeokrant 111 is mijn overzichtsartikel opgenomen over de pottenbakkers van Roeselare.
9. Stam, 2019, p. 169 en 269. De pijpen werden met een belast met een tarief van 2 gulden per gros, waardoor export van Hollandse pijpen naar de Franse gebieden niet meer mogelijk was.
10. Stam, 2020, p. 89-93. De structurele oorzaken voor de sterke prijsstijging van de Goudse gekaste pijpen is ook in België overeenkomstig.
11. Goderis, 1985-1986.
12. Caro, 2004, p.90.
13. Stam, 2015, p. 131-135.
14. Stam, 2015.
15. Inhoud van de akte van afb. 1: 'Petrus Fernandus Gekiere, en Coleta Amelia Raeveschot, verenigd zijn door het huwelijk, waarvan akte opgesteld in tegenwoordigheid van: Florimond Nosedá, oud [37] jaren, pijpmaker, Frederic Muylle, oud [31] jaren, pijpmaker, Charles Declercq, oud [28] jaren pijpmaker en van Augustus Declercq, oud [26] jaren, pijpmaker. Inwoners dezer stad, (buren, vrienden of kennissen), geen bloedverwanten der contractanten. Na voorlezing dezer akte, twee getuigen hebben met ons getekend, de contractanten, onder der zelve en eerste en vierde getuige niet te kunnen schrijven bij onkunde Ch. Declercq, R. Cauwe, Fr. Muylle'.
16. Goderis, 1996, p. 809-816; Goderis, 2012, p. 119-135.
17. Stam, 2013, p. 45.
18. Bij de bouw van de woning van de familie Flipts rond 1981 is veel pijpenmakersafval van Muylle gevonden, waarschijnlijk afkomstig van hun bedrijf aan de Zwijnsmarkt, nu Polenplein, waar Muylle-Defoort en Pierre Muylle hun pottenbakkersoven hadden. Herkomst van David Jozefis en Muylle Flora is ook mogelijk. Zij waren gevestigd in de Ieperstraat, nabij de Meelstraat. Bij opgravingen aan de Ieperstraat zijn geen ovensporen gevonden.
19. Mondelinge mededeling door Gerard Plets, vroeger onderwijzer in het Klein Seminarie. Hij woonde in de OL-Vrouwestraat 11, te Roeselare, in de buurt van de pijpenmakerij Declercq.
20. Vindplaatsen van dit soort pijpen zijn: Roeselare, Kanaal Roeselare-Leie Schaaphofbrug 1981 en funderingen huis Muylle ovenresten (hoek Botermarkt en Polenplein), 1996.
21. Tillie, 1983, p. 42-47.
22. Stadsarchief Roeselare SAR nr. 253 op datum 29 januari 1819. Caro, 2004, p. 73 en 75.
23. Goderis, 1989, p. 62-64.
24. Goderis, 1989. Dit werd door mij toen nog als merk gezien.
25. Dochy, 1949, p. 304.

Literatuur:

- Anoniem, 2007. *Catalogus tentoonstelling 'Wonen op de Grote Markt Roeselare' 22 april – 11 mei 2007*. Uitgave Stadsarchief.
- Caro J., 2004. *La pipe en terre. Wallonie – Bruxelles – Flandre. Identification et datation*. Ministère de la Communauté Française de la Belgique, Brussel.
- Dochy B.H., 1949. *Geschiedenis van de stad Roeselare vanaf de oudste tijden tot heden*. Roeselare.
- Meulen, H. van der, 1985. 'Pijpenmakers en hun merken in de eerste helft van de 19e eeuw'. *PKN* 8(30), p. 34-47.
- Goderis, J., 1985-1986. *Onuitgegeven heemkundige studie van pottenbakkers en pijpenmakers werkzaam in het centrum van Roeselare in de 18de t/m eerste helft van de 20ste eeuw*. (Stadsarchief Roeselare).
- Goderis, J. 1989. 'Harpmuziek van David in Roeselare naar David in Zonnebeke'. *PKN* 9(35), p. 62-64.
- Goderis, J. 1996. 'Een pijpenstort gevonden in de Meelstraat te Roeselare'. *West-Vlaamse Archeokrant* 9, p. 3-9.
- Goderis, J., 1996. 'Een pijpenstort gevonden in de Meelstraat te Roeselare'. *PKN* 19(73), p. 809-816.
- Goderis, J., 2004. 'Pijpenkoppen en -stelen uit Dadizele'. *PKN* 26(103), p. 1530-1536.
- Goderis, J., 2012. 'Pijpen wijzen op interacties aan het kanaal Roeselare-Leie'. *West-Vlaamse Archeokrant* 75, p. 119-135.
- Goderis, J., 2021. Pottenbakkers in Roeselare vanaf de 16e tot de 19e eeuw. *West-Vlaamse Archeokrant* 111, p. 96-106.
- Hoornaert G., 2007. 'Tabakshandelaars en pijpenverkopers te Roeselare in de 17de eeuw'. *Rollarius XXXVI* (6), p.241-243.
- Stam R. D., 2013. 'Waarom de ontwikkeling van de pijpennijverheid in België zo anders was als die in Nederland'. *Jaarboek PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen*, 2013, p. 33-49.
- Stam R. D., 2015. 'Iets over de sociale geschiedenis van de Belgische kleipijpennijverheid'. *Jaarboek PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen*, 2015, p. 129-139.
- Stam, R. D., 2019. *Vergeten glorie. De economische ontwikkeling van de Nederlandse kleipijpennijverheid in de 17e en 18e eeuw, met speciale aandacht voor de export*. Proefschrift Universiteit Utrecht.
- Stam, R.D., 2020. 'De ontwikkeling van de Goudse pijpenindustrie in de 20e eeuw, in economisch perspectief'. *Jaarboek PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen*, 2020, p. 69-167.
- Tillie, W., 1983. 'Potten- en pijpenbakkers in Poperinge (16e-20ste eeuw)'. *Aan de Schreve*, Driemaandelijks heemkundig tijdschrift voor Poperinge en omstreken.
- Toussaint, R., 2018. *Vlaamse haardtegels*. Website <https://rohardus.com/haardtegels/>

Pijpen met asbest: Asbestos pijpen

Ruud Stam

Asbestos pipes

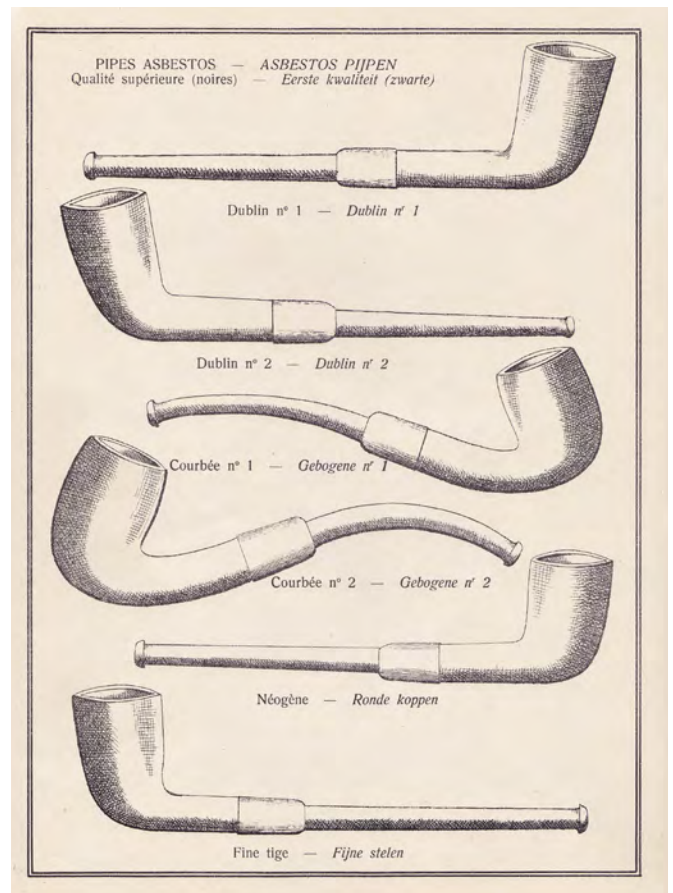
At the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, asbestos was highly regarded and it was used for all sort of things. For example, tobacco was mixed with asbestos to make it burn better. The reasoning was that the asbestos absorbed the tobacco juices to the very end and thus ensured better combustion. At that time, nothing was known about the harmfulness of asbestos. The first warnings for asbestos appeared in the 1930s, but it was not until 1978 that the first bans on the use of asbestos were issued and it was not until 1993 that its application and use were banned completely. The so-called asbestos pipes also date from around 1900. These were manufactured by various firms such as the Belgian firms De Bevere in Kortrijk, Knoedgen in Bree and Wingender Frères in Chokier.

Over de asbestos pijpen is eerder al een artikel verschenen in het PKN-blad.¹ Maar verschillende nieuwe gegevens maken het interessant om hierover onze kennis weer aan te vullen.

Asbest werd aan het einde van de 19e eeuw en het begin van de 20e eeuw als een fantastisch goed product ervaren en werd voor van alles gebruikt. Zo werd tabak onder meer vermengd met asbest om deze beter te laten branden. De redenering was dat de asbest tot het einde toe de tabakssappen opnam en zo voor een betere verbranding zorgde.² Over schadelijkheid van asbest was nog niets bekend in die tijd. In de jaren dertig van de twintigste eeuw kwamen de eerste waarschuwingen voor asbest, maar het zou tot 1978 duren voor de eerste verboden van het gebruik van asbest werden uitgevaardigd en pas in 1993 werd toepassing en gebruik geheel verboden.³

Uit de tijd rond 1900 stammen ook de zogenaamde asbestos pijpen. Deze werden bij verschillende firma's vervaardigd zoals de Belgische firma's De Bevere in Kortrijk (afb. 1), Knoedgen in Bree (afb. 2 en 10) en Wingender Frères in Chokier (afb. 9).⁴

Jackson in Birmingham maakte een pijp met in de steel een asbest borsteltje om de tabakssappen te absorberen.⁵ Hij vroeg voor zijn pijpen met asbest in 1883 patent aan.⁶ Ook Trumm-Bergmans heeft asbestos pijpen in haar as-

Afb. 1. Blad uit de catalogus van De Bevere uit de twintiger jaren van de 20e eeuw met asbestos pijpen.

Afb. 2a-c. Asbestos pijp van de firma Knoedgen uit Bree met het merk J.K. REAL ASBESTOS, nikkel bandje. Collectie Ruud Stam, foto Bert van der Lingen.

Afb. 2d. Knoedgen asbestos pijp in de prijscurant van de Amsterdamse groothandel A.J. Vasterman Jr. uit 1913-1914. Zie <https://www.tabakspijp.nl/archief/archief-catalogi-fabrikanten/nederland/>

sortiment gehad.⁷ Deze pijpen werden door Knoedgen aan Trumm-Bergmans geleverd. De Duitse firma Kleinstauber leverde een binnenwerk voor pijpen waarin asbest verwerkt was.

Bevatten asbestos pijpen asbest?

Heden ten dage is het nauwelijks meer voorstelbaar dat asbest in een pijp werd aangewend. De vraag kwam dan ook op of daadwerkelijk asbest in deze pijpen aanwezig is. Met de vriendelijke hulp van de firma SGS Search Laboratorium BV in Heeswijk is een pijp van Knoedgen op asbest geanalyseerd (afb. 3).

Als analysemethode is optische microscopie gebruikt. Deze techniek bestaat uit twee onderdelen. Allereerst wordt bij een vergroting van ongeveer 50x onder een stereomicroscop gezocht naar vezels. Daarna wordt met behulp van een dispersievloeistof een preparaat gemaakt dat bij een vergroting van 125x onder een polarisatiemicroscop nader wordt onderzocht. De vezels worden dan gekarakteriseerd op grond van de optische eigenschappen zoals brekingsindex, dubbelbreking, dispersie en het gedrag in gepolariseerd licht.

Afb. 3. Logo van de firma SGS Search Laboratorium die gespecialiseerd is in asbest onderzoek.

Uitkomst van dit onderzoek was dat dat het materiaal van deze pijpenkop naar schatting voor 5 tot 10 % van haar gewicht uit Chrysoliet (wit asbest) bestaat en dat het asbest vast (hechtgebonden) in de pijpenkop aanwezig was.⁸

Het is dus duidelijk dat asbestos pijpen inderdaad wit asbest bevatten. Omdat dit materiaal vast in de gebakken klei zit en de pijpenkop ook dik geglaazuurd is, waren deze pijpen niet schadelijk voor de gezondheid. De reden die opgegeven werd om dit soort pijpen te maken was dat deze pijpen sterker waren en niet verbranden (sic: brandende klei bestaat niet). De pijpen met een asbest borsteltje (Jackson) en de pijpen met een los asbest binnenwerk (Kleinstauber) waren natuurlijk wel schadelijk voor de gezondheid.

De verkoop van asbestos pijpen door Trumm-Bergmans

Asbestos pijpen zijn al vanaf de jaren negentig van de 19e eeuw, tot zeker aan de Eerste Wereldoorlog toe, door Trumm-Bergmans aan diverse klanten geleverd. De oudst bekende advertentie stamt uit de Limburger Koerier van 14 november 1896 (afb. 4) van een handelaar in Maastricht op de Groote Staat 2 in Maastricht. Daar zat de firma Gebr. Kirsch. Die handelde in die tijd in het Voltakruis tegen o.a. Reuma en vermoedelijk in allerlei andere 'losse' handelsgoederen. Mogelijk heeft de Gebr. Kirsch een partij asbestos pijpen en later ook andere pijpen opgekocht en die vanuit de Groote Staat 2 verhandeld. Afbeelding 5a laat een advertentie uit de

Afb. 4. Asbestos pijpen die door een handelaar in Maastricht werden geleverd. Vermoedelijk was dit een pijp van Jackson (let op het borsteltje). Limburger Koerier, 14 november 1896.

Generaal de Wet's pijp	60 cent.
Pastoor Kneipp's	— 50 „
Asbestospijp	30 „
Levensredderstok	2 gld.
Zimmer's Scheerriem	2 gld.
Paarden meetstok	5.50 „
MAASTRICHT, Groote Staat 2.	

Generaal de Wet's pijp	60 cent.
Pastoor Kneipp's	— 50 „
Asbestospijp	50 „
Wiener Kaffee pijp	75 „
Zimmer's Scheerriem	2 gld.
Paarden meetstok	5.50 „
MAASTRICHT, Groote Staat 2.	

Afb. 5a-b: Twee advertenties in de Limburger Koerier van een handelaar in Maastricht van 18 januari 1902 en 27 december 1902 en met verschillende prijzen.

Limburger Koerier van dezelfde handelaar in Maastricht zien van 18 januari 1902. Toen kostten deze pijpen 50 cent, net als in 1896. Vanaf eind juni tot eind december 1902 is de prijs veranderd naar 30 cent (afb. 5b).

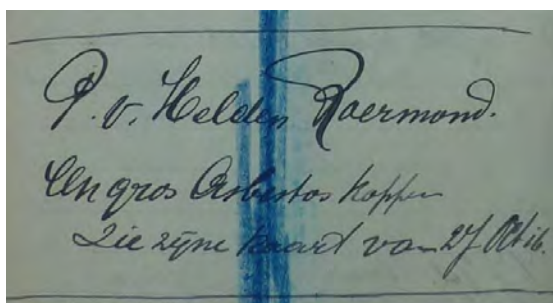
Ook aan P. van Velden in Roermond werden asbestos pijpen geleverd zoals uit het archief van Trumm-Bergmans uit 1916 blijkt (afbeelding 6).

Het is de vraag of alle door Trumm-Bergmans verkochte asbestos pijpen afkomstig waren van Knoedgen. Een offerte van Jackson uit Birmingham uit 1905 en de advertentie uit 1898 duiden er mogelijk op dat ook deze firma aan Trumm-Bergmans asbestos pijpen heeft geleverd (afb. 8).⁹ Uit het archief van Trumm-Bergmans zijn ook een tarieflijst uit 1911 van de Franse firma Cottet & Bichet (Saint-Claude, Jura, opgericht in 1904), die later vooral stelen, sigaren- en sigarettenpijpjes maakte, bekend. Ook een reclamefolder van Wingender Frères was

in dit archief aanwezig (afb. 9).¹⁰

Een briefhoofd van Knoedgen laat zien dat deze firma in ieder geval tot in de jaren twintig van de 20e eeuw asbestos pijpen in haar assortiment had (afb. 10). Of Hillen als latere opvolger van Knoedgen, asbestos pijpen gemaakt heeft valt niet te achterhalen. Wel heeft deze firma deze pijpen verkocht (afb. 7). Briefhoofden van Hillen uit 1928 (afb. 10) en 1940 bevestigen dit. Vermoedelijk leverde Trumm-Bergmans in die latere jaren deze pijpen aan Hillen. Trumm-Bergmans had dus voldoende aanbieders en het valt dus niet te zeggen welke en wanneer firma's asbestos pijpen aan Trumm-Bergmans hebben geleverd.

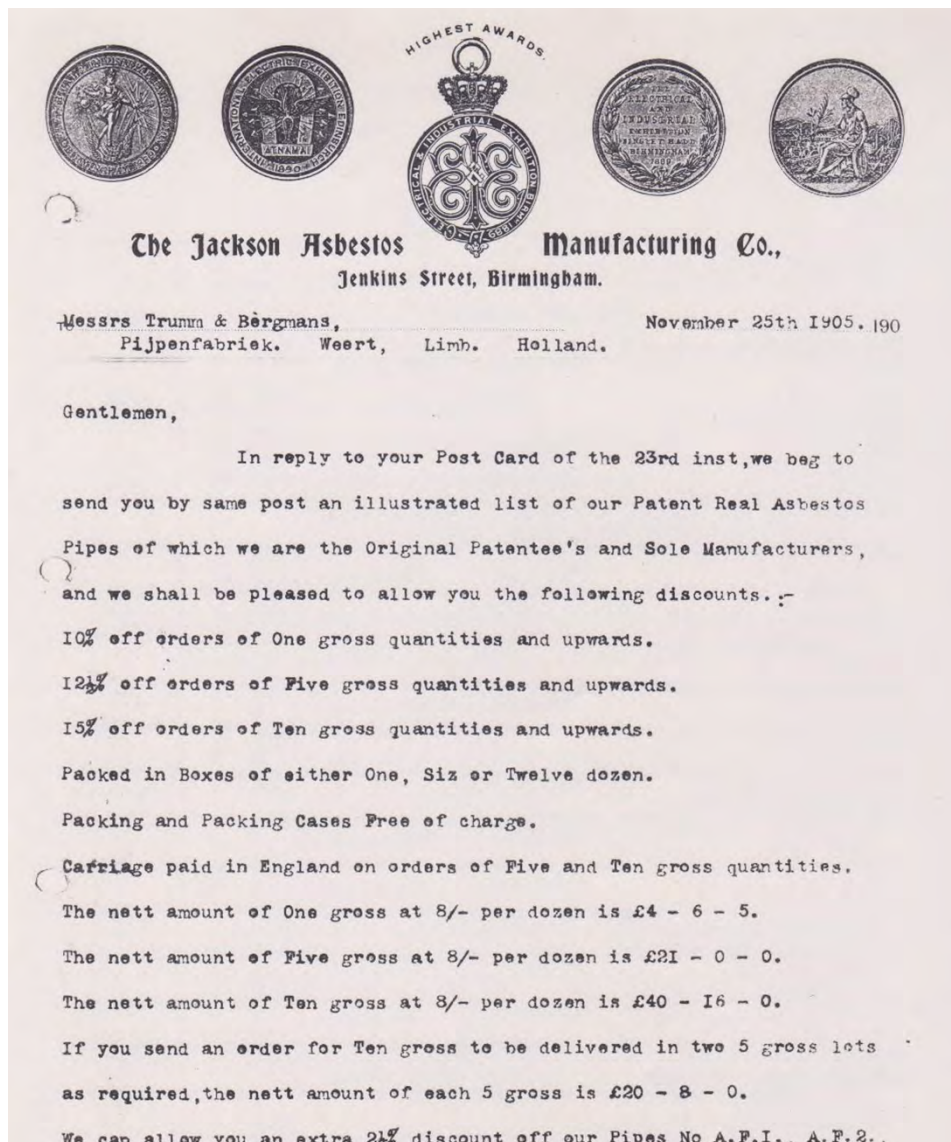
De populariteit van de asbestos pijpen in ons land blijkt ook uit advertenties in het Rotterdams Nieuwsblad van 19 februari 1909 voor de verkoop van een restpartij pijpen (afb. 11) en uit een advertentie in dezelfde krant

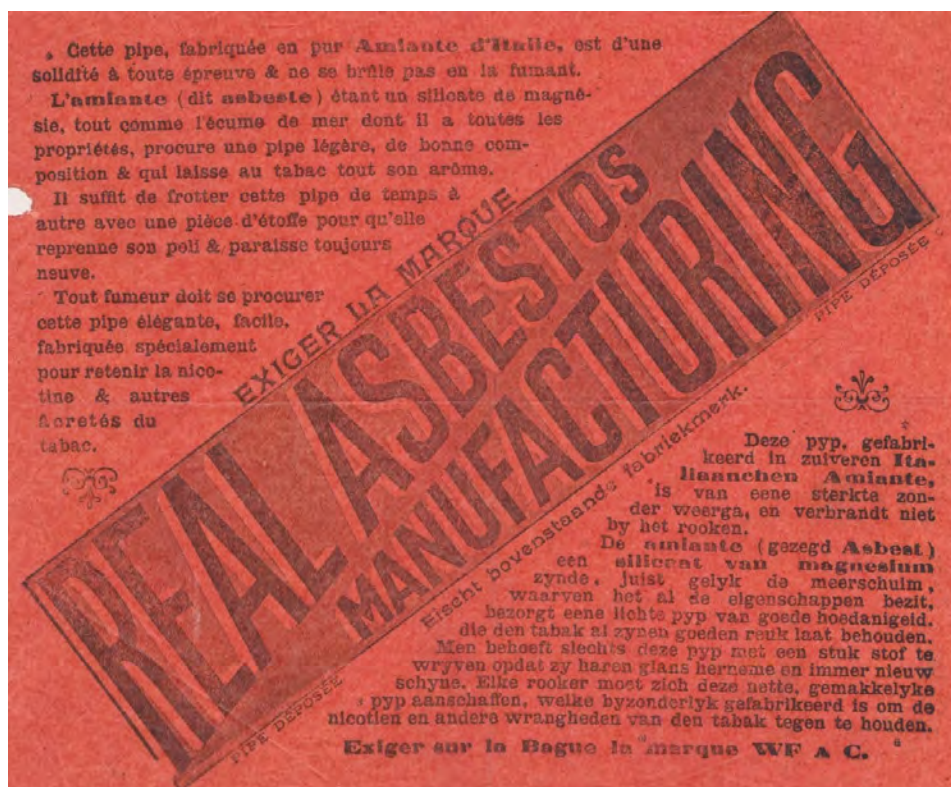
Afb. 6. Levering door Trumm-Bergmans aan P. van Velden in Roermond, 27 oktober 1916.

Afb. 7. Twee ongemerkte asbestos pijpen uit het depot van Hillen-Knoedgen. Foto en collectie Jos Engelen.

Afb. 8. Offerte van 'The Jackson Asbestos Manufacturing Co.' uit 1905 aan Trumm-Bergmans.

Afb. 9. Reclamefolder van Wingender Frères uit de archiefstukken van Trumm-Bergmans.

Afb. 10. Briefhoofd van J.J. Knoedgen uit 1928 met onder meer 'Pipes en asbeste'. Collectie en foto Ewout Korpershoek.

van 10 oktober 1910 van de 'Grand Bazar Français' in Rotterdam (afb. 12).

In Frankrijk waren de asbestos pijpen ook zeer populair en werden daar vanaf het eind van de 19e eeuw tot aan de Tweede Wereldoorlog verkocht.¹¹

De firma Scouflaire in Onnaing (Frankrijk) bracht een imitatie asbestos pijp op de markt om zo mee te doen met de rage van de asbestos pijpen, zoals blijkt uit de catalogus uit de periode 1913-1920 (afb. 13). Mogelijk waren dit pijpen gemaakt door De Bevere in Kortrijk. Victor Belle (Erome Serves) laat in zijn catalogus van 1909-1910 asbestos pijpen van Jackson zien.

Ook verschillende handelsfirma's hadden asbestos pijpen in hun assortiment. Zo toont de firma Ernest Hérault uit Nioret (Deux-Sèvres) in zijn Catalogue Général no. 2 uit 1908-1909 dezelfde pagina met asbestos pijpen als Victor Belle. Mogelijk heeft Victor Belle, getuigd op de grote overeenkomst tussen beide catalogi, dit bedrijf overgenomen.

In de catalogi van Bessard-Pignol uit Clermont-Ferrand (Puy-de-Dôme) uit 1894 zijn zogenaamde Asbestos façon amante pijpen opgenomen en de catalogus 18 van

Gustav Bessard uit 1900-1901 laat zien dat dit bedrijf toen Jackson pijpen en zogenaamde Pipes Asbestos Véritable leverde. Van deze laatste soort is niet duidelijk waar die gemaakt zijn.

De handelsfirma A. Pandevant et Roy uit Parijs heeft in zijn catalogus nr. 50 uit 1922-1923 en zijn catalogus uit 1937-38 asbestos pijpen staan genaamd 'La Parisienne' en pijpen gemerkt met E.P.C. (afb. 14).

In de verkoopcatalogus uit 1908-1909 van het in 1855 opgerichte handelshuis Ernest Hérault, Niort (Deux-Sèvres) staan eveneens Jackson asbestos pijpen.

In de catalogi van Labat en Cannac uit Parijs van 1923-1924 en 1931-1932 worden véritable 'Asbestos' belges aangeboden.

Tot slot heeft de handelsfirma E. Bacou in Parijs ook een asbestos pijp in zijn catalogus van 1929.

Asbest binnenwerk voor pijpen op de markt gebracht door de firma Kleinsteuber uit Farnroda bij Ruhla.

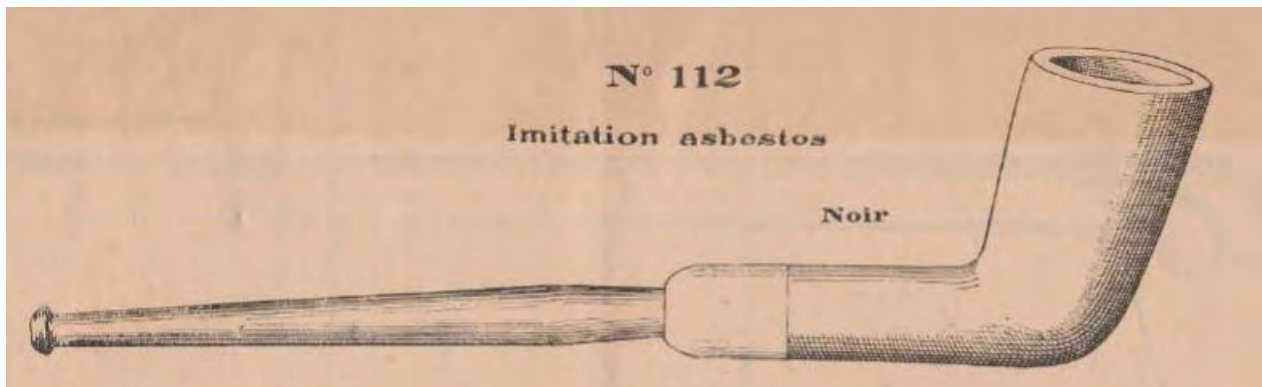
Niet alleen uit België, Frankrijk en Engeland is het gebruik van asbest in pijpen bekend, maar ook uit de

Afb. 11. Aanbieding van een restpartij pijpen, waaronder asbestos pijpen. Rotterdams Nieuwsblad 19 februari 1909.

Afb. 12. Advertentie van de Grand Bazar Français, voor onder meer asbestos pijpen. Rotterdams Nieuwsblad, 10 oktober 1910.

Afb. 13. Imitatie asbestos pijp in de catalogus van Scoufflaire & Cie uit Onnaing, 1910-1920. Zie website <https://www.tabakspijp.nl/archief/archief-catalogi-fabrikanten/frankrijk/>

omgeving van Ruhla. De firma Franz G. Kleinsteuber uit Farnroda leverde een binnenwerk voor pijpen waarin asbest verwerkt was. In het patent wordt aangegeven dat alle andere bekende methoden om tabakssappen op te vangen, zoals een binnenwerk van meerschium, niet blijvend effectief zijn, maar de vinding van een binnenwerk met asbest wel. Het binnenwerk is een poreuze dunwandige huls die in de pijpenkop aangebracht wordt. Deze huls staat door dunne ribben of nokken iets af van de wand van de pijpenkop, zodat er tussen de wand van de pijpenkop en het binnenwerk een ruimte blijft. Het

poreuze binnenwerk neemt de nicotine op en doordat deze heet wordt verdampt de nicotine volledig en blijft het binnenwerk schoon en poreus. De tekeningen bij het patent geven het binnenwerk weer, de wijze waarop het in de pijpenkop wordt aangebracht en het type pijpen waarvoor het binnenwerk gemaakt is (afb. 15).

Van de firma Kleinsteuber is helaas verder niets bekend. In een advertentie van de pijpenfabriek Farnroda (afb. 14) wordt reclame gemaakt voor pijpen die voorzien zijn van het binnenwerk van de firma Kleinsteuber (Patent 57989). Dat deze pijpenfabriek Farnroda en de fabriek Kleinsteuber dezelfde is, is waarschijnlijk maar niet te achterhalen. Vermoedelijk betreft het één bedrijf dat verschillende namen gevoerd heeft.

In de advertentie is een gesprek tussen een oom en zijn neef weergegeven. Vrij vertaald luidt dit:

Neef: *Oompje, Laat het toch om die zware sigaren te roken, rook weer zoals vroeger pijp.*

Oom: *Ja, als die nare tabakssappen er niet waren.*

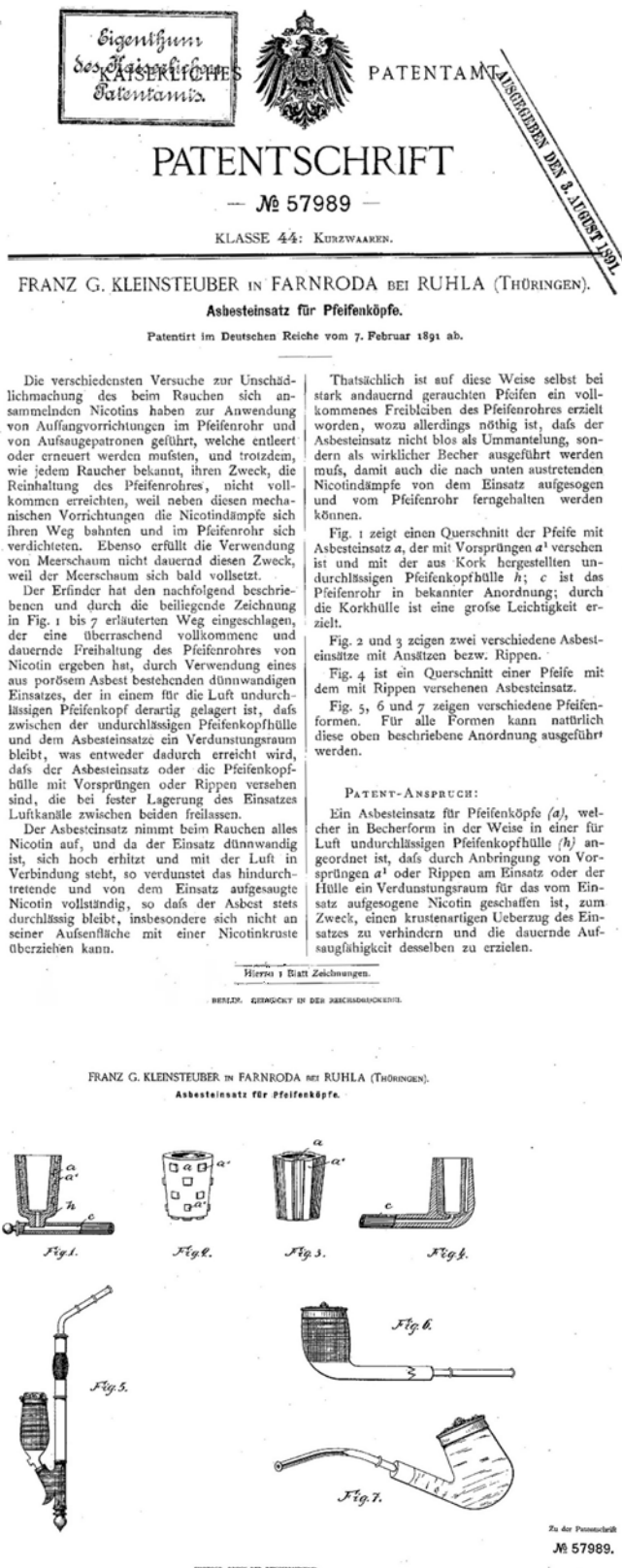
Neef: *Jawel, dat is een achterhaald standpunt, bijna iedere pijpenwinkel levert nu alle soorten pijpen met Kleinsteuber's patent binnenwerk in de pijpenkop, waardoor alle vrijkomende nicotine – direct in de pijpenkop verdampt en bij pijpen zonder vocht afvoer zelfs ook het naar binnen gelopen speeksel – hierdoor komt pas het volle tabaksaroma tevoorschijn. Ik rook een pijp “verderlicht” sinds zes maanden en ik vind deze fantastisch.*

Dankwoord

Dank aan Jos Engelen voor het beschikbaar stellen van veel archiefmateriaal, aan Sabrina Liebetrau voor de stukken betreffende de pijpenfabriek in Farnroda en Bert van der Lingen voor de fotografie en enige documenten.

Afb. 14. Advertentie voor ‘La Parisienne’, een asbestos pijp in de catalogus van de handelsfirma Pandevant & Roy, 29, Avenue Anatole-France, Charenton près Paris. Zie website <https://www.tabakspijp.nl/archief/archief-catalogi-fabrikanten/frankrijk/>

Afb. 15a-b. Patent van de firma Kleinsteuber.

Afb. 16. Advertentie uit het Beiblatt der Fliegenden Blätter 96.1892 (Nr. 2423-2448) van de pijpenfabriek Farnroda bij Ruhla (Duitsland).

Noten:

- Engelen, 1988, p. 50-58.
- Stam, 2012, 2511-2512.
- Wikipedia, asbest.
- Engelen, 1988, p. 50-58. Duco, 1979, p. 8 noemt de Bevere als uitvinder van de Asbestos pijpen, maar geeft niet aan waarop hij deze veronderstelling baseert.
- In dit artikel wordt nauwelijks ingegaan op de pijpen van Jackson. Daarover zal een aanvullend artikel verschijnen van de hand van Jos Engelen en David Higgins in het 'Journal of the Académie Internationale de la Pipe'.
- Engelen, Higgins, in druk. Hammond, 1985.
- Engelen, 2006, p. 37 en afb p. 32.
- Rapport MO-Jay van Bezooijen-21-00003228-SL.
- Engelen, 1988, p. 51.
- Engelen, 2006, p. 37.
- Onderstaande opsomming is gebaseerd op de catalogi die op de website van de PKN staan (www.tabakspijp.nl).

Literatuur:

- Duco, D. H., 1979. De Naam van de pijp, deel II. *Pijpelijntjes*, V(2), p. 1-11.
- Engelen, J., 1988. Twee vaak geïmiteerde benamingen in de pijpenwereld. *PKN* 11 (43), p. 50-58.
- Engelen, J., Higgins, D. A., Jackson's Asbestos pipes. *Journal of the Académie Internationale de la Pipe* (In druk).
- Engelen, J., 2006. *Pijpenfabriek Trumm-Bergmans Weert*. Uitgave PKN in samenwerking met de Stichting Jo Bergmans. Sittard.
- Hammond, P. J. 1985. 'Registered and Patented Clay Tobacco Pipes', The archaeology of the Clay tobacco Pipe Vol II(1), *British Archaeological reports*, Oxford, British Series 146(1), p. 29-156.
- Stam, R. D., 2012. Asbest, een wondermiddel? *PKN* 34 (136), p. 2511-2512.

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door particuliere donateurs

www.tabakspijp.nl

